

३० अहम अर्धांगु	. . .	श्री. चोपटलाव चूडभर	. . . १५६
३१ अष्टवक्र यौवन	. . .	श्री. परमानंद कापडिया	. . . १६२
३२ आजा स्मरत्रो	. . .	श्री. हीराबाब हरगोविंद पंज्या	१६७
३३ गिजुभाई	. . .	श्री. सोमलाल बावसार	. . . १७२
३४ जेनी जेक वात	. . .	श्री भूगणभाई भय	. . . १८२
३५ अवनदीप	. . .	श्री. राकेशभाई सो पटेल	१८४
३६ हैवी पुत्र	. . .	श्री प्रभुलाल घोषीया	. . . १८७
३७ सुखनिधि गिजुभाई	. . .	श्री. सोमलाल श्रीरामभाई पटेल	१९४
३८ श्री हनुमतिमा क्षणे	. . .	श्रीमती शारदादेव राजगोर	१९८
३९ अनन्य उपासक	. . .	श्री. हेमुभाई	. . . २०४
४० सस्मरशुद्धि	. . .	श्री. धर्मरावार्थ	. . . २११
४१ स्मरशोभा सुवास	. . .	श्री धर्मप्रसाद लट्ट	. . . २१५
४२ श्रीगणेशमूर्ति गिजुभाई	. . .	श्री. चंद्रशंकर मणियाकर लट्ट	२२६
४३ भौतमिलन	. . .	श्री. कान्त भोगर राठोड	. . . २२८
४४ प्रथम स्वयंशुद्धि संज्ञान	. . .	श्रीमती नर्मदादेव रावण	. . . २३०
४५ जे स्वप्ना	. . .	श्री राकेश राठ	. . . २३३
४६ साये कर्मयोगी	. . .	श्री साविताई म पंज्या	. . . २३५
४७ चिद अष्ट गिजुभाई	. . .	श्री सुन्दरम्	. . . २३७
४८ कर्तव्यपनाथल गिजुभाई	. . .	श्री गोपाणसाव विद्वांस	. . . २३९
४९ धी भाया सुठ भाया और बलते क्यु नदि ?	. . .	श्री मनुभाई मोरारथ लट्ट	२४१
५० अज्ञानना लारशुद्धार गिजुभाई	. . .	श्री. रविशंकर मढाराकर रावण	२४२
५१ प्रेमाशक्ति	. . .	श्रीमती लक्ष्मणदेव	. . . २४३
५२ स्वर्नस्थ सुठ	. . .	श्री विष्णुभाई ल. लट्ट	. . . २४६
५३ जागशिक्षणा उडाधारी	. . .	डु. जागानेन नि लट्ट	. . . २४९
५४ भटान विभूति	. . .	श्री. दुष्यंत न. माडड	. . . २५२
५५ अज्ञानो वशील	. . .	श्री. जागसादेव जेठ	. . . २५६
५६ गिजुभाईने	. . .	श्री ल.भयकर पाडड	. . . २५९
५७ मारा सस्मरशो	. . .	श्री. रो. ना. नामडे	. . . २६१
५८ पढेलुं अने छेपु हर्षन	. . .	श्री अहुलल लट्ट	. . . २६६
५. गिजु अनुवान	. . .	श्री. रंजीतशंकरलु नारायणभाई	२७८

સ્વ. ગિજુભાઈ

૧૪ માર્ચ ૨૦૦૯
Art Bombay ૧

૨૧ ૨૩ ૦૨ ૧૯૩૯

સ્વ. ગિજુભાઈની ટૂંક જીવનરેખા

જન્મસ્થાન

ગૂજરાતનું એક વખતનું જનરું બંદર ને મુખ્ય શહેર વલ્લભીપુર અથવા વળા એ ગિજુભાઈનું જન્મસ્થાન. સને ૧૮૮૫ની નવેમ્બરની પંદરમી ગિજુભાઈનો જન્મદિન ગિજુભાઈના પિતાશ્રી ભગવાનજી શક્તિ બધેકા વળામા વડીલાત કુતા વળા ચાળીસ ગામના રાજ્યનું મુખ્ય શહેર છે. એટલે ગામડાને હિસામે શોભા સુદરતામા ઘણું સારું ગણાય. ગિજુભાઈનાં માતૃશ્રીનું નામ કાશીબેન ગિજુભાઈનું મોસાળ ભાવનગરમા સ્વ હરગોવિન્દ અજરામર પંજા ગિજુભાઈના મામા થાય સ્વ. હરગોવિન્દ પંજા એટલે દક્ષિણા-મૂર્તિ સરયાના મોટાભાઈ ને દ્રુટીઓ માહેના એક હાલના દક્ષિણા-મૂર્તિના દ્રુટીઓ માહેના એક શ્રી માણેકલાલ હ. પંજા એટલે મસ્તરામભાઈ ને ગિજુભાઈ મામાઈના દીકરા ભાઈઓ થાય ગિજુભાઈને બે ભાઈઓ દામુભાઈ ને વનમાળીભાઈ. બન્ને ભાઈઓ આજે વર્ષો થયા મુબર્કમાં ફેટોઆશી ને બટન, મેડલ, ચાદ વગેરે બનાવવાનું કામ કરે છે દામુકાકાને તો વણા ભાઈ-બહેનો ઝોળખતા પગુ હરો

ગિજુભાઈના જન્મ બે વખત થયેલા પહેલું લગ્ન નરોડ નર્સ ટેકેનું. બીજાં લગ્નના પત્નીનું નામ શ્રી. જડીમેન હતું તેમના દકીના ત્રી.

નરેન્દ્રભાઈ, કુ સુશીલામેન, કુ દિવ્યપ્રભા અને નહિની શ્રી નરેન્દ્રભાઈ
 ઉર્ શ્રી ગુલુભાઈ આજે જામનગર બાગમનિના આચાર્ય તરીકે
 કામ કરે છે, કુ સુરનીનામેન વિનકન્યા વિદ્યાલય, નડિયાદમાં કામ
 કરે છે અને નાની બન્ને બહેનો કોલેજમાં અભ્યાસ કરે છે
 વતન

પિતાશ્રી સમલુ ને પ્રેમળ હતા બાળકો ઉપર બહુ જ હેતુ
 ગામતા રાજ સવારસાજ મહિમ્ન ને શિવમાનસ ગાય માતુશ્રી પણ
 ભગવતી હતા સવારસાજ દેવદર્શને જતા, બજનકીર્તનો ને ધોમ
 ગાતા આ મધાની અસર કુટુમ્બના બાળકો ઉપર પણ વિના ઈમ ગહે

ગામડામાં વકાલોનો માનભોભો સારો ગણાય વેપારી, ખેડૂત
 તથા ગામનોકોને કેટલી યે વાર તેમનું કામ પડે ઘરકામ કરનાર
 પણ ખેતરુ માણસો કાયમ હોય જ છ વર્ષ પૂગ થયે ગિલ્લુભાઈને
 વગાની પ્રાથમિક શાળામાં વાજતેગાજતે ધામધૂમ સાથે બાલુવા
 ખેસાખ્યા નિશાલે જતા પહેલા તેમને ઘેર ગમવા આવનાર આબ-
 લુની ડોકરી બૂનાએ ગિલ્લુભાઈને એમ્ડો શાખવેનો તેથી ગિલ્લુ
 ભાઈએ તેને ' આદિ ગુરુ ' કહેલી છે પ્રાથમિક શાળાના સમ્મ-
 ગણામાં પોતાના મહેતાજીને, સાથીદારોને પરીક્ષકોને એમ સૌ
 કોઈને યાદ કર્યા કે મહેતાજી કરતા તેમના બહા પત્ની વિશેષ
 યાદ રહ્યા ? મગજુ કે તેઓ લાગણી ગામતા ને ખાવાનું પણ આ
 પના આમ બહુતરના ત્રાસમાથી ગાહન રહેતી, મમ્ન આવની ને
 નાખતો મગતો મારનો યે ત્રાસ ઠીક ઠીક હતો તેમના બાઈ-
 મધોનું કરણ વર્ષન, મારની વિનિધ રીતો, મારનરના જમદૂત
 જેવા તેડાગરો, અપ્રિય નિરુપયોગી ને ત્રાસજનક બહુતર વગે-
 રેનો પ્રાથમિક શાળાના મસ્મરણોમાં ગિલ્લુભાઈને મારો ખ્યાલ
 આપ્યો કે દતિદાસજીગોજ ઈમ યાદ રતી ગ્યાં ગે નનાઈની વાત

છે જે કે ગિજુભાઈ એક સ્થળે લખે છે કે આજે ચાળીસ વર્ષની ઉંમરે ઇતિહાસભૂગોળ ફરી લખવા પડે છે આ વસ્તુ બતાવે છે કે નાનપણમાં નિર્ચયક ખોળે લાદવામાં આવે છે વળાંક એ વખતે માત્ર સાત ગૂજરાતી ધોગણો જ હતા

નિશાળે

સાત ગૂજરાતી પૂરી કરી ગિજુભાઈ અંગ્રેજી અભ્યાસ કરવા ભાવનગર આવ્યા અહીં મામાને ત્યાં રહી પોતાના જેવડા ભાઈ બધો સાથે લખવાની તક બહુ મળી આવતી અંગ્રેજી લખનારાઓને એ વખતે ઉનાળાની ને દિવાળીની લાખી રજાઓને કારણે ફરવાગમવાની ભારે મોજ પડતી રજાઓને કારણે સાત ગૂજરાતીનો અભ્યાસ કરવાને બદલે ચોથા ધોરણથી અંગ્રેજી શરૂ કરી દેતા રજા ગાળવા ગિજુભાઈ વળાંક આવી પહોંચતા

વતનની મોજ

વળાંક એટલે વદનબીપુર ઐતિહાસિક શહેર છે ત્યાં કેટલાંયે પુરાતન મંદિરો ને શિવાલિંગો છે સિદ્ધશ્વર, બથેશ્વર ને બીડલજનના વિશાળ શિવલિંગો ને ત્યાંના જેવો મોટા કદનો નદી કાંઠિયાવાડ-ગૂજરાતમાં ક્યાંયે નથી ગામ બહાર વિશાળ તળાવ ને સુદર બગીચો છે ગામને પાદર જલ્પ ને પીતુડીના પુષ્કળ ઝાડો હોઈ જંગલ મની ગણુ છે જલ્પના જુથ વચ્ચેજ સ્મશાન છે રજામાં ડોકરોઓ જલ્પના ઝૂડમાં સનાગ બપોર ને સાજ ગાળે ને મોજ કરે. જાત્યનુ વૃક્ષ નીચુ ને ઘડાદાર હોય છે તેની ઉપગતિએ ગમવાનું મળે, વધારામાં પીતુ ખાવા મળે 'મામાની જલ્પ'માં નાનપણના આ બધા સભાગણા તાજાં ધ્યાં છે ધેનો નદી પણ ઐતિહાસિક છે નદીને સામે મઠિ વૈજનાથ મહાદેવ છે પૂન નીચે ધૂનામાં નાહવું,

रभडता रभडतां पार वाग्ने धेर आववु, वोडाडमणुमा इरवु, लूना
वस्सलीमा लवु जेवा पारविनाना र्शिदापूर्वकना साहसे ने धर्यो
लुनानो जता, जे वडीनेने मन रभडवु ज लागतु

घर ने लतो

गिण्णुभाषिणु घर भटोशेरीमा हतुं जेनी पाछगना लागमा
पागीवाडो छे जेमा कोणी लोको ग्हे छे तेमने धेग धाम कनारी कागणु,
दातणु नाभववा ने श्रीलडा वेयवा आवनारी वाधरणु, इध देवा
आननाग लग्वाडणु, पाडोशी शिवमेन, नातावागा कुलार काकाज्जेमने
त्यां वरसमा त्रलुयाग वाग ज्जवानु आववु, तेमने तथा तेना गधेडा-
जेने तेजो छेवट सुधी लूत्या नथी मानणु, शक, गग्गी, शेरीनी
कृतरी ने लट्टदाननी गाय आम नानपणुमा पीधेही प्रेग्लुज्जे
आणपणुना प्रत्यक्ष अनुभवो तेमना अजेड साहित्यने आभारी
छे आज सुधीमा कोषजे नहि लभेधु ज्ञानअनुभवनु साहित्य,
आगको, कुमाग ने किशोरि मागे गिण्णुभाषणे लभ्यु आम ह
वर्षे जे गज्जे वगामा गागवानी ने नाडीने अभ्यास जावनगरमा
आलतो आम मेट्टिक पास करी प्रिरीअसना अभ्यास माटे कोले
जमा जेडाया मामाना हीग्गजे लयवामा समोवडिया ने साथी
होष शिक्षणु वातावणु जमेनु ग्हेनु. हग्गियान वच्चे वच्चे
रमतो, प्रचासो, नाटको, सवाहो वगेरे गोडवाता ने लग्वाता.

धामर धे

प्रिरीअसनु वर्ष पूरु क्युं पणु कुडुणना सज्जेगे विचारी
कोष लाधने यडवानु उचित वार्धु लस ररां दोष जे ज्वामतागी
पणु रियागवानी हनी त्रणु वर्ष अयुवा जेरी परिस्थिति न हनी,
जेहले मुंमर्नी कोष व्यापारी चेटीमा जेडाया लविष्य माटे आभग

વધવાની જોઈએ તેની અનુકૂળતા અહીં ન જણાતા કોઈ સારુ ને મનપસંદ કાર્ય શોધી ગઈ હતા તેવામા આક્રિકા ગહેના પોતાના એક મિત્રનો પત્ર આવ્યો કે “ અહીં જરૂર છે, તાકીદે આવો ”

આક્રિકા-૧

મુગધથી સીવા ઘેગ આવી ભાવનગર જઈ મામાની સનાહ લઈ આગા મામાએ વાસો થામજો ને ગળ આપી પિતાજીએ કચનાતે મને જવાની હા પાડી જરૂર પૂરતા કપડા કમીની લઈ મુગધ ઊપડ્યા મુગધમા જણીતા મિત્રોને મળી અવતન પોશાખ ને જરૂરી માહિતી મેગની લીધી પાસપોર્ટ વગેરેનું પતાની આક્રિકા જવા ઊપડયા ગિજુભાઈએ પોતે લખ્યું છે કે “ આક્રિકા જતી વખતે હું ઉત્સાહની થનગનતો એમ્પીસર્સનો નનપુનાન હતો હેરામા હામ ને અનેક આશાઓ ભરી હતી નવો પ્રેશ, ત્યાના લોકો, રીતરિવાજ વગેરેની અનેક કલ્પનાઓ કરતો ને મનમા ઉત્સાહ ભગતો હૈકમા ફરી રહ્યો હતો.

આક્રિકા તેડાનનાર તેમના મિત્ર હરિશકર ત્રિવેદી સામા આવેના ‘ આક્રિકા સાલર્થુ’ મા આક્રિકાના યત્ર સસ્મગ્ણો-સ્તીમગ્મા મેસવાથી માડીને લના ભાઈમધો, લોકો, આક્રિકાના સાહેબ ને મોય, ત્યાના દરજો નીઓ પ્રિમોમ, ત્ય મુસાફરી, રીતરિવાજ, ભયા એમ મડુ જ ઉનર્થુ છે આક્રિકામા ગિજુભાઈ અઠી વર્ષ ગહી પાછા દેશમા આગા ખાસ ખાલી પડેની જગા માટે ને યાની મુદત પૂરતા જ ત્યા ગયેના

પાછા દેશમા

દેશમા આજીને ચપુ કે હન શુ ડરવુ ? કોઈ કાવમી સારી લાઈન લેવાનો પ્રિયાગ કરો મામાની સનાહ લીની નશુ વર્ષ

अभ्यास कृत्वा जेटलो वपत ने अनुकूलता न हता तेथी टूक मुफ्तमा रूध शके तेवी ने उपयोगी लाधन माभाजे जातावी. जे लाधन हती वडीलातनी जण्णीती ने मानमोलावाणी तथा जेक वर्षमा अभ्यास करी परीक्षा आपी घघे करी शक्य वगी आपानी जण्णीती लाधन होध आपा पण्णुश यथा

वडीलातने अभ्यास

मुज्जग्गा परेखना भगन-गागमा रही हाधकोट प्लीडने अभ्यास शरु कर्यो पहेला डिस्ट्रीक्ट प्लीडरनी परीक्षा आपीने पडी हाधकोट प्लीडरनी परीक्षा आपी जे वपते श्री रामनागपण्णु विद्यनाथ पाठक ने श्री महादेव देशाध पण्णु वडीलातने-जेव जेव थी ने अभ्यास भगन-गागमा साथे ग्हीने न करी रखा हता

वडीलात

परीक्षा आपीने जहु न थोडा वपत-याग छ महिना अ-भायश ने अनुभव माटे वगागा वडीलात करीने पडी वदनाण्णु केम्प जेज्जरीनु अगत्यनु मथक होध त्यां ओडिस राप्पीने गिरिजाशक लगवान्णु अधिका, डिस्ट्रीक्ट अन्ड हाधकोट प्लीडरना नामनु पाटिणु मारी दीणु आ वपते वदनाण्णु केम्पमा श्री अभूतलाय द नेड, श्री तनकशीलाध, श्री. पोपटताय न्युडगर वगेरे वडीलाभिनेनु मडग साथे काम करणु श्री. पोपटताय न्युडगर तथा गिन्तुसाध जेक साथे न, जेक ओडिसमा लागीदारीथी कामगन टगता ने त्यागथी तेज्जे निडटना पण्णुस्यर्मा आभ्या ने मिये तरीके दिवसे दिनमे वधु ने वधु नञ्जक आनता गना. १८१३थी १८१६ सुधी वदवण्णु केम्पमा नण्णु वर्ष वडीलात करी वगीन तरीके प्रतिन बदगी हती वडीलात मधेघोडाग अ वती हनी कमाण्णी पण्णु स गी

હતી સુવાસ ફેલાઈ ચૂકી હતી મિલનસાગરને આનંદી સ્વભાવને લીધે સૌ કોઈ સાથે સુમેળને મૈત્રી જામ્યા હતા

જીવનપથ ને નેમ

વકીલાત કરવી પણ ન્યાયપુર સગ કરવી, વ્યાજખી શ્રી લેવી, સત્યનો જ પક્ષ કરવો ને આગ્રહ રાખવો, ખોટો કેસ હાથ ન ધરવો, અસત્યથી ગમે તેટલા પૈસા મળતા હોય તો પણ જતા કગવા વગેરે જાતના ગિજુભાઈના દૃઢ મતવ્યો હોઈ એકબે મિત્રોએ કહેલું કે “ ગિજુભાઈ, વકીલાતમાં બધું ચાલે ’ પણ ગિજુભાઈને એ માન્ય ન હતું ગિજુભાઈની ઈશ્વર ઉપરની આસ્થા અડગ હતી જે ઉંચક લગી એકધારી ટકી રહી ને ઉંચકના વર્ષોમાં બળવત્તર બનેલી

બાળકેળવણીના વિચારોનો ઉગમ

વઢવાણ ટેમ્પના નિવાસ દગમિયાન ગિજુભાઈને બાળકેળવણીના વિચારો આવવા માઝા પોતાને આગણે જ બચુભાઈ અઢી વર્ષના થવા આવ્યા હતા “ અત્યારની શિક્ષણપ્રથા ખોટી છે એમાં ડર, માર, ધમકી ને લાલચ ઉપર મડાણ છે બાળકો પ્રસન્ન નથી રહેતા હસતા, ખેલતા, ભણતા નથી પારવિનાના બિન જરૂરી ભણતરનો ત્રાસ બાળકોને વેઠવો પડે છે ને સરવાળે એ ભણતર જીવનમાં બહુ ઉપયોગી નથી થતું ’ આના વિચારો રાતદિવસ ઘોળાવા લાગ્યા એક બે મિત્રો ને એક વકીલમિત્રના મહેમાન મોલી ગયેલા કે “ ગિજુભાઈ, તમે અહીં ખોટી જગ્યાએ મુકાઈ ગયા છે ખરીરીતે તો તમે કેળવણીના જીવ છે ’ આ વખતે ગિજુભાઈને આ બોલવું સાચું નહિ લાગેલું, પણ ભવિષ્યની કોને ખબર પડે ? ભાવિનો ક્યારે ને કવો પડશે આવશે તેની ભનભનાને પણ ખબર નથી પડતી

અભ્યાસ કરવા જોતો વખત ને અનુકૂળતા ન હતા તેથી ટૂંક મુદતમાં ૨૪ શેકે તેથી ને ઉપયોગી લાઇન માગાજો બતાવી. એ લાઇન હતી વખીલાતની જાણીતી ને માનમોલાવાળી તથા એક વર્ષમાં અભ્યાસ કરી પરીક્ષા આપી ધંધો કરી શકાય વળી બાપાની જાણીતી લાઇન હોઈ બાપા પણ ખુશ થયા

વકીલાતનો અભ્યાસ

મુબઈમાં પરેના મગનમાગમા રહી હાઇમેટ પ્લીડરનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો પહેલા ડિસ્ટ્રીક્ટ પ્લીડરની પરીક્ષા આપીને પછી હાઇમેટ પ્લીડરની પરીક્ષા આપી એ વખતે શ્રી. રામનાગાયલુ વિશ્વનાથ પાઠક ને શ્રી મહાદેવ દેશાઈ પણ વકીલાતનો-એન એન બી નો અભ્યાસ મગનમાગમા સાથે -હીને જ કરી રહ્યા હતા

વકીલાત

પરીક્ષા આપીને બહુ જ થોડો વખત-ચાલુ મહિના અગ્ર-માયશ ને અનુભવ માટે વગામા વકીલાત કરીને પછી વડનાથુ કેમ્પ જેજીનીનુ અગત્યનુ મચક હોઈ ત્યાં ઓફિસ રાખીને ગિરિભાઈ હર ભગવાનજી બધેકા, ડિસ્ટ્રીક્ટ એન્ડ હાઈમેટ પ્લીડરના નામનુ પાટિયુ મારી દીધુ આ વખતે વડનાથુ કેમ્પમાં શ્રી અમૃતલાલ દ ગેડ, શ્રી તનુશ્રીભાઈ, શ્રી પોપટનાથ ચૂડગર વગેરે વકીલમિત્રોનુ મળા સાથે મમ હતુ શ્રી પોપટનાથ ચૂડગર તથા ગિજ્જુભાઈ એ સાથે જ, એ ઓફિસમાં ભાગીતરીથી કામમજુ કરતા ને ત્યાં થી તેઓ નિમ્નના પગિચયમાં બાન્યા ને મિત્રો તરીકે વિવેકે વિવેકે વધુ ને વધુ નજર આવના ગયા. ૧૯૧૩થી ૧૯૧૬ સુધી વડનાથ કેમ્પમાં ત્રણ વર્ષ વકીલાત કરી વખીલાતરીકે પ્રતિન જનમી હતી વખીલાત ધંધોક્ષાત ચાલતી હતી કમાણી પણ સાગી

હતી. સુવાસ ફેલાઈ ચૂકી હતી. મિલનસાર ને આનંદી સ્વભાવને લીધે સૌ કાઈ સાથે સુમેળ ને મૈત્રી જામ્યાં હતાં.

જીવનપથ ને નેમ

વકીલાત કરવી પણ ન્યાયપુરઃસર કરવી, વ્યાજખી શ્રી લેવી, સત્યનો જ પક્ષ કરવો ને આગ્રહ રાખવો, ખોટા કેસ હાથ ન ધરવો, અસત્યથી ગમે તેટલા પૈસા મળતા હોય તો પણ જતા કરવા વગેરે જાતના ગિજુભાઈના દૃઢ મંતવ્યો હોઈ એકબે મિત્રોએ કહેલું કે “ ગિજુભાઈ, વકીલાતમાં બધું ચાલે. ” પણ ગિજુભાઈને એ માન્ય ન હતું. ગિજુભાઈની ઈશ્વર ઉપરની આસ્થા અડગ હતી. જે છેવટ લગી એકધારી ટકી રહી ને છેવટનાં વર્ષોમાં બળવત્તર બનેલી.

બાળકેળવણીના વિચારોનો ઉગમ

વઢવાણ કેમ્પના નિવાસ દરમિયાન ગિજુભાઈને બાળકેળવણીના વિચારો આવવા માઝ્યા. પોતાને આંગણે જ બચુભાઈ અઢી વર્ષના થવા આવ્યા હતા. “ અત્યારની શિક્ષણપ્રથા ખોટી છે. એમાં ડર, માર, ધમકી ને લાલચ ઉપર મંડાણ છે. બાળકો પ્રસન્ન નથી રહેતાં. હસતાં, ખેલતાં, ભણતાં નથી. પારવિનાના બિન-જરૂરી ભણતરનો ત્રાસ બાળકોને વેઠવો પડે છે ને સરવાળે એ ભણતર જીવનમાં બહુ ઉપયોગી નથી થતું. ” આવા વિચારો રાતદિવસ ઘોળાવા લાગ્યા. એક બે મિત્રો ને એક વકીલમિત્રના મહેમાન બોલી ગયેલા કે “ ગિજુભાઈ, તમે અહીં ખોટી જગ્યાએ મુકાઈ ગયા છો. ખરીરીતે તો તમે કેળવણીના જીવ છો. ” આ વખતે ગિજુભાઈને આ બોલવું સાચું નહિ લાગેલું; પણ ભવિષ્યની કોને ખબર પડે ? ભાવિનો ક્યારે ને કેવો પલટો આવશે તેની ભલભલાને પણ ખબર નથી પડતી.

લોહીઆણાનો કેસ

વળા પાસે ગરાસિયાનું લોહીઆણા નામનું ગામ છે ગામનો ગરાસિયો ગુજરી ગયો ગામના વાણિયાએ ગરાસિયાને અમુક રકમ ધીરેલી ધણી ગુજરી જતા વાણિયાએ મૂળ રકમ કરતા ધણી વધારે રકમ માટે ગગસણી ઉપર દાવો કર્યો વાણિયા પક્ષે સ્વ. ગિજુભાઈના પિતા ભગવાનજી બધેમ હતા ગરા સણીએ આવી શ્રી ગિજુભાઈને પોતાના વકીલ તરીકે ઊભરાની માગણી કરી આ રીતે આ કેસમા વાદી અને પ્રતિવાદીના વકીલો તરીકે પિતાપુત્ર ઊભા થયેલા

પિતાપુત્ર ખાનગીમા મળ્યા પિતાએ કહેતું “વાણિયાની માગણી ખોતી છે અને તે હાજરે પણ ગગમણી પાકી છે માટે વકીલાતની રી યોગ્ય આગળથી નહ લેજે નહિતર મળજે નહિ.

પિતાના આગ્રહથી સ્વ. ગિજુભાઈ ગગસણી સાથે લોહી આણે ગયા હા જઈને પણ રી આપવા જેટલા રૂપિયા તો ગરા સણી પાસે ન હતા તેણે પોતાના કસમી કપડાઓ રી પેટ ગીંગરી મૂકવા વિનવતિ કરી.

સ્વ ગિજુભાઈનું દિવ અતિથય દુહાપુ અસીન અને વકીલની સ્થિતિ પર એમને દયા આવી. મનથી આ ધધા પરત્વે અપાર નફરત ઊભી થઈ

તેઓ મધુ ઠાણીના સિવાય પાછા ક્યાં યેગ આવી પિતાના સવાલના જવાબમા ‘ ગરાસણી પાસેથી અર્ધો રી મળી ઠ એટલું ખોટું પણ મેલ્યા. કેસ તો તાયમા લીધો જ અને ગગ સણી જીતી પણ અગી પુઆ અને આવા મિત્રાઓને ગેમને આ ધધામાથી દમોથો માટે જુરાની શક્તિ ઠકી કરી આવી.

मुलग भिन्न

એક વખત દરબાર સાહેબ વઢવાણ કેમ્પમાં આવેલા શ્રી અમૃ-
તવાલ શેઠ પશુ ત્યાં અવાગનનાર આવતા બધા મિત્રો હતા.
ગિજુભાઈએ આભાષિક ગીતે બચુભાઈની કેળવણી માટે શુ કરવું
ને ઘેર શુ કંઈ રાજ્ય તેની વાત કરી દરબાર સાહેબે કહ્યું કે
વસોની લાયબેરીમાં ડૉ. મેરીઆ મોન્ડીસોરીની ગાળકાવણી
વિશેની ચોપડીઓ છે એ મહુ સુદર છે ને તમને ઉપયોગી થઈ
પડશે તમે જરૂર જોઈ જાઓ વસોમાં નાના પાયા ઉપર
એક બાળમદિર પણ ચાલી ગયું હતું ગિજુભાઈ વસો જઈ આ
બધું જોઈ આવ્યા ને પુસ્તકોનો અભ્યાસ શરૂ કરી દીધો ડૉ.
મોન્ડીસોરીની ચોપડીઓ ગિજુભાઈને ખરેખર અદ્ભુત લાગી
ગિજુભાઈને વેદવાણી જેવો દિવ્ય સંદેશ એમથી મળ્યો ફરી-
ફરીને એ પુસ્તકો વાંચ્યા, વિચાર્યા ને મનન કર્યું

કેળવણીના ક્ષેત્રમાં જે આવના સંજોગો

વઢવાણ કેમ્પના નિરાસ દરમિયાન-ગિજુભાઈને અવારનવાર
લાવનગર આવવાનું થતું એ વખતે દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાની માત્ર
બોર્ડિંગ ચાલતી પિણાર્થીઓ ત્યાં ગહેતા, જમતા ને સ્ટેટ હાઈસ્કૂલમાં
ભણવા જતા દરમિયાન અહીં બહુસમાજ ભરાયેલ શ્રીમન્નથુરામ-
શર્મા હાજર હતા ને તેમના હાથે ખીજા છાત્રાલયના મકાનની ઉદ્ધ-
ધાટનક્રિયા કરવાની હતી આ પ્રસંગે વઢવાણથી ગિજુભાઈ આવેલા.
અગાઉ ગિજુભાઈ સંસ્થાના નિષ્ઠ પગિચ્યમાં તે હતા જ સંસ્થાના
માનદ વકીલ તરીકે ગિજુભાઈ કામ કરતા સંસ્થાનું બધારણું
પણ તેમણે જ ધડેલું ને વ્યવસ્થાપક સમિતિના મત્રી તરીકે પણ
ગિજુભાઈએ ઘણો વખત કામ કરેલું કઈક વાત પ્રસંગે મોટા-

ભાઈએ ક્યુ કે ગિજુભાઈ અહીં આવી જા ને આપણુ કામ સભાળી લે તે કામ દીપે ને ઝાઈ જાતની ચિંતા ન ગહે નાના-ભાઈએ પણ વાતને સમતિ આપી કેગવણીના ક્ષેત્રમા પડવાની વાત ગિજુભાઈના મનમા ડેરા દોઢ બે વર્ષથી ચોગાઈ જ ગઈ હતી એમા મોગભાઈના આગ્રહ ને નાનાભાઈ જેવા સાથીની પડખે ગઈ કામ ધરવાનુ કોને ન ગમે ?

મન કેમ બેચાથુ ?

મોટાભાઈએટને ગિજુભાઈના મામા ને દક્ષિણામૂર્તિ સરથામા પ્રાણસિંચન કરી જાતનથી નાનાઠોડને ઉઠેરનાર પ્રાણુદાતા ને રક્ષક એમને ત્યા ગઈને ગિજુભાઈ કેગવાથે વરો લાગેના તેમના સંસ્મરે ઝીલ્યા ને પ્રેમગ વાતાવગ્ધુમા ઊછારા. મામા પોતાની મંસ્થા માટે આગ્રહ કરે પછી ના કેમ પડાય ? પોતાના જીવનમા મોટાભાઈના જીવનની છાપ, સુવામ ને પ્રેગણને અધ્યાપનમંદિરના વિદ્યાર્થીઓ પાસે અનેકવાર સભારી અજલિ આપી છે “ અમને છોશ્રાએને ગમતા કગવા મોટાભાઈએટલી ઉમરે અમારી સાથે રમતમા લાભ લેતા આવી રીતે એક વાર રમતાં મોટાભાઈનો પગ ભાગેતો ને થોડા દિવસ પીડા ગહેલી તેમનો નિત્યયુવાન પ્રાણુ ને પ્રસન્નતા જ અમને મહત્વનુ શિક્ષણુ આપના. ” આમ મોટાભાઈ પ્રત્યેનો સુભાવ, પૂજ્યભાવ ને ઋણુશુદ્ધિ તથા કેગવણી તરફ બેચાંતું મન ગિજુભાઈને ભાવનગર ખેતી લાન્સુ ૧૯૧૬ મા ગિજુભાઈ જ વનગર આના દક્ષિણામૂર્તિમા જોડાયા

ભાવનગર આવીને દોરેક વર્ષ બે ડિંગમા મમ ક્યુ” ને વખતે શ્રી. લાભશકર તેમના સાથીદાર હતા. આમ બોર્ડિંગ અભાવથી એ નહુ લાભતાથી નથી તેમ અનુભવે લાગ્યુ વિદ્યાર્થીઓની રૂખરૂખ ગખતી

ને શિક્ષણમાં મદદ કરતી એટલા પૂરતું જ હજી તે કામ હતું. શિક્ષણમાં ધરમૂળથી કાન્તિ ન થાય ત્યા સુધી આ બધા ચીંતકો છે એમ નાનાભાઈ-ગિજુભાઈને લાગવા માડ્યું. એટલે થોડા જ વખતમાં વિનયમદિર શરૂ કર્યું ને ગિજુભાઈએ વિનયમદિરના આચાર્ય તરીકેની જવાબદારી સલાળી લીધી વડવાણુ કેમ્પથી જ ગિજુભાઈનો શિક્ષણવિષયક અભ્યાસ શરૂ થઈ ગયો હતો. દરબાર સાહેબે શ્રી મોતીભાઈનો પરિચય કરાવેલો અને શ્રી મોતીભાઈ ઉત્સાહથી નવા નવા શિક્ષણના પુસ્તકો આકર્ષક પ્રસ્તાવના ને વખાણુ કરી વાચવાની ભલામણુ કરતા.

શિક્ષણની સારના

૧૯૧૮માં વિનયમદિર શરૂ કર્યું ગિજુભાઈ વિનયમદિરના આચાર્ય મન્યા ને પછી થોડા જ વખતમાં આજીવનસભ્ય તરીકે જોડાયા શિક્ષણની પ્રણાલિકામાં ફેરફાર કર્યો વાતાવરણુ પલંગી ગયું શિક્ષક ને વિદ્યાર્થીઓ મિત્રોની જેમ વર્તવા લાગ્યા, પણુ આ શિક્ષણમાં બાધેલ ને નક્કી કરેલ ધરેડમાં ટેટલીક છૂટ લઈ શકાય ? એમાં આત્માને વિકસાવવાની તક ન લાગી એમાં પગ બાધીને દોડવાની છૂટ જેવું લાગ્યું પાખો બાધીને આકાશમાં જોડવાના સ્વાતંત્ર્ય જેવું લાગ્યું રોજનું વાચન, ચિંતન પ્રત્યક્ષ કામ ને વિચારણાથી લાગ્યું કે આ તે ઉપરનો દેખાવ છે આત્મિક સુધારણા સિવાય નવજીવન પ્રાપ્ત નહિ થાય હૃદયના વિમ્બસની કેળવણી મૂળથી જ એટલે બાળકોથી જ શરૂ કરતી જોઈએ આ દરમિયાન ગિજુભાઈ કેળવણીવિષયક ગતગતના પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરી રહ્યા હતા કાચા પાયા ઉપર વજનદાર ને દમામદાર મકાન કરવા એટલે મજાનનો ભૂંડો ઝગો, નાણાનો અને સમયનો વ્યર્થ વ્યય કરવા સમાન છે સાચો રતો યાગકેળવણી છે નવેસરથી

પાયો રચી સુદૃઢ કરી એના ઉપર ભાવિતું નક્કર અશુભર યત્નું બનેછે. વાત સો ટકા સાચી હતી પણ આચરવાની ને તેમાં પડી શુંબેશ ઉઠાવવાની કોઈની 'હામ કે તૈયારી ન હતી.

બાળશિક્ષણની તમન્ના

નાનાભાઈ અને મોટાભાઈને આ વિચાર જણાવ્યો. તેમણે સામે પ્રશ્ન કર્યો કે તમે તૈયાર હો તો ખુશીથી શરૂ કરીએ; આપણી ના નથી. વાત સાચી છે ને હામ કરવા જેવું છે. તમારે હામ હોય ને શ્રદ્ધા હોય તો અમે તમારી પાછળ જ છીએ, ઝુકાવો. ઇશ્વર જેવડો ધણી છે બધું થઈ પડશે. વિનયમંદિર માટે તો ગમે તે ગણી રહેશે બાળકેળવણીનું નવું ને ક્રાન્તિકારી કામ કરનાર કોઈ નહિ ગણે. માસ'એપ્રિલમાં તો હજી વિચારણા ચાલતી હતી ને જુલાઈમાં તો કાળાગરનાળા પામે શ્રી. આર. કે. મોદીના બગલામાં બાળમંદિર શરૂ પણ કરી દીધું. આ પ્રસંગે 'કાકાસાહેબ ને મશરુવાળા ગુજરાત વિદ્યાપીઠને અગે આપેલા, તેમનું રાષ્ટ્રીયશિક્ષણ વિશે વ્યાખ્યાન ગોકલેમું. અહીં ત્રણચાર મહિના બાળમંદિર ચલાવી દક્ષિણામૂર્તિલવનના દવાખાનાવાળા મકાનમાં બાળમંદિર શરૂ કર્યું આ વખતના બાળમંદિરમાં શહેરમાંથી મળેલાં જન-જનતાનાં રમકડાં હતાં. ને આ રમકડાંએ ખરીદવા ગિજુભાઈ મોટાભાઈ, નાનાભાઈ વગેરે જાતે ગયેલા. એમાં ગેડીદડા, ફૂગા, ચકરડીઓ વગેરે હતાં ને પંચી તો નીલમઆગથી ધણાં ને કિંમતી રમકડાં બેટ મળેલાં. પણ આ તો બધી શરૂઆત હોઈ જે મજબૂં તેનાથી હાજર તે દર્શિયારથી અપાવના. દવાખાનામાં બાળમંદિર ચાલતું એ અરસામાં જ બાળમંદિર માટે નાણાં મળી ચૂક્યા હતા.

બાળમંદિરના આ મકાન માટે શ્રી દર્શિયામૂર્તિ સંસ્થાને સાદ હીરાલાલ. અમૃતલાલની કું. એ સ્વ. શેઠ અમૃતલાલ

गिऱुऱाधऱा रऱ ढिताश्री
ऱगऱानऱ गकर ऱऱेढ

कु ढिव्यऱऱा कु सुशीऱा कु नतिनी ऱी ऱडी ऱेन नऱेन्द्र तथऱ
रऱ गिऱुऱा

रऱगऱरथऱा
नऱनऱ ऱऱऱऱे
श्री वऱुऱऱऱ

श्री ढऱऱुऱऱऱ

पुरुषोत्तमदासना स्मरणार्थे तेम ज भोन्टेसोरीपद्धतिने अनुसगी
 आगगिदक्ष्य आपरानी सुगमता सारु इ २००००) अर्पण्यु कर्षा

सवत १९७७ ना इगण्य सुदि ८ ने गुरुवारे आगमदिग्ना
 आगगाना सुगाग् हाथे श्रीमती ग्गामेन पट्टणीनी हाजरीमा आ
 मकाननु भातमुहूर्त थयु अने संवत १९७८ना वै सु ८ ने गुरुवारे
 पु'पु भू'रानी मगगकिया अ सौ क्तुग्ग्या गाधीना पवित्र हन्ते र्श
 शर्यातना साधीये।

६७ भोन्टीसोरी आगमदिग् जडियानाड, गूजगत ने हिन्द
 गाटे नरी वरतु हती हिन्दना प्रनासे नीकगेला उत्तर हिन्दना
 काष्ठ शिक्षित पतिपत्नी आगमदिग् जेधते पुश पुश थछ गया
 ने भोली जेकेला के आवा पुशमिग्गळ, आनदी ने आटला
 रयग्ग आगका हिन्दमा हतु अर्ध स्थजे अमे जेया नथी ”
 पायळ वर्ष तो गिल्लुबाधये आगमदिग्नी भूमी साधना करी
 पोते जे वागेनुविचारेनु ते अर्धी प्रत्यक्ष करी जेयु पोताने ज
 नपु नपु इगानु हतु अनेक अषतग वरी जेया नना नवा
 साधने धर्षा न्वान य ने न्वयस्कृतिना वातावरणुमा शास्त्रीय
 साधने वापग्ना जे सत्यना अनेक वाग् दर्शन थर्षा ते सत्यने
 इरी इरी अनेक वाग् यमगी जेयु ने भातरी इगी जेध पोताने
 लाग्ना वषतना अनुभवे जे सत्य दर्शन थयु ते अर्धते कडी
 हेरानी विनावग न करी, अधीगर्ध न मतारी दरमियान १९२५
 सुधीमा गोविन्दभाध हाकर, वल्लुभाध हवे, लक्ष्नुभाध नावध, भोगी
 लाग्ना पारेष वगेरे व्यम्तिगन आगअध्यापनमदिग्मा आरी भोन्टी
 सोरीपद्धतिगे अभ्यास करी गया हता आगमदिग्नी शर्यात-
 थी ज गी अनुभाध भोन्गळ वरुने आगमदिग्ना धाममा गाधी

તરીકે પસંદ કરેના શ્રી નર્મદામેન ગવજે પણ મેવાભાવે કાર્યમાં સાથ આપવાનું તુરંતમાં શરૂ કરેતું

અધ્યાપનમંદિરની ગરબ્યાત

૧૯૨૫-૨૬ માં પહેલવહેલું રીતસંગુ મોન્ડીસોરી અધ્યાપનમંદિર શરૂ કરવામાં આવ્યું જે વખતે પદ્મ ભાઈએ ને દસ જેટલા બહેનો હતા ત્યાં પત્રી દર વર્ષે એકી વધતી સખ્યામાં અધ્યાપનમંદિર ચાલુ જ રહેતું અભ્યાસ કરીને ગયેના નિદાર્થીઓ નવા નવા બાગમંદિરો ખોલી જનતાને નૂતન બાગશિક્ષણપદ્ધતિનું દર્શન કરાવતા હતા લોકોને પણ મદત્ત્વ સમગ્રયુ ને દિવસે દિવસે તેનું આકર્ષણ વધતું ગયું

પ્રથમ મોન્ડીસોરી સંમેલન

૧૯૨૬માં બાગમંદિરને આગળે સૌ સગવાહેરી અગાવાદ મારાભાઈના પ્રમુખપણા નીચે પદેવવહેતું મોન્ડીસોરી સંમેલન ભરાયું નૂતન બાગશિક્ષણસંઘની સ્થાપના પણ એ જ વખતે થઈ ત્યાર પછી 'શિક્ષણ પત્રિકા' ચાલુ કરવામાં આવી પ્રમુખમંદિર સ્થાપવામાં આવેલું હોઈ, શિક્ષણવિષયક પુસ્તકો, બાગસાહિત્યગ્રંથ, બાગસાહિત્યમાળા, ચોપાનિયા વગેરે પ્રકાશન કમિટીકાર ચાલતું હતું ૧૯૨૮માં અમદાવાદમાં શારદામંદિર તરફથી બીજું મોન્ડીસોરી સંમેલન ભરવામાં આવ્યું, જેનું પ્રમુખપદ પૂર્વે ગિલ્ડુભાઈને આપવામાં આવેલું.

રણાંગણમાં

આજ સુધીમાં દક્ષિણામૂર્તિનું નામ ઠાકિરાવાડ, મૂળગતમાં ને દિન્દોલમાં કેવરણીની સરયાઓમાં ઠીકઠીક જાણીતું થઈ ચૂક્યું હતું આની પાછળ દક્ષિણામૂર્તિ બાગમંદિરની જોતજોતની

પ્રવૃત્તિઓ હતી ને એના પ્રેરક હતા ગિજુભાઈ પણ ત્યાં તે ૧૯૩૦ ની સાલ આવી ને દેશભરમાં સત્યાગ્રહની રજુવાક વાગી દક્ષિણામૂર્તિના નિયામક, ગૃહપતિ, શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ ને જઈ શકે તેના સૌ કોઈ ગયેલા અધ્યાપનમંદિરમાં આવેલા ભાઈબહેનો અધવચ્ચેથી ચાલી નીમ્ળ્યા હતા આવી સ્થિતિમાં ગિજુભાઈથી રો જેસી રહેવાય ? રજુગણમાં પડેઆ અને બધું જોયું ને તારામેનની સાથે ઠેંગ ઠેંગ ધૂમ્યા, પરિણામે 'ખોરસ'ની વીરાગનાઓ લખ્યું ઠેંગ ઠેંગ વાનગજીથો ઊભા કર્યાં, વાનર પગિ-પગે ભરી ને બાગજગતમાં જખરદસ્ત આદિલન ઊભું કરી સત્યાગ્રહની લડાઈમાં ચોતાના વિશાળ શિક્ષણવિષયક ધ્યેયને આગળ ધપાવ્યું અક્ષરજ્ઞાન યોજનાનો ઉદ્ભવ

૧૯૩૧નું વર્ષ સુયેજનું હતું એ વખતે ઠેકઠેકાણે રચનાત્મક કાર્ય ચાલતું આ અરસામાં ગિજુભાઈએ અક્ષરજ્ઞાન યોજના તૈયાર કરેલી, તે નિગ્ધરતા નિવાગળ્ય માટે ને પ્રૌઢશિક્ષણ માટે ભારે ઉપયોગી થઈ પડી ૧૯૩૨ થી ૩૪ સુધી નાના પાયા ઉપર સત્યાગ્રહ હરેક પ્રાતમાં ચાલુ હતો સત્યાગ્રહની લડત દગમિયાન સત્યાગ્રહીઓ જેલમાં ને બહાર ખૂબ પરિચયમાં આવ્યા તથા દક્ષિણામૂર્તિનું શિક્ષણ ને નામના બહુ સાંભળેલી હોઈ ૧૯૩૪-૩૫ ના નૂતન બાળશિક્ષણ અધ્યાપનમંદિરમાં અનેક ભાઈબહેનો ઊભરી પડેના વિશાળ અધ્યાપનમંદિરો

૧૯૩૪-૩૫ ને ૧૯૩૫-૩૬ ના બે વિશાળ અધ્યાપનમંદિરોમાં ખસો જેટલા ભાઈઓ ને દોઢસો જેટલા બહેનો તાલીમ લેવા આવેલા ૧૯૩૮માં ગિજુભાઈના દક્ષિણામૂર્તિના વીસ વર્ષ પૂર્ણ થયા એટલે તેઓ આજીવનસભ્ય તરીકે છૂટા થયા પછી

બાળશિક્ષણવિષયક પ્રવૃત્તિમાં રોકાઈ ગયા હતા. શિક્ષણુપ્રવાસ કરી રહ્યા હતા. કચ્છની સંસ્થાઓ જોવા ગયેલા. વસોમાં એક માસ માટે તાલીમવર્ગ ખોલેલો. દક્ષિણામૂર્તિ તરફથી દસહજારની ચેલી ગિજુભાઈને અર્પણ કરવાની હતી પણ ગિજુભાઈએ ના પાડી કે “ છે તેવો મીઠો સબધ રહેવા દેવો હોય ને મને કામ કરવા દેવું હોય તો હું ના પાડું છું. એ ચેલી મારે ન જોઈએ.” ગિજુભાઈના દૃઢ આગ્રહથી આ વાત પડતી મુકાયેલી. આ અરસામાં ગિજુભાઈને કાઠિયાવાડ, ગૂજરાત ને મુંબઈ તરફથી સન્માનચેલી અમદાવાદ મુકામે અર્પણ કરવામાં આવેલી જે રકમ બાળહિતાર્થે વાપરવાનું તુરત જાહેર કરી નાખેલું.

છેલ્લું અધ્યાપનમંદિર

૧૯૩૮-૩૯ નું છેલ્લું અધ્યાપનમંદિર રાજકોટ મુકામે ચલું. ગિજુભાઈના પરમમિત્ર બેરિસ્ટર શ્રી. પોપટલાલ ચુડગરના આગ્રહથી ગિજુભાઈએ રાજકોટમાં જાગનાથપ્લોટમાં અધ્યાપનમંદિર શરૂ કર્યું. આ અધ્યાપનમંદિરમાં પોપટભાઈની મુખ્ય ને મહત્વની મદદ હતી. શ્રી. તલકશીભાઈ પણ ભારે લાગણી ને રસપૂર્વક લાગ લેતા ને સાથ આપતા. પોતાના એક સાથી ને મિત્ર, સાચા ને મદાન આચાર્ય છે એમ તેઓ અભિમાનપૂર્વક કહેતા ને સંપૂર્ણ માનની દૃષ્ટિએ જોતા. રાજકોટ અધ્યાપનમંદિરમાં સાડા ત્રણમેા અરજીમાંથી બસો અરજીઓ મંજૂર કરેલી.

પરીક્ષણનિરીક્ષણ

ઉંકે ૧૯૨૩-૨૪ ની સાગ્રથી લીમડીની કન્યાશાળાનું પરીક્ષણ નિરીક્ષણ તથા વલ્લાણ મેટ બાળમંદિરના નિરીક્ષણનું કાર્ય ગિજુભાઈને આમદપૂર્વક સોંપવામાં આવેલું. ઉપ્રા પાંચેક વર્ષથી

तो तेमने हाथे अनेक आणमदिरानी उदधाटनक्रिया थयेली. रान्त्यपीपणा, लुलुवाडा, भंलात वगेरे रान्त्यना इणवल्ली अधिकारीज्ये तेमनी आणशिक्षणुनी सस्थाज्यो जेवा तपासवा आमंत्रणु आपेलु. परीक्षणुनिरीक्षणुनु कार्य पू. गिणुलाधने मोपेदुं. छेले छेले सिंध ह्येद्रामादमां अभिल हिन्द आणकसमेलनना गिणुलाध प्रमुअ सूंटायेला. त्दारपंथीथी डेर डेर आणकसधे पणु स्थपायेला आ न् अरसामा मुंमध धलाडामा डोन्त्रेअ गवर्नमेन्टना हाथमां सता डोर्ध इणवल्लीना प्रधान श्री आणासाहेअ जेरे गिणुलाधने मुअर्ध धलाडा पूरतु प्रौढशिक्षणुनुं कार्य मंलाणी लेवा आमंत्रणु आपेलु, पणु गिणुलाधजे राग्द्रोदमां कायमी अध्यापनमदिर यलाववानुं नकी करेणु डोर्ध ना लपवी पडेली कामनो वेग ने आत्मण्ण

पूण्य गिणुलाधजे पोतानु ध्येय पार पाडवा अध्यापनमदिर शर् इरी आडसो जेटलां लार्गडेनोने तैयार कर्या. आणको माटे अनेकविध साहित्य सन्धुं नूतन आणशिक्षको ने माणापोने माटे वीस वर्षना अनुभवना निजोडरेपे तदन नवुज जतअनुभवनु साहित्य आधुं गिणुलाध त्वराथी काम करवावाणा ने अद्यतन हना. होता है यवता है तेमने णिलकुल पसंद न हतुं व्यवस्थित ने ज्पाटा-अधकाम करता ने तेवो न् सौनी पायेथी आग्रह राभता आणमदिर यलाववुं, सवारसान् यार कलाक अध्यापनमदिर यवाववु, अनेक लार्गडेनोनी इरियादो साबणवी, व्यरस्था जेवी-तपासवी, टपावनु काम, आयुकाम, मणवुहणवु, व्याख्यातोनी गोडवणु करवी आम दटाध मराय तेडवु काम छता गिणुलाध याक्या ने कटाव्या गिवाय धशीवार शतना अगियाग्यार सुधी इरता, डोधने मगता, अभजवता ने आश्चामन आपता अध्यापनमदिरना नियमो

हृत् हता सोने अग्नूः काम, अनेध्विष प्रवृत्ति ने ज्ञान आप-
 वान हतु प्रेः र्शमा मे नथु वर्तने। ममानो गिःतुलार्थ आपी
 देता डोहने धडीनी नवगद्य न भगती. अनेः ज्ञतना वर्गो
 सानना नाग्रेः सभागो ने उत्सवो तो व्यवाग्नवाः होय न
 अग्न मुवा नो, मुस्तेःगीतो ने उभेतो ज्ञेम सूचना थोडा श्वाकि
 त्रिवाय गिःतुलार्थ सभत मभमा परेवायना गडेना मे विद्याज
 अध्यापनमन्त्रिः यत्रावीने चे ते शारीगिः ने मानसिः रीने पा
 निनातो वसारे वेद्यो पञ्च तेमनी नेम-धेय ज्ञेयु हतु ज्ञेने
 आत्ममगधी तेजो शरीगने धडेत्ये जता हता

अभलाव ने ज्ञम लेवानीःणा

गिःतुलार्थ सौना प्रत्ये समभावथी जेता तेमना मनथी,
 श्रीमत वधारे ने गरीम ओछा न हता नातमनना भे ने ज्ञेय
 नीयपशुना भावने तो तेमणे आज वर्षो यथा तिवाःर्यि आपेती.
 हृत्तन लाहमडेनो पञ्च अध्यापनमन्त्रिमा आवेवा. तेमनी
 तो तेगो भास देभरेष गभता ने डोहने ओह ३ हवमपञ्च
 न धारे तेनी पूरी नीवः ने सलाग गभता आ उपगत गिःतु
 लार्थमा ज्ञेः अज्य रम्भि हती ते मापुनमनने पागभवानी
 ने अगण ३ आव तने पञ्डी पाडी तेनी वायमत वधा वानी
 माःनाही भीनववानी तेमनामा अज्य ष्णा हती भीने ज्ञेः
 डोहरो धशुना मनमा अलुडकेत्यो ग्छो छे ते सदशिक्षुने।
 गिःतुलार्थ पासे सदशिक्षु मीधुसः यावतु तेनु मग्य हतु
 न्वान न डोटने ह्यः ने नम्रत देभरेष ने सभत मर्शशीनपञ्च
 नवगद्य मने त्तारे भीछ वातो ग्वानु सञ्जेने। गिःतुलार्थमे
 ओह वधारे लरेव तोडोहने सनलारे अन्वमर्था अतगधी
 साथ आप्यो सोने माटे ज्ञानप य ह्यः ६ भी सा अर्ध आवी

યથામતિ યથાશક્તિ અમૃતપાન કરી ગયા અધ્યાપનમંદિર માટે અનેક મિત્રો જાણુમજે ને જુદા જુદા વિષયના જ્ઞાતાઓને વ્યાખ્યાન આપના નોતરેના ખાદી ફર્જિયાત હતી, કાતરાનુ ગખેનુ ગબ્દસપ્તાહ, રેગિયાનાગ્ગ, ખાદીફેરી, મિહાગ ધગ્તીકપ આમ એક પણ પ્રવૃત્તિને ચૂમ્યા નથી અક્ષરજ્ઞાનયોજના માટે લાઈમહેનોને પ્રનામે મોન્દેના ને ગ્યાનિન્ ઉત્સવો ને પ્રવૃત્તિઓ તો ધમધોકાર ચાનુજ હોય કેટલાએ વર્ગો ચાવતા, કેટલાએ દૈનિક, સાપ્તાહિકા ને માસિકા નીજળતા વગસમા પાચ્છ તો પ્રદર્શનો ભરાતા બાગકોના ચિત્રો, તેખન, ગણિત તથા અધ્યાપનમંદિરની પ્રવૃત્તિ ને થીસીજના ઉપયોગી હસ્તલિખિત સાહિત્યના કમાટો ભર્યા છે

અભ્યાસી જીવન

ગિજુભાઈમા અભ્યાસની દષ્ટિ પહેનેથી જ હતી થોડાનખતના અનુભવ પડી આકાંતુ મહત્વ તેમને સમગ્રયેજુ તેમજે સઘ ગવેના બાળકોના ચિત્રો કેક ૧૯૨૩ ની ચાનના આજે પણ મજે કે જે વખતે એ જ માતા કે પિતાના નાગકો-એટને ખીજ પેઠી નાળમંદિરમા આવે કે ત્યા મુઠી આ બાગન નાનીચૂની નથી ગિજુભાઈએ પક્ષીઓનો ને વનસ્પતિનો, જીવજતુનો ને વૈદકનો અભ્યાસ કરીને જ તે વિશે લખેનુ 'ટેમ્પરીની વનસ્પતિ વિગે તો લખતાં પહેના તેમજે અનેખ્વાર બધી વનસ્પતિ જ્ઞેષ્ટ જે ગખી, પૂછપગ્છ કરીને પડી લખેનુ હમેશા ગરે બાગજે મુઠી એના ખેડા ખેડા વાચ્યા જ કન્તા હોય આમ તેમનુ અભ્યાસી જીવન કેવટ મુઠી ચાનુ જ હતુ નાજકોટ અધ્યાપનમંદિર વખતે માર્ગ હોનો માટીમમ, ગોગી, મગમમ ને કાનમમ શીખતા ત્યારે ગાનના બજ, મેક કે મે વાગ્યા નુની ગિજુભાઈ આયોચાર ગાનના નેમના મનમા હતુ કે અધ્યાપનમંદિરમા આવનાગને મ્યુ

શીખવાનું બાકી ન રહેવું જોઈએ કોઈની આવડતનો લાભ લેવાની તો તેમનામા ખાસ કળા હતી

સદ્ગુણપૂજન

ઠેક પહેલેથી જ ગિજુભાઈને ગાંધીજી પ્રત્યે પૂજ્યભાવ, આદર ને હાર્દિકમાન હતા ભાગ્યે જ એવો દિવસ ખાલી ગયો હતો કે જ્યારે વ્યાખ્યાન વખતે ગાંધીજી ને તેમના કાર્યને સભાર્યા ન હોય। આની પાછળ ગિજુભાઈનો પોતાનો રાષ્ટ્રપ્રેમ, ગુણુગ્રાહીપણું ને આધ્યાત્મિક રસ કારણુજૂત હતા છેલ્લા બે વર્ષથી તો ગિજુભાઈ નિયમિત રામકૃષ્ણ પગમહસનું જીવન ને તેમનો સદુપદેશ વાચતા ઈશ્વર વિશેની તેમની શ્રદ્ધા પહેલેથી જ હતી. ગિજુભાઈમા જ્ઞાન વિશેની વિશાળ દૃષ્ટિ હતી એટલે જ તેઓ કશા પૂર્નગ્રહ વિના જાતજાતના સ્વભાવના માણુસો સાથે કામ કરી શક્યા ને શિક્ષણ આપી શક્યા

જાત માટે બેપરવાઈ

પોતાની જાત માટે તો ગિજુભાઈ સદાય બેપરવા જ હતા પોતાની જાતને કદી મહત્ત્વ આપ્યું નથી, સલાળ રાખી નથી સદાય ચિંતા કરી હોય તો તે પોતાના બાગશિક્ષણના ધ્યેયની, અધ્યાપન મંડિના નિદ્ધાર્થીઓની, બાગમંદિરોની ને બાગસાહિત્યની ઘર-પ્રત્યે પણ એટલી જ ઉદાસીનતા ઘેર શું થાય છે, કોણુ સાણુ-માદુ થયું વગેરેની ઢશી જ ખબર ન રાખે તસ પોતાના કામમા મસ્ત બચુભાઈ ને મુશીનામેનને શાંતિનિકેતનની સગવડ કરી એટલે પત્યુ દેવાને તો સભારે જ કોણુ। ગિજુભાઈએ બહાર આવવા ને આગળ પડવા અપત્ત જ નહિ કરેલો કોઈ જાહેરપ્રવૃત્તિ કે મેળા વડામા તેઓ હાજર ન હોય તેમનું મૂગુ ને નકર કામ જ તેમને

આગળ લાખ્યુ. ચોતાનો ક્યો વિદ્યાર્થી કામધધે નથી તેની ચિંતા ગિજુભાઈ કરતા અનેક અભિતિઓ અને શિક્ષકના તથા વિદ્યાર્થીઓના કામની ને જીવનની તેઓ ચિંતા કરતા.

લેખક તરીકે

ગિજુભાઈને લેખક તરીકે કાકાસાહેબે બાળસાહિત્યના બ્રહ્મા બ્રહ્મા છે બ્રહ્મા એટલે સર્જન કરનાર ગિજુભાઈએ બાળસાહિત્ય લખ્યુ છે એ ખરેખર નવી જ ભાત પાડનાર છે બાળસાહિત્યને, બાળજીવનને, માગશિક્ષણને તથા બાળસન્માનને ખરે વેગ આપી ગિજુભાઈએ ગૂજરાતની સિકવ બદલી નાખી એટલુ જ નહિ પણ બાળશિક્ષણ ને માગસાહિત્યની બાગતમા ગૂજરાતને હિન્દના બીજા પ્રાન્તોને મુનમન મોખરે બારી મૂક્યુ ગૂજરાત ગૌરવથી કહી શકે એમ છે કે અમારુ માગજીવન, બાળશિક્ષણ ને માગસાહિત્ય નૂતન છે, અદ્યતન છે ને પહેલી હગળમા પહેલે ન મરે છે આ બધુ માન ગિજુભાઈને છે ગિજુભાઈને આપણે જાણ્યા ને સન્માન્યા એથી યે વિશેષ ભારી પેઠી સન્માનશે કાગલુ માગજીવનના એ ફિગ્ગાને ને તાગલુદાગને માગકો જ વમારે પિછાની ને ખૂઝી શકે

ગિજુભાઈએ વાર્તા સાહિત્ય, માગપાઠો શિક્ષણના નવા નવા પુસ્તકો વગેરે પુષ્ટગ લખ્યુ છે શિક્ષણના આદર્શ સ્વપ્નો પણ 'દિવા-સ્વપ્ન'મા આલેખ્યા છે ગિજુભાઈને આપણે લેખક તરીકે પિછાન્યા એ પહેલાના ગિજુભાઈ લેખક ને કવિ દના 'વિનોદી' ઉપનામથી તેઓ વસત માસિકમા મગ્યો વખતા, પણ અત્યારે એ હાયવગા નથી આક્રિકાના પ્રાણી ને પટીઓ વિશે પણ ૧૯૧૩ મા લખેલુ ૧૯૨૪ માં મોન્ડીસેરીપદ્ધતિ અતર રીને લખ્યુ ને વાર્તાશાસ્ત્ર પણ લખ્યુ તે પછી તો તેમનો લેખનનો અવિરત ધોધમાગ પ્રવાહ આનુજ ગ્લો છે ગિજુભાઈએ મગીમાથી 'વાસમાનમ સરોવર'

पक्षु उतारेतु ने धर्मात्माओना यत्रो पक्षु लजेवा ठे आग
 गिणुभाषमा लेभनशक्ति अभाउगी न हती पक्षु पाळणधी
 अनुकूलता भगता विशेष विभीने न्ने पक्षु
 ज्ञात भनोदशा

गिणुभाष / कहेता के आ जधा कामनो जरा नानाभाषने ठे
 नानाभाष होधने हु आ जधु काम करी यकु छु नानाभाष
 पैसा न आपे तो हु कशु करी न शकु ने हु तो ते न धडीये
 सलाम करी अडीयी आली नीधु हु तो काम करी जल्लु पैसा
 लाववा जे मारु काम नदि नानाभाषने इक्षियाभर्तिना मदा तरी
 अनेक वाज ओणभावेना

देवसाही तरे छेडी विदाय

राजकोट गांधीछ आवेना ते वभते गिणुभाष धरुीरार
 अध्यापनमदिना भाषमडेना साथे जनरनी याज वाग्धानी प्रार्थ
 नामाजता राजकोटथी जे युजज श्री पी डी ने शानायेन साथे मुमध
 गया मुम यी २५ भी मेजे देवनाली जरा देवधानी न द्वाववाथी
 पयगनी गया पयगनीमा पक्षधात जल्लता १५भी गूने मुजधमा
 दग्गीजनदाज दोगीजनमा लाया ज्या २३ भी गून १९७९ना
 रोज साजना साडा याज वागे आ नाशवत जोगियाभाथी आत्म
 हस बीडी नीकल्यो ममसाहेमे कहेन मागसाहित्यना अह्ना सहज
 ने आन-मशिक्षक मागदेगवशीने किस्तो ने माणकेनो धुग्ध
 रडीन जेना पत्रिये पीडेल गीजे जेवा अने हु हहयो पीली बीडी
 गहेकता थयेवा जेवा तेजरी उपासक गिणुभाषनो हेह आणे
 आपल्या वजे नथी तेमनो आत्मा आपलुने रेग्या आपो

डेगुभाष

અંજલિ

સંસ્કૃત

ગિલ તપ્ત પિષે
બલભાવ શાસ્ત્રી
ઉત્કાલ રાજી સંગી
સદ્ગુણી મન દુર્ગમ
કુવદ્ય + મહી દુર્ગી
અંગે શાસ્ત્રી
ગિરુ સુધી

અભાવ
સદા
૧૫ ૫ ૪૦

પ્રાસ્તાવિક

આત્મમાંથી વન્દ તૃપ્તિને મેટ્ટોનાં હૃદયો પલાયાં.

તે વિયોગનન્ધ સાગ્રીથી સદેને જિનાં આંશુ મગી પડે છે, દુઃખોદાર નીકળી ગય છે, જૂના જૂના સમયો તામ યર્ષ આખ આગમથી પમાર થાય છે, ફરી ફરીથી તે ને તેજ વાત કરવાનું મન થાય છે, મળે આમ કરી ગયેલાને પાછા આપણી વચ્ચે મહાન લાગીશું એમ મન ફાંફાં મારે છે

તેજ જાધુ આ અથરૂપે આજે જે વર્ષે બદાર પડે છે.

આ પૂ ગિજુભાષનુ જીવનચરિત્ર નથી તેમા અભ્યાસીનુ શાત, સમતોષ, ન્યાયનિષ્ઠુ મગજ નથી ભુદ્ધિથી કરેલી ગિજુ-ભાષના કામની પરીક્ષા કે તેનુ આકેનુ મોત્ર નથી.

આ તો છે હૃદયના ઉદ્દારે ! રૂપાઈ ગયેલું દિ ! પર્યર ફાડીને આજ જોરથી વડે છે તેનો આ કે ઘોષ આ તો છે મ્નેદનિર્ઝર.

ગિજુભાષનાં સગાંઓ, ગિજુભાષના વિદ્યાર્થીઓ, ગિજુભાષના સહકાર્યકર્તાઓ, તેમના મ્નેદનમધીઓ, બધાં ગિજુભાષ સાથે મિત્રતાના સ્નેહથી જ બધાએવા દતા તેજ સ્નેહની લાગણી આ પાનામાં શબ્દોનુ રૂપ પકડી વડેલી થયેલી વાચક જોગે. દરેક દરેક

લેખકને ગિજુભાઈ જાણે પોતાના જ નિકટના મિત્ર હતા એમ સાગતું હોય એમ તેમના લેખમાં દેખાય છે.

સાચે જ ! આ આખું વાંચતાં એમ યદ જાય છે કે ગિજુભાઈની કયા કામગીરી વધારે મોટી ? તેમણે બાળકોને માટે આખા જીવન સુધી કરેલું કામ ? કે તેમણે સ્નેહ આપી આટલો બહોળો મિત્રવર્ગ મેળવ્યો તે ?

આ સ્મરણાંજલિ ગ્રંથના સંપાદકો તરીકે અમારાં બંનેનાં નામો મૂકાયાં છે તે તો ખરું જોતાં નાનાંઓનો માત્ર વિવેક છે. આવો ગ્રંથ રચવાનો મૂળ વિચાર તો ગિજુભાઈના કેટલાએક વિદ્યાર્થીઓને આવેલો. મહેનત પણ બધી તેમની જ છે. ખરો વેગ આપનાર અને પાર પાડનારા પણ તેઓ જ છે. બે સંપાદકોએ તો તેમનાં નામ મૂકી કામ ઉકેલી દીધા માટે તેમનો ઉપકાર માનવાનું કામ કરીને બેસવું જોઈએ. પણ મુરબ્બીપણું સ્વીકાર્યું એટલે ઉપકાર માનવાની ભાષા ન શોભે માટે આશીર્વાદની ભાષા વાપરી કહીએ છીએ કે આજે સ્વ. ગિજુભાઈના જે અનેક વિદ્યાર્થીઓએ આમાં પોતાનું હૃદય ઠાલવ્યું છે તે જે અનેકોને સ્વલાભાવને લીધે અથવા લાગણી કલમમાં ન બિતરી શકી માટે હૃદયમાં જ સમાવી રાખવી પડી તે બધાં પાસે ગિજુભાઈનો પ્રેમ કામ માગે છે. ગિજુભાઈએ સૌને પ્રેમ આપ્યો તે શાંત નિષ્ક્રિય બેસીને નહિ. કોઈની પાસે પશંદિયે ચાર વાગે લખાવ્યું તો કોઈની પાસે રાતે બાર વાગ્યા સુધી કામો કરાવ્યાં; અનેકને અનેક જાતના દસરડા કરાવીને ગિજુભાઈએ આ સ્નેહ સંપાદન કર્યો, એટલે ગિજુભાઈ માટેની સ્નેહની ભાવના પણ નિષ્ક્રિય અથવા શબ્દમાં સમાઈ જાય તેવી ન જ હોય.

બાળસન્માનનો, બાળવિકાસનો, બાળપ્રેમનો તેમનો સંદેશો ઘેર ઘેર પહોચાડવાનું કામ આ બહોળા શિષ્યવર્ગ ઉપર મૂકીને ગિજુભાઈએ આરામ લીધો છે

મિત્રવર્ગ અને શિષ્યવર્ગ જાગ્રત રહે

ગિજુભાઈની હાકલ ન્યા ન્યા પહોચી છે તે બધાં જાગ્રત રહે

ગિજુભાઈએ આપણે માટે મૂકેલું કામ સતત સભારીએ ને જોસથી ઉપાડીએ એ જ ગિજુભાઈને ખરી સ્નેહાંજલિ છે

ઉપર કહ્યું તેમ આ ગિજુભાઈનું ચરિત્ર નથી છતાં આની અદર તેમના જીવનના અનેક બનાવોનું વર્ણન આવે છે તેમની કામ લેનાની રીત, કામ કરવાની રીત, આદર્શ પાછળ મડી પડવાનો સ્વભાવ, આધ્યાત્મ દૃષ્ટિએ વિચારવાની ટેવ, તેમની અનન્ય સાધના, તેમનું એક જ લક્ષ્ય વગેરે તેમના જીવનની અનેક બાબતો અને સ્વભાવના અનેક પાસા આપણને જોવા મળે છે ખરા. આગળ ઉપર તેમનું જીવનચરિત્ર લખવા જે કોઈ નીકળે તેને માટે આ ઉત્તમ પૂર્વતૈયારી તો છે જ ને જેમને તેમના તપસ્વી જીવનમાથી પ્રેરણા કે સ્ફૂર્તિ મેળવવી હોય તેમને માટે તો આમા ધણ જ છે

આ સમગ્રબાબતિ ગિજુભાઈના મીકા ને બહુમોલ સમગ્રજોતાજી રાખી તેમના પ્રેમીઓમા પ્રાણપૂર્તિ કરતી ગૃહેશે

અમારા મિત્રની દ્વિતીય સવત્સરીને દિવસે તેમનું પુણ્ય-સમરણ કરી આ અમે જનતા આગળ મૂકીએ છીએ

નિવેદન

સ્વર્ગસ્થ આત્માઓની શ્રાદ્ધતિથિ પાળવાનો આપણો રિવાજ અત્યારના નવા જમાનામાં કંઈકે નવાં સ્વરૂપો લેતો દેખાય છે. શાસ્ત્રોક્ત શ્રાદ્ધમાં થતા વૈયક્તિક ધાર્મિક આચારો ધીમે ધીમે છુટ થાય છે અને તેને બદલે સ્વર્ગસ્થ વ્યક્તિને જે પ્રેમ ને શ્રેય લાગવું હોય તેનો વિચાર તથા પ્રચાર કરવાની પ્રથા નવા શ્રાદ્ધ-વિધિમાં શરૂ થતી જાય છે, કે જેથી સ્વર્ગસ્થની અનૃત રહેલી કર્મમય વાસનાઓને શાંતિ મળે છે અને તેણે યોગ્યેલા સામાજિક સેવાના કાર્યપ્રવાહો અરખલિત વહેતા રહે છે.

સંસ્મરણોની આ ગાથા સ્વ. ગિજુભાઈને તેમની પુણ્યતિથિના અવસરે અર્પિત કંઈ સમાજરોવા થાય છે ખરી? એ પ્રશ્ન મનમાં થાય છે. સંસ્મરણો કોઈ અધિકારી મન સંગ્રહિત કરે તો જ તેની સામાજિક કે સાહિત્યિક કિંમત હોઈ શકે એમ કોઈએ કહેવું. આનંદની વાત છે કે આ સંસ્મરણોના સંગ્રહમાં તે ધોરણ અનાયાસે જળવાયું છે. સ્વ. ગિજુભાઈના સમકાલીન અને ગૂંજરાતી સાહિત્યિકોમાં સારું સ્થાન ધરાવના વિદ્વાનોનો પણ આમાં ફાળો છે. તેમણે સ્વર્ગસ્થને અર્પેલ અંજલિઓ ધણી ઉદ્દેશ્યક છે.

સ્વર્ગસ્થના વિદ્યાર્થીવર્ગે મોકલેલાં સંસ્મરણો પણ જો એક વિશેષ તરીકે તપાસીએ તો તેમાંથી ઘણું જાણવા મળે એમ છે. સ્વ. ગિજુભાઈ એક અસામાન્ય શિક્ષક હતા. વિદ્યાર્થીઓનાં શાસે

જીવનમાં સારા શિક્ષકોનો ફાળો ઘણો મોટો હોય છે. પણ આ માંહેલાં ઘણાં સંસ્મરણો પરથી તો એ પણ જણાશે કે આ અસામાન્ય પ્રતિભાશાલી ગુરુદેવ શિષ્યોનાં માત્ર શાલેય જીવન સાથે જ નહિ પણ સાથે સાથે તેમનાં જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોને સ્પર્શતા અને પ્રેરણા આપતા. સ્વ. ગિજુભાઈના એ વિદ્યાર્થીઓ જ્યારે ભેગા થાય છે ત્યારે તેઓ કલાકો સુધી આવાં સ્મરણો સભારી સંભારી પુલકિત થાય છે તથા પ્રેરણા પામે છે.

સ્વ. ગિજુભાઈના વિદ્યાર્થીઓનો મોટો ભાગ ભણે સમાજે કનિષ્ઠ પક્ષિમાં ગણેલા શિક્ષકોનો હોય તેઓના લખાણોમાં વિદ્વાનોને કદાચ આત્મસભાવના વધારે પડતી દેખાતી હોય. કદાચ વાસ્તવિકતા કે સમતોલપણ પણ ચુકાયુ દેખાય. છતાં અમે માનીએ છીએ કે તેમા શાસ્ત્રીય માનસના વિચાર-કોને ય સ્વર્ગસ્થના ભગ્ય વ્યક્તિત્વ વિશે વિચારતા કરી મૂકવાની શક્તિ તો છે. સ્વર્ગસ્થનુ એવુ તે કઈ જનતનુ વ્યક્તિત્વ હશે કે જે આટલા બધાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં વિદ્યાર્થીઓનાં જીવનને પ્રેરક યથ પડે છે? કોઈ સાહિત્યના સરોધક મહાનુભાવને આ પરથી સ્વર્ગસ્થના જીવનવિકાસમાં ઊંડે જઈ અવગાહન કરવાની ઇચ્છા થાય ને તે રીતે મહાગૂજરાતના ચરિત્રગ્રથોમાં આ બાળશિક્ષણના આઘ પ્રવર્તકના તલસ્પર્શી જીવનચરિત્રનો ઉમેરો કરવાનુ મન થાય તો તે બહુ બનવાભેગ છે.

આ અચની કલ્પના ગઈ પુણ્યતિથિ અગાઉ ચારેક માસ પહેલાં સ્વર્ગસ્થના વિદ્યાર્થીઓમા સર્જન પામી ને તરત જ મુબઈના બાળશિક્ષક સંઘ દ્વારા તેની વ્યવસ્થિત યોજના વિચારાઈ અને શિક્ષણ પત્રિકાદ્વારા પ્રકટ થઈ. તેને માટે ગ્રાહકો પણ નોંધાયા અને ઠીક ઠીક લેખો પણ મળવા લાગ્યા.

દરમિયાનમાં અંચને વધુમાં વધુ કઈ રીતે સમૃદ્ધ કરીએ એ જાતની વિચારણા ચાલી હતી. વિચારણાને પરિણામે પહેલી પુણ્ય-તિથિએ અમો અંચ પ્રગટ ન જ કરી શક્યાં.

અને પછી તો એક વર્ષનો ગાળો ગયો. સામ્રોક્ત શ્રાદ્ધથી જુદી રીતે પણ સ્મરણાંજલિ સ્વર્ગસ્થની પુણ્યતિથિએ જ સ્વર્ગ-સ્થને સમર્પિત થાય એવો આગ્રહ પણ રહ્યો જ એટલે આજે આ બીજી પુણ્યતિથિએ આ એમનો સ્મરણ અંચ એમનાં ચર-ણોમાં સમર્પિત કરી, જનતા આગળ આ ગાથા મૂકીએ છીએ.

જે વ્યક્તિઓએ, જે જે માસિકના તંત્રીઓએ તથા લેખ-કાએ પોતાની મહેનતથી, લેખોથી, ફોટાઓથી તથા બીજી અન્ય રીતે અમોને આ અંચ સમૃદ્ધ કરવામાં મદદ કરી છે તે સૌને અમો ખૂબ આભાર માનીએ છીએ.

અંચને પ્રગટ કરવામાં “વસન્ત આગશિક્ષણ પ્રચાર માળા” તરફથી જે રકમ અમોને વાપરવા દેવાની ઉદારતા શ્રી. શેક હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહે દાખવી છે તે બદલ અમો તેમના ખાસ ઋણી છીએ.

અંતમાં અંચનું સંપાદન કાર્ય સ્વીકારી, શ્રી. તારાબેન તથા શ્રી. નાનાભાઈએ અમાગ આ પ્રયાસને પાર પાડવામાં મદદ અને પ્રેરણા આપી એ માટે એમનો પણ ઉપકાર માન્યા સિવાય રહી શકના નથી.

આપનાં

ચંદુલાલ વ. ભટ્ટ
જમુલાઈ દાણી
મોંઘીબેન બધેકા

શેષ નામલે
પ્રભુભાઈ ઉપાધ્યાય
પ્રતાપરાય યાજ્ઞિક

તેમનું સ્થાન ચિરંજીવ રહેા !

I never knew him I wish I had, for he was a great lover of the child. No obstacle stopped him in his endeavour to bring them freedom and happiness. I admire all those who strive for the child along my lines . and if one has done so to the detriment of his interest to the sacrifice of his life, that one is worthy of being remembered. May he live long in the hearts of the "soldiers of the child "

Maria Montessori

મને તેમનો પરિચય ન હતો. થયો હોત તો ઘણું માઝું થાત. કારણ, ગિલ્બર્ટ મહા બાળ-પ્રેમી હતા બાળકોને સ્વાતંત્ર્ય ને સુખ મળે એ માટે કોઈ મુશ્કેલીતને તેમણે ગણકારી ન હતી. મારાં ધોરણે બાળકોને માટે ચલ કરનારની હું પ્રશંસક છું. એમણે બે પોતાના સ્વાર્થનો ત્યાગ કરીને, પોતાના જીવનનો ભોગ આપીને એવો ચલ કર્યો છે તો તે સ્મરણને યોગ્ય ઠરે છે. બાળકોનું હિત જમને હૈયે છે એવાં સૌનાં હૃદયમાં તેમનું સ્થાન ચિરંજીવ રહેા !

ગિજુભાઈ

જૂનું વલભીપુર અને અત્યારનું વળા એ આપણા ગિજુ-ભાઈનું મૂળ ગામ. વળાના એક ધાંધણકુટુંબના ભગવાનજી બધેકા એમના પિતા, અને કાશીબા એમનાં માતા. સ્થિતિએ સાવ સામાન્ય છતાં ગરીબ નહિ.

જેમનું નામ દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થિભવન (ભાવનગર) સાથે સરથી જોડાયેલું એવા સ્વ. મોટાભાઈ (હરગોવિંદ પંચા) ગિજુ-ભાઈના મામા થાય. “મોટાભાઈ” ઘણાં લાંબા વખતથી કાઠિયાવાડ રેલ્વેમાં સ્ટેશન માસ્તર હતા, અને એમની પ્રમાણિકતા, સત્યપ્રિયતા અને અડગ ન્યાયશીલતા માટે ખૂબ જાણીતા થયેલા પિતાનું વહાલસોયાપણું, માતાની ધાર્મિકતા અને મામાના આદર્શ ચારિત્ર્યથી ગિજુભાઈ ઘડાયેલા.

કોલેજમાં પહેલા વર્ષ સુધીનો અભ્યાસ કરી ગિજુભાઈ સંસારમાં પડ્યા. પહેલવહેલા રળવા માટે મુંબઈ અને પછી આફ્રિકા ગયેલા. ત્રણેક વર્ષ આમ કાઢ્યા પછી પાછા મુંબઈ રહ્યા તે ત્યાં રહી કાપદાનું ભણતર ભણ્યા. આ દિવસોમાં ગિજુભાઈ આજીવિકા માટે કોઈ નિશાળમાં મહેતાજી બનેલા.

કાયદો ભણી વકીલ બન્યા અને વદવાણમાં વકીલાત આદરી અને નિશાળ છોડ્યા પછી પણ ખીજાં કામે કરતાં કરતાં પણ

ગિજુભાઈમા છૂપી રીતે પણ સમાયેલા મહેતાજીપણાએ, પોતાનું લાલુવાનુ કામ ચાલુ રાખેલુ એટલે કે ગિજુભાઈ શેરીના છોકગને લાલુવે મિત્ર કે ઓળખીતાના છોકગને તેના નિશાળના પાઠોમાં મદદ કરે, નોકર કે આઘેડ અલણુને “ક, ખ, ગ, ઘ,” ધુટાવે

વકીલાતનો ધધો જામવા લાગ્યો હતો અને વકીલ તરીકે ગિજુભાઈનુ નામ પગ પકાવા લાગ્યું. ત્યા જ એમના જીવન-વહેણે એક જગરો મરોડ લીધો આખી દિશા બદલાઈ ગઈ, અને તે પ્રસંગમાંથી જ આપણને અત્યાગના ગિજુભાઈ સાપડયા

એ દિવસોમા જ ગિજુભાઈના પુત્ર મયુભાઈ (નરેન્દ્ર)નો જન્મ થયો બાળક જેમ જેમ મોટા થતો ગયો તેમ તેમ ગિજુ ભાઈની સુતેલી શિક્ષક-મહેતાજીવૃત્તિ જાગવા લાગી અને એ જાગૃતિ અને મનની મધામણુમાંથી ગિજુભાઈ પસાર થયા હતા તે દરમિયાન “ મોટાભાઈ ” એ એમને દક્ષિણામૂર્તિમા આવવા સાદ પાડ્યો

એ સ.ન ૧૯૨૬ ની સાલ જ્યારે ગિજુભાઈ વકીલાત છોડી ભાનનગરના દક્ષિણામૂર્તિમાં પંચરી વાળી બેઠી ગયા

ગૂજરાતવગમા પ્રસિદ્ધ પામેલી “ દક્ષિણામૂર્તિ સરયા ” તે વેળા ખૂબ જ નાની હતી ફક્ત તેમા વિદ્યાર્થીઓ મહેતા નાનાભાઈ જેવા મૂલપતિના અદનામમા રહી સસ્કાર પામતા અને શહેરની નિશાળે લાલુના જતા

ગિજુભાઈ આ ન્યા અને સરયાએ પોતાને જ ધોગલો પોતાનું એ. વિદ્યાવય સં ધ્યુ અને ગિજુભાઈ તેના આચાર્ય બન્યા

બસ ત્યારથી ગિજુભાઈમા સાચા શિક્ષક તરીકેના જે છૂપાં ખીજ હતા તેને ફજગા ફૂટ્યા કેમનશીના પુસ્તકો વાચવા, વાચેન વરણુને ક્રિયામા મૂખી, તેના પગિણામ બારીખીથી જોવા, તેના

વશે સાથે કામ કરનાર શિક્ષકમિત્રો સાથે ચર્ચાઓ કરવી-મસ
એ જ કામ કામ શુ કરવા । ધૂન જ કહીએ એમા ગિજુભાઈ
રચ્યાપચ્યા ગહેવા લાગ્યા એ દિવસોમા ગિજુભાઈ શહેરમા રહેતા
એથી નિશાળમાથી નીકળી જતા પાસરા વેગ-વેગ પણ એ જ ધૂન
લગભગ ત્રણેક વર્ષ વિદ્યાલયમા આચાર્ય ગલા હશે તે દર
મિયાન તેમને ચોકખુ ફૂલ જેવુ જણાયુ કે નાના બાગડોની કેગવણી
વિના આ વિદ્યાલય (માધ્યમિકશાળા)ની કેગવણી અધૂરી છે અને
એક દિવસ તુકો સૂઝયો ને તેમાથી ગિજુભાઈના કર્મક્ષેત્ર વધિણા
મૂર્તિ બાળમદિગ્નો જન્મ થયો । ગિજુભાઈ બાગડોના બેની બન્યા
આ દિવસોમા, અને આ પહેલા પણ ડેહવાં પાચેક વર્ષથી
દરમાર સાહેબ ગોપાળદાસ દેમાઈ અને તેમની દ્વારા સ્વ. મોતીભાઈ
અમીન (વડોદગ ગાજ્યની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિવાળા)ની સાથે ગિજુ-
ભાઈની દોસ્તી મધાયેલી અને ચાલુ ગહેલી અને આ દોસ્તીના
પરિણામે તેમને મેડમ મોન્ડીમેરી અને તેની પ્રવૃત્તિ તથા તેના
શાસ્ત્રીય સાહિત્યનો પરિચય થયેનો મોન્ડીમેરીપદ્ધતિ વાચતા
વાચના શિક્ષણશાસ્ત્રનો એમને તુનનાત્મક અભ્યાસ પણ કરવો
પડેવો અને એથી વખત જતા જગતના શિક્ષણશાસ્ત્ર અને શિક્ષણ-
શાસ્ત્રીઓના વિચારપરિચયથી ગિજુભાઈનું શિક્ષણવિષયક જ્ઞાન
ખૂબ જ પુષ્ટ બન્યું

આ શબ્દો લખુ છું તે જ દિવસે અને લગભગ તે જ સમયે,
આજથી ૧૯ વર્ષ પહેલા ગિજુભાઈએ ભાવનગરમા દક્ષિણામૂર્તિ
બાળમદિગ્નો ગણેશ બેસાવા ક્યા તે દિવસનું નાનકડું સાધનહીન
અને એક રાતમા ઊભુ કરેતું બાળમદિર અને મ્યા પાછતા ૧૫-
૧૭ વર્ષોમાં ફાલેતું ફાલેતું અને મોન્ડીમેરીપદ્ધતિ માટે ગૂજરાતના
તીર્થધામ જેવું બની ગયેતું બાળમદિર ।

પણ પેલા નવીન શરૂ થયેલા બાળમંદિરના ગિલુભાઈ તો એવાને એવા જ રહ્યા છે. ઊલટા શરૂઆતના દિવસોનાં ઉત્સાહ અને ધગશ તો અનેરાં હતાં.

બાળમંદિરના નાનકડા રથનું પૈડું એકવાર ચસક્યું એટલે એ રથે તો આગેકૂચ કરવા માંડી અને ગિલુભાઈ બાળમંદિરમાં રહ્યાં ત્યાં સુધી એ આગેકૂચ એવી ને એવી ચાલુ રહી. અને એ પછીના બે વર્ષમાં પણ મોન્ટીસોરીના સિદ્ધાન્તમાંથી આપણા દેશને અનુકૂળ એવી નવીન બાળકેળવણીની જ્યોત જ્વલતી રહી છે.

એ પછી લખવા બેસીએ તો આવે બાળમંદિરનો લાંબો લાંબો ઇતિહાસ, પણ તે માટે અહીં અવકાશ નથી અને જરૂર પણ નથી.

આ ઓગણીસ વર્ષના ગાળામાં ગિલુભાઈએ જે કંઈ ક્યું છે તે અજ્ઞ છે, જાહુબયું છે, ગૂંજરાતને ગૌરવ લેવા જેવું છે. અને “બાળકો પ્રભુના પયગંબરો છે” એ કવિવાક્ય મથામ્ સમજાવ્યું છે.

બાળમંદિરમાં રહીને એમણે બાળકોને બચાવ્યાં નથી, પણ પોતે બાળકો પાસેથી બચ્યા છે અને એનો નિષ્કર્ષ પોતાનાં લખાણોની સતત વહેતી ગંગા દ્વારા અને પાછલાં પાંચ સાત વર્ષમાં અને ત્યાં ત્યાં બધે પરિભ્રમણ કરીને અને પ્રવચનો દ્વારા ગૂંજરાતને અને ગૂંજરાતીઓને આપ્યો છે.

ગિલુભાઈ આવા વિરાટ બન્યા છતાં બાળમંદિરમાં તો એક આર્થ શિક્ષકની પેઠે વખતસર દાજરી આપીને અને નાનામાં નાનું કામ કરીને, સિદ્ધાન્ત અને તેની ચર્ચામાં જ પથ્થા રહી મૂળ કામને વિસરી જનાર કેટલાએ લેખાગ્ર મોન્ટીસોરી શિક્ષકોને માટે આદર્શરૂપ બન્યા છે.

એમણે બાળમદિરમા ઝાડુ વાળ્યુ છે પૂર્વતૈયારીનુ સમુ-
નમુ કરવાનુ કાર્ય કયુ છે નાસ્તાની અડાળીઓ ભરી છે ઢોલક
બજવ્યુ છે ગીતો ગાયા છે નાચ્યા છે નાટકોમા ઊતર્યા છે
નાના મોટા પ્રવાસોમા ગયા છે બાળકોની આગળ વાચ્યુ છે, વચાવ્યુ
છે અને કેટલુક ગણાનીએ ?

ચાનતે બાળમદિરે જો કાઈ એમની પાસે ગયુ હોય તો ગિલુ
ભાઈ તેની સામુ પણ ન જુવે, એટલા બધા એ પોતાના કામમા મશ
ગૂલ હોય, કદાચ બીજાઓને એક જુદી જ અતડી યમ્તિ લાગે

આની જ દેખાતી બેદરકારીને કારણે વર્ષો પહેલા એકવાર
એક શ્રીમત બાળમદિરને બે હજાર રૂપિયા ભેટ આપવા માટે
ખિસ્સામાં નોટનો થોકડો રાખીને આવેલા, તે પોતે જે જાતના
“ આવોપધારોના ” માનને ટેવાઈ ગયેના તે ન લાગતા પૈસા
પાછા લઈ ચાલ્યા ગયેલા ।

ગિલુભાઈ ભારે ઉત્પાતિયા બાળમદિર પદ્ધતિસર ચાલના
લાગ્યુ એને સ્વતત્ર ને સાધનસંપન્ન મનન સાપડ્યુ અને બહાર
પણ એની સુવાસ પ્રસરવા માડી એટલે ગિલુભાઈએ બીજી બે
મહાપ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી અને એણે ગિલુભાઈની ખીર્તિને ધ્યાય ચડા યો

એક પ્રવૃત્તિ પ્રમથનમદિગની દક્ષિણામૂર્તિ પ્રમથનમદિગ તો
તેના સ્વતત્ર ઇતિહાસ માટે એક જુદુ અને લાભુ પ્રવૃત્તુ માગે
છે એ પ્રવૃત્તિના મૂળમા જો ગિલુભાઈ ન હોય તો તે આટલી
વિકસી તે ન વિકસત. અન્યત્ત, ભાઈ ગોપાળગવની વક્ષદાર
સિપાઈગીરી વિના એ જેવી ને જેવી ઝગમી તેવી ઝગમત કે
ક્રમ તે એક સવાજ છે । આ પ્રવૃત્તિમા ગિલુભાઈની બધી લેખન
પ્રવૃત્તિ આવી જાય છે

પ્રાશનમંદિરના એકલા ગિજુભાઈના જ કાડીમધ પ્રકાશનો ઉપનાત શિક્ષણ પત્રિકા, વસત બાળશિક્ષણમાળા, અક્ષરગ્રાન યોજના અને વલુપૂરી ગૃહેલી બાળગ્રાનકોષની વિચારણા ને યોજના એ બધા જ ગિજુભાઈના લેખન-વ્યવસાયના પરિણામો છે

અને બીજી પ્રવૃત્તિ બાળઅધ્યાપન મંદિરની આ પ્રવૃત્તિ નો ન થઈ હોત તો થોડા પ્રત્યક્ષ-જાણીતાઓ સિવાય ગિજુભાઈ નામથી જ બીજાઓ જાણીતા હોત ? બાળઅધ્યાપન મંદિર માગ્દિત ગિજુભાઈ ગૂજરાતના શિક્ષણુગસિક યુવાનો અને યુવતીઓના સીધા સંપર્કમાં આવ્યા પોતાનો સ દેશો તેમને આપ્યો અને ગૂજરાતભરમાં 'બ્રોડ કાસ્ટ ક્લબ' ના અધ્યાપન મંદિર બે ચાર વિદ્યાર્થીઓથી શરૂ થઈ ૧૫૦-૧૭૫ વિદ્યાર્થીઓની સખ્યાએ પહોંચ્યું અને વખત જતા એ એમનું બાળઅધ્યાપન મંદિર ન રહેતા ' જીવનમંદિર ' બની ગયું

આ અધ્યાપન મંદિરના દિવસોમાં વગમેલો ગિજુભાઈનો લેખન પ્રમશન, પ્રવચન અને પ્રત્યક્ષ જીવનનો સ્વાતિમેધ જે કોઈ સુપાત્ર ઠાગુ છીપોમાં ઝીલાયો હશે તેની પામેથી ભવિષ્યમાં હવે તો આપણે સાચા મોતીની આશા ગખવી ગ્દી

આ બે પ્રવૃત્તિના ઉત્સાહભર્યા દિવસો સભાગતા સાચા ગિજુભાઈના દર્શન સાપડે છે

સવારથી સાજ સુધીનો મર્યાદિત બસ કામકાજથી ભગ્ન જ હોય-અને એ એટલો બધો વધ્યો કે છેક પાછલા વખતમાં તો ગિજુભાઈને કામમજ માટે એક અલાયદો ને ખામ "સેક્રેટરી" જ ગખવો પડ્યો હતો

ગિજુભાઈની સાથે સતત વીસ વર્ષની નિકળતાને કાગ્લે

ખીજી કેટલી બધી વાતો લખવાની રહે છે. છતાં સમય અને સ્થળના સંકોચને કારણે તે લખવાની ધમ્જાને દબાવવી પડે છે. ફક્ત થોડીક વધુ વાતો.

આવડા મોટા દેખાતા ગિજુભાઈ અતિશય નમ્ર હતા એ નમ્રતા જીનનની પ્રત્યેક ક્રિયામાં વ્યક્ત થતી ફક્ત એક જ દાખલો ખસ થશે.

એમનાં ગૂંજગતવ્યાપી કામ ને કીર્તિનાં ન્યારે કોઈ વખાણુ કરતું ત્યારે એ કહેતા “આ બધું દક્ષિણામૂર્તિ દેવની જ પ્રેરણાનું ફળ છે. હું તો નિમિત્તરૂપે મને સૂઝે છે તેમ કયે જાઉં છું. બાકી જશ આપવો હોય તો નાનાભાઈને જઈને આપો, એ જો સંસ્થાના દોરડા ન ખેચે તો આ મારો બાદશાહી ડાઠ કયાથી ચાલે ?” અને રાજકોટ અધ્યાપન મંદિરના ઉદ્ઘાટન વેળાનું એમનું પ્રવચન પણ આ જ વિચાર ખોલે છે અને ખાનગીમાં પણ એ આ જ વસ્તુ અમને કહ્યા કરતા

શુધ્ધ જેવા દેખાતા ગિજુભાઈ ભારે કળાપ્રિય હતા ચિત્ર-કળા, સંગીત, નૃત્ય અને એની લલિત કળાઓના એ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાતા નહોતા પણ સાચા પિછાણુનાર હતા. દક્ષિણામૂર્તિનું ગમકડા જેવું મુંદર કળામંદિર અને તેનો કળાસમ્રહ આ વાતના સાક્ષીભૂત છે.

ગિજુભાઈનો કુદરતગોખ ગજબ ! બાળકો સાથે હાલતા ને ચાલતાં ગોડવેયાં એમના પરિભ્રમણો, ફૂલ, વનસ્પતિ અને પંખીઓ વિગેનું એમનું સચોટ જ્ઞાન, મધમાખી, પતંગિયા, મસના ને હરણના બચ્ચા પાળવાની એમની વૃત્તિ એ બધા એમના કુદરતગોખમાંથી જન્મેલા

એક શાન્ત, શીળા સુયાન્ત વેળા, બાગમંદિરની દક્ષિણ બાજુની એમરીના પશ્ચિમ દેડે કોડા પર ખેસી ગિજુભાઈ અને

હુ વાતો કરતા હતા વરસાદ થોડીનાર પહેના જ વરસી ગયેલો, પણ હજી વાદળા વીખર્યા ન હતા પશ્ચિમાગ્રશમા વાદળા પાછળ છુપાયેનો સૂરજ વાદળાને સોનારૂપાની આલસથી મઢતો હતો દશ્ય ખૂબ જ લાન્ય હતુ

પણ વાતો ચાલતી હતી સાહિત્યની ગિજુભાઈ મારી પાસેથી ગૂજરાતમા ચાલી રહેલી સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓનો 'ગિપોટ' લેતા હતા પ્રવિતાની વાત નીખ્યા ગિજુભાઈ મારા કાન ખેચી કહે કે "જુઓ, જુઓ ઝો આધગા કવિઓ! કવિતા તો પણ આકાશમા ઉલસાય કે"

આમા કંઈ ગૂજરાતી કવિતાપ્રવૃત્તિ પ્રત્યે ઉપેક્ષાજુદિ નહોતી હતો માત્ર મીઠો ઉપાલભ અને તે પાછગની ગિજુભાઈની કુદરત પ્રીતિ! ગિજુભાઈએ પોતાની જુનાનીમા વિનાયક ઉપનામે સુદર કવિતાઓ લખેલી અને પાછના લખાણોમા પણ કેટલાય સ્થળે ગદ્યકાવ્યો વેગાયેલા પણ છે એમના ગિત્રોમા પણ કેટલાય કવિઓ હતા

ગિજુભાઈ મર્મજ વક્તા હતા એ મોટા ભાષણખોર ન હતા, પણ એમનુ ઘોનવુ મીઠુ મર્મવાણુ, વિનોદી અને સચોટ અર્થ પૂર્ણ હતુ

ગિજુભાઈના લખાણો વિશે કંઈ કહેવુ નથી એ ગેટલુ વિસ્તૃત કે કે જે માટે ઢાઈ મેઘાણી કે ઢાઈ વિશ્વનાથ કે વિજય ગાય લમે તે શોભાભર્યું કે હુ તો ગિજુભાઈના લેખનનો ભક્ત હતો અને હુ અને તેથી તેના ઉપર મુગ્ધ હતો હુ તો ધણી વાર મુઠોતો 'ગિજુભાઈ, તમારી પર અગ્રગતી માતા પ્રસન્ન છે મને તો લાગે છે, કે તમે લખતા હો ત્યાં અગ્રસ્વની ખુબ તમારી

લેખણ પર સવાર થઈ એને વેગ આપતા હશે ” અને ગિજુભાઈ પોતાની બહુ પકાયેલ મૂઠામાં હસતા કહે “માણુ લાગે ઠે એવું હો !”

ગિજુભાઈ ખૂબ જ વિનોદી હતા પ્રત્યક્ષ પરિચય વિના એમના વિનોદીપણાનો ખ્યાલ ન આવે

ગિજુભાઈ કદી નિરાશ ન થતા ઊલટું ખીજ નિરાશ થયેલા માણુસોના પ્રેરણામૂર્તિ હતા

ગિજુભાઈ વત્સલ હતા આતિથ્યપ્રિય હતા, સબધ સાચવી જાણતા

બહારથી ખુશમિજાજી લાગતા ગિજુભાઈ અદરથી ખૂબ વિચારી અને આધ્યાત્મિક હતા એમની “શાત પજોમા” લખાયેલાં મનનો ગિજુભાઈના વ્યક્તિત્વના આધ્યાત્મિક પાસાના પ્રતીક જેવા છે અને ઘણીક વાર અને ખાસ કરીને છેલ્લા ત્રણેક વર્ષોમા તે વારવાર કહેતા કે, હું Mystic type નો આદમી છું ” છેલ્લે છેલ્લે એમનું વાચન પણ ખૂબ આધ્યાત્મિકતા ભરેના પુસ્તકોનું હતું.

દેકુ કગવા ધારેલુ પણ લાણુ થતુ જતુ આ લખાણુ વાચી કાઈ ટીપ્પણીઓ કહેશે “ તમાગ ગિજુભાઈ શુ ન હતા એમ જ કહોને એટલે પત્યુ અથવા એમ જ કહો તે એ દેવ હતા ”

ના ભાઈ, ના ગિજુભાઈ આપણી જેવા માણુમ હતા પૂર્વ-જન્મના શુભસરકારો, સયોગો અને શક્તિથી એ આપણને મુગ્ધ કરે તેવા બન્યા આપણે પણ પ્રમાણુમા એવા થઈ શકીએ

આવા ગિજુભાઈ ચાલ્યા ગયા ગૂજરાતના બાગેકોની ‘ મૂછાળી મા ’ ચાલી જતાં ગૂજરાતનું બાગજગત માસુનુ બન્યુ છે

स्व. गिणुसाधने*

मल्या समवयस्क, अस्मरुषु लूतनां ठालव्यां;
 विषादमय श्याम वादण मुजे षधे वीटल्यां.
 सलामहीं अनेक साथी, शिगु शून्य था फ्हावरा
 षनी वड ळला रद्या, करुषु वाएरी वडै ना शक्री.
 षव्युं हिलरुणा, दुष्या करुषु नादमां सौ षनेा;
 रद्या नयन स्थिर, ने गलीर मूर गुंलु रद्याः

“ दयामय मंगल महिर जेवो ”

दीकुं नल विराट श्यामल पडोगुं पडैरी ळलुं,
 सगीर सूमवाटतो धनधगा, यडी आलमां;
 नभापी शिर त्यां दीडा नयनतीर छूपावता
 अये तव सभा !

* भावनप्रना षालमहिरमां स्व. गिणुसाधना हेदान्त पडी जेक
 शोऽसत्रा मजेदी ते समये तेमना साथी श्री. नानाल ठ वदमद् षनेवा.
 ते प्रसने विषादमय षनेव वातावरणुमाथी ळपलेकुं आ ळव्य उ.

તમે નૂતન બાલમાનસ જગાવ્યું આ આંગણે,
 તમે શિશુ-ઉરે વસી પ્રણયપાન કીધું-દીધું.
 અને અહીં જ આ સ્થળે અરપવા વધુ અંજલિ
 મળ્યા સહુ: તમે અહીં હૃદય ઠાલવ્યું, પ્રાણુ જે
 સચેત કરિયા, હંજી મૂક ઊભા રહી હ્યાં રહ્યાં;
 ફરીથી ધ્વનિની કઠ્ઠાપિ મનીષા ધરે સુણવા
 પરંતુ પડઘા વિના શબ્દ અન્ય ના આવશે.
 અહીં અહીં તમે હસી કિલકિલાટ ઘેલા બન્યા,
 અહીં અહીં જ લવ્ય શા સ્વપનદુર્ગ ઊંચા ઘડયા.
 વિરાટ ભરી ક્ષણ આગળ ગયા. મહા સ્વપ્નને
 પહોંચી વળવા: અમે ફર રહ્યા: વિખૂટા જલ્દી,
 અશબ્દ ઉર આંસુડાં સભર નેનથી ઠાલવી,
 અનંત કલિકાલની કૃચ દિસે પ્રભુ, કાં નવી ?

પ્રિય મિત્ર ગિજુભાઈ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની શરૂઆતમા કાકાસાહેબ સાથે હું
લાવનગર ગયો, ત્યારે ગિજુભાઈને ઘેર જિતર્યો હતો, અને ત્યારથી
અમારી વચ્ચે મિત્રતા નિધાઈ

માગમા આજીવ્યાજીવના લોકો સાથે તદ્દન એકરૂપ થઈ બધી
જવાની શક્તિ બહુ નથી બિલકુલ, એમ કહી શકાય કે ધણીવાર
હું અનેકની વચ્ચે પણ એકલાપણુ બોગવુ છુ અમુક જ પ્રકારના
સમુદાયમા એકાત્મતા કે સહાનુભવ બોગવી શકુ છું શિક્ષક તેમ જ
સમાજસેવક માટે આ સ્વભાવ ખામીવાળો ગણામ. આથી, જ્યારે
હું એવા સ્વભાવના માણુમે જોઈ છુ કે જે મોટા સાથે મોટા,
બાળક સાથે બાળક, શહેરીઓમાં નાગર, અને ગામડીઆઓમાં
ગામડી બનીને બરાબર બધી જઈ શકે, ત્યારે મને તેમના સ્વ-
ભાવની અદેખાઈ આવે કે

સદગત શ્રી ગોપાલ કૃષ્ણ દેવધરમા મને સૌથી પહેલો એવા
પ્રકારના પુસ્તકનો અનુભવ થયો હતો એમની પોતાની આજી-
વ્યાજીવના લોકો સાથે તેમના જેવા થઈ જવાની શક્તિથી હું આશ્ચર્ય
પામતો

ગિજુભાઈ બધા જ પ્રકારના સમાજોમા એમ એકરૂપ થઈ
શકતા કે કે મતે હું બરાબર જાણતો નથી. પણ ગિજુભાઈ એક

બીજી શક્તિથી બધી યે જાતના લોકોના મનને વેધી લઈ શકતા. જેમ નાનું બાળક પોતાની આબુઆબુના સમવયસ્ક બાળકોથી માંડી એશી વર્ષના વૃદ્ધો સુધી સર્વેના મન પોતા પ્રત્યે ખેચી લઈ, બધાને રમાડે છે, તેમ ગિજુભાઈમા બાળક બનવાની અદ્ભુત શક્તિ હતી.

આનો અર્થ એ નથી કે ગિજુભાઈ મૂછાળા બાળક હતા કે વિદ્વંસક હતા પણ ગિજુભાઈ ગભીર તત્ત્વજ્ઞાનની કે બાળશિક્ષણની શાસ્ત્રીય વાતો કરે કે ગુણગુડીની વાતો કરે, તમારો વિરોધ કરે કે તમારું સમર્થન કરે, કે પ્રસન્નતા અનુભવતા બાળકની જેમ એ આબુઆબુના સૌ મોટા નાના પર પોતાની પ્રસન્નતાનો એપ ફેલાવતા કદાચ, કલેશ અનુભવતા બાળકની જેમ ગમગીની યે ક્યારેક ફેલાવતા હશે પણ મને તેનો અનુભવ નથી.

ગિજુભાઈ તથા મારી વચ્ચેનો સબ્ધ હમેશા મૈત્રીનો અને વિનોદભરી મીઠાશનો હતો એ પચગની ગયા તે પહેલા મારે અણુધાર્યુ રાજકોટ જવાનું થયું, અને ત્યારે સહેજે મેંજાપ થઈ ગયો તે વખતે એક મદવાડમાથી તે જીડેવા હતા, અને મેં ધાર્યુ કે હવે તો તે સારા જ થશે એટલે એકબીજાની તબિયત પર શોક પ્રગટ કરવાને બદલે ઠેકડી કરી ગિજુભાઈનો અવાજ બહુ નમજો પડી ગયો હતો ખરો, પણ એમની વિનોદ કરવા અને ખમવાની શક્તિ ઘટી નહોતી, અને તેને મેં માગે સમજ પ્રમાણે તબિયત મુઠગવામાં એક સારું ચિહ્ન ગણી સંતોષ માન્યો એમના પચગની ગયાની ખબર તો મને લગભગ પચગનીથી મુબઈમાં ખસવાની સાથે જ મળી, અને ત્યાર પછી મેંએક દિવસમા જ અવસાનની

એ દોષો જે માર્ષ હશે તે એમની જોડે ગયા આપણા દોષ બીજા ક્રમમાં આપણને પોતાને જ અત્યાંતિ ઉપજવનાગ અને આપણા મર્યામા બાધા નાખનારા થાય છે, એટલે જ એનો સાર છે પણ એમના અનેક ગુણો તો ન્યા મુખી ગૂજગતમા બાગ મદિરો ચાલશે ત્યા મુખી પોતાની ફેાગમ પેનાવના ગહેશે

નિશોરલાલ ઘ. મગરવાળા

હુ માનુ છુ કે સ્વ. ગિજુભાઈ માટે આપણે કશું જ કહ્યું નથી એમના કમનસીમે કદાચ એ ગૂજગતમા જન્મ્યા ગૂજગત બહાર જન્મ્યા હોત તો આજે જેમ આપણે ડૉ. માન્ડીમોગીની પૂજા કરીએ છીએ તેમ અને તેજા જ ઉત્સાહથી એમની પૂજા કરત બાગસિદ્ધલુપદ્ધતિ, તમ ગૂજરાતને તેમ જ આપણા દેશને સૌથી વધારે માફ આવે એવી એમની હતી, એ સત્ય એમના જીવતા તો આપણે નથી શીખ્યા, હવે શીખીએ તો યે ગનીમત.

ચ દ્રવદન ચી. મહેતા

ગિજુભાઈ

આક્રિકમાં વકીલાત કરતા અને સ્વાહિલી ભાષા શીખવાનો પ્રયત્ન કરતા ગિજુભાઈનો ખ્યાલ કોઈને આવી શકશે? તે વખતે તેઓ ગિરિજાશંકર ભગવાનજી બધેકા હતા. એ જ નામ સાથે પાછા આવી દક્ષિણામૂર્તિમાં જોડાયા. એક વાર તેઓ પ્રોફેસર નૃસિંહપ્રસાદ કાલીદાસ ભટ્ટ સાથે અમદાવાદમાં સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં મને મળ્યા હશે. પણ તેમનો પરિચય થયો દક્ષિણામૂર્તિના એક કમિશનના સભ્ય તરીકે હું ભાવનગર ગયો ત્યારે. ત્યાં જઈને મેં 'પહેલું' કામ કયું હોય તો તે આ ગૂજરાતના સમર્થ કૃણવણી-કારોનાં ભારેખમ નામો છીનવી લેવાનું. કૃણવણીકાર માતા જેવા હોય. મોટાં મોટાં નામો લઈને તેઓ બાળકોનાં જીવનમાં શી રીતે પ્રવેશ કરી શકે? અને સમાજનાં અસંખ્ય કુટુંબીઓ એમને પોતીકા શી રીતે ગણી શકે? ત્યારે નાનાભાઈ 'ભટ્ટ' મટી ગયા અને ગિજુભાઈ 'બધેકા' મટી ગયા, ત્યારે તેઓ આખા ગૂજરાતના થયા કમિશનના રિપોર્ટમાં મેં લખ્યું કે ગિજુભાઈ એક સ્વયંભૂ કૃણવણીકાર છે. કૃણવણીના પાયામાં તેઓ ધણું કરી શકશે. ને તેમણે પણ પોતાનું જીવનકાર્ય શોધ્યું અને બાળકૃણવણીને તેઓ વર્ષો. મારા મિત્ર શ્રી. હીરાલાલ શાહે ગિજુભાઈની યોગ્યતાની કદર કરી અને એમને પક્ષીના માળા

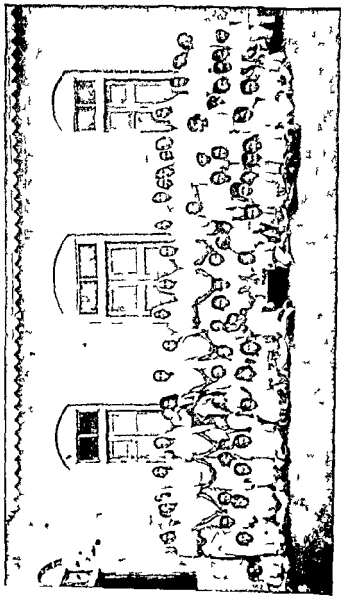
જેવું એક સુદૃઢ યાગમદિ તપ્તેશ્વર પાસેની એક ટેકરી ઉપર બાંધી આપ્યું

ગિજુભાઈનો અને મારો સબંધ તરત વધ્યો એવું કારણ આજે લોકોને વિચિત્ર લાગશે છુદ્ધ લગવાનના જીવન અને એમની શિખામણ પ્રત્યે માગમા જે પક્ષપાત છે તે જ એ એમનામાં જોયેલા નાનાભાઈ ક્રૂતા તેઓ યોગ્ય સનાતની લાગ્યા એટલે અમે એકબીજાના નિષ્ટ આવી

ખીલુ એક કાગળ ચર્ચા બાળવાર્તાઓ દ્વારા પ્રગણીતુ કામ ધણુ કરી શકાય એમ હું માનતો હતો લોકવાર્તા રાષ્ટ્રીય પ્રગણીતુ એક મહત્વનું અંગ છે એમ હું પ્રચાર કરતો હતો એ જ સુઠ ગિજુભાઈમાથી નીકળતો જોઈ મને ધણો આનંદ થયો કઈ કઈ જાતની લોકવાર્તાઓ ભેગી કરવી જોઈએ એની અમે એક યોજના કરી. પછી તે ગિજુભાઈવાર્તાની એક ચોપડી તૈયાર કરે અને હું એની પ્રસ્તાવના લખુ, એવો કામ લાંબા વખત સુધી ચાલ્યો અતે ગિજુભાઈએ વાર્તાનું એક સામ્બ રચી કાઢ્યું જેની ગૂંજગત આગળ લખામણ કરવાનું કામ મે ઉત્સાહપૂર્વક કયું.

ગિજુભાઈની પ્રતિભા જોઈ નાનાભાઈએ એમના કાડ કરવાની મણા ન ગમ્યા બધી જાતની સ્વતંત્રતા અને બધી જાતની સગવડો આપી ગિજુભાઈનો અને એમના બાગમદિરનો કપાટા ભેગ વિમસ થાય એને માટે નાનાભાઈ દિવસરાત મથતા હતા અને ગિજુભાઈ પણ મોઢ શાહજાદાની પેઠે એ બધી સગવડો અત્યંત સ્વાભાવિકપણે ભોગવી આગળ વધતા ચાલ્યા

ગિજુભાઈની પ્રવૃત્તિ દ્વિવિધ હતી. બાળકો પ્રગણવા અને બાગસાહિત્ય ખીલવવું બન્નેમાં એમનો એકામ યોગ અસાધ્યજી

श्रीदक्षिणार्धनि ज्ञानमहिम्नी उद्घाटन क्रिया र्छ स १८८१मा श्री इस्तुरभाना हस्तत यज्ञेनी ज्ञे वप्रतनी ज्ञेक तस्वीर
 Lakshmi A. Rombhav 8

હતો. આવડા ઊંચા અને મૂછાળા ગિલુભાઈને બાળકો કેમ વળગે છે એ દૃશ્ય નોવાલાયક હતું. ગિલુભાઈ પણ બાળકો વચ્ચે સાવ બાળક થઈ જતા હતા. આખો દિવસ છોકરાઓ જોડે શિક્ષકને ધાન્ડે એવી છોકરવાદી કરે અને રાત્રે ઉભાગરા કરી, જાત જાતનું સાહિત્ય વાંચી, એમાં પોતાનો અનુભવ ઉમેરી બાળસાહિત્ય ઉપજાવી કાઢે. બાળકોનો સ્વભાવ ઝાળખવો અને એને ખીસવવો એ ગિલુભાઈનું કામ. બાળમાનસ ઉપર એમણે ગમે તેટલી ચોપડીઓ વાંચી હશે પણ ગિલુભાઈની કળા એમની પોતાની સ્વયંભૂ હતી.

અંતે ગિલુભાઈના જીવનમાં એક મોટી ક્રાંતિ થઈ. એમને એક ગુરુ અને અધ્યાપન કાર્યમાં સાથી મળ્યા. મેંડમ મોન્ડીસોરીનાં લખાણો વાંચી ગિલુભાઈ દિવ્વ બન્યા અને શ્રીમતી તારાબેન મોડકની મદદ મેળવી તેઓ સમર્થ બન્યા.

ગિલુભાઈ મોન્ડીસોરીને શરણે ગયા અને અમારી વચ્ચે સહેજસાજ અતરાય આવ્યો. હું એમને કહેતો કે તમામ દુનિયાના કેળવણીકારો આપણા પૂર્વાચાર્યો છે, આપણે એમનું ઋણ જરૂર ચીકારીએ. પણ તમે મોન્ડીસોરીના અનુયાયી બની એમનો સંદેશો દિલ્લિદુન્તાનને પહોંચાડવાનું કામ કરો એ હું સમજી શકતો નથી. તમે સ્વતંત્ર પ્રયોગો કરો, પોતાની પદ્ધતિઓ ખીસવો, અને કેળવણીના ઋષિ બનો. તમારી પાસે પોતાનું જ દર્શન હોવું જોઈએ. ગિલુભાઈ કહેતા કે મને પ્રેરણા મળી છે તેનો એકરાર ન કરો તો હું નમણો કહેવાઉં.

સૌ સરકારેથી અબાલાલે ગિલુભાઈની મોન્ડીસોરી સોસાયટીને આશીર્વાદ આપ્યા અને ગિલુભાઈનું કામ ધમધોકાર આપ્યું. તે વખતના અમારા પત્રવ્યવહારમાં એક જ વાતની ચર્ચા ચાલતી.

હું કહેતો: 'મોન્ડીસેરી પદ્ધતિમાં પણ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો અવકાશ છે. રાષ્ટ્રીયતા એટલે અમુક જાતની સંકુચિતતા એમ માનવાનું કશું કારણ નથી.' ગિજુભાઈની દૃષ્ટિ હવે રાષ્ટ્રીયતા કરતાં શાસ્ત્રીયતા તરફ વધારે વળી હતી. એ જમાનામાં ગિજુભાઈએ અને તારાએને જે કામ કર્યું છે તે ઠાઠ પણ સમાજને મગર ખનાવે એવું હતું. બાળકોના ઉદ્ધારકર્તા ગિજુભાઈએ અસંખ્ય માબાપોને બાળસ્વાતંત્ર્યની, બાળલક્ષિતની અને બાળપૂજની દીક્ષા આપી. ગૂજરાતને બાળલક્ષિતનું ગાંડપણ લગાડનાર આ બંને મિશનરીઓએ મધ્યમ વર્ગનું આખું સ્વરૂપ ફેરવી નાખ્યું છે, અને ગૂજરાતભરમાં અસંખ્ય બાળમદિરા વાવી ઉગાડ્યાં છે. ગિજુભાઈને હું છેલ્લે મળ્યો તે અંતિહાસિક પ્રસંગ હતો.

તારાએને પ્રથમ દક્ષિણામૂર્તિ છોડ્યું. ગિજુભાઈ પણ દક્ષિણામૂર્તિમાંથી નિવૃત્ત થઈ રાજકોટ જઈને રહ્યા. એવે વખતે બાળકોના સિંધી દાદા એવકરામ બોજરાજે, મુબઈમાં એક અખિલ ભારતીય બાળપરિષદ ગોડવી હતી. હું એનો અધ્યક્ષ હતો. સિંધ અને મુબઈ, મદરાસ અને દિલ્લી, પંજાબ અને બંગાલ, મદ્રાસ અને ગૂજરાત, અનેક પ્રાંતનાં વાહરડા અને કુરકુરિયાં, પખીઓ અને ફૂલો, રત્નો અને આશાઓ બેગાં થયાં હતાં. એ પરિષદ માટે ગિજુભાઈ printed paper જેવા દેખાતા હતા. દિવસરાત પ્રવૃત્તિમાં પણ છતાં અમે બંને નિવૃત્તિ લીધેલા સાથીઓ, અમે પ્રેમથી બેટયા, જિગરની વાતો કરી, ઘણી ગેરસમજૂતીઓ દૂર કરી અને હૃદયથી પામે પાસે આવ્યા.

ગિજુભાઈના મોઢા પરનું તે વખતનું સમ્પ્રદાન મને અત્યંત પ્રિય લાગ્યું. લાંબા કાળ સુધી અમે મળ્યા ન હતા. અમારા પત્ર-

બ્યવહાર પણ અટકી પડ્યો હતો એટલે આજીવ્યાજીવના લોકો પાસેથી સાંભળેલી અનેક વાતોને લીધે અમે કેટલીક ગેરસમજૂતીઓ સેવતા હતા. અમે જિગરથી મળ્યા. બધી વાતો એકબીજાને સાફ કહી દીધી, એકરારખંકાર થયા. અને અમે પહેલાં જોવા દોસ્ત બની ગયા. પણ એમાંથી કંઈ પણ શુભ પાંરણામ દોહી કાઢીએ તે પહેલાં જ ગિજુભાઈ અચાનક ચાલ્યા ગયા.

વેદાંતની દષ્ટિએ નહિ પણ પ્રત્યક્ષ વહેવારની દષ્ટિએ કહું છું કે ગિજુભાઈ ગૂજરાતનાં અસંખ્ય કુટુંબોમાં અને એથી ય વધારે બાળહૃદયોમાં જીવે છે અને જીવશે. અને પોતાના સાહિત્યકારા ગૂજરાત બહાર પણ ફેલાશે.

કાકા કાલેલકર

ગિજુભાઈનાં સંસ્મરણે

મારા અને ગિજુભાઈનો સંબંધ ઘણા વરસો પહેલાથી શરૂ થયેલો. મારા પિતા સદ્ગત વિશ્વનાથ મદનગમ પાંચ અને ગિજુભાઈના મામા સદ્ગત હરગોવિંદ અન્ગમર પંચા અને ગુરુભાઈઓ અને તેથી પણ વિશેષ ગાદ મિત્રો એ બંનેની એક જ ઈચ્છાની શ્રદ્ધા, પરંપરાની મમતા, એક ખીજની દિનચિન્તા, એનો વિચાર કરું છું ત્યારે જાણે એમ લાગે છે કે એ આખો જમાનો બદલાઈ ગયો, અને એ જાનની મિત્રતા જ અલારે શક્ય નથી.

મારા પિતા જેતપુરમાં તાલુકામાસ્તર હતા અને હરગોવિંદભાઈ ભાવનગરના સ્ટેશન માસ્તર હતા જેતપુરમાં અગ્રેજી પાસે જ ધોગણુ હતા, જે પૂર્ણ કર્યા પછી મને ભાવનગર રાખવાની માગ પિતાની ઈચ્છા હતી. એટલે ધરમદાર રહેનાં શીખુ અને ભાવનગરથી કંઈક પરિચિત ચાઉં એટલા માટે હું અગ્રેજી ચોરુ ધોગણુ બાણી ગ્લો લ્યારે, બંને મુગબ્બીઓએ નખી કર્યા પ્રમાણે, માગ પિતાએ મને ભાવનગર હરગોવિંદભાઈને લા દિશાગીની ગતઓ ઉપર થોડા દિવસ ગેલા મોકલ્યો. હરગોવિંદભાઈ સ્ટેશન માસ્તરના જગનામાં ગેના. ત્યાં હું મહેમાન તરોકે ગયો. હરગોવિંદભાઈના મોટા પુત્ર લીગલા (પોપટભાઈ) અને ગિજુમ છીં મને લા ગૌથી પહેનો પરિચય થયો.

पोपटभाई माराथी थोडा महिने नाना, अने गिजुभाई
 कंधक अगियारेक महिने मोटा अे रीते अमे त्रणे य लगलग सरप्पी
 छंभरना ! अने सरप्पा तरीक न अमे प्रथमथी भजेला हता, अने
 पछीथी गळेला हता छतां अमाराभा अेक विवक्षणु तडावत हतो.
 हुं उभरमा नानो छता गिजुभाईथी अेक घोरणु आगण हतो.
 वणाभां लणुवानी पूरी सगवड नहि होवाथी, अथवा मोडा
 निशाजे ओडेवा होवाथी अेम थयु हशे पणु तेम छता हुं तेमने
 मारा करता ये घणु मोटा होय अे रीते नेतो अेनु डागणु,
 अे वभते पणु तेमने लरावदार भूजे हती, शरीरे मागथी कंधक
 ठिया हता अे तो अरु न पणु ते उपगत, मारी टपनाने
 परलेवा माणुस मारा करता मोटा लागता हता अे पणु हुणे ।
 वणी लावनगर मारे माटे पडेनु न शडेग हतु, अने मारे
 अ्वलान उधड वधारे पडतो गानिग कुतूजनगणे हतो आ सरथी
 मने गिजुभाई ते वभते माग करता वधारे पीठ लागेला अत्यारे
 गिजुभाईनी जुवान विद्यार्थीअे साथे तेम न नाना पागडे साथे
 लणी न्वाणी वृत्तिथो डांभने गिजुभाई डेड सुधी पागड नेवा
 न्वाया हाशे, पणु ते वभते पणु तेमनामा मने डेटलीक पीठ
 नेवी वृत्ति न्वाणुध हती ते अेटली नानी उभरमा पणु तेमणे
 पोताना मनमा अेटलेो निशय करी दीधेणे के हगडाध माणुस
 उद्योगथी अने अतथी मदान मर्या करी शके छे, अने मदान धध
 शके न पोते मोटा थध शु कार करवु तेनो तेमने ते वभते आन
 भ्या । नडे तो पोताना नध शक्ति डे ते पण तेनो व वभते
 नशुना नदेना । उद्योगथी मदान थनु नेये अथ प ते
 वभते प । तेमनामा नानपूर्वनेो हतो अे ग्नि तेमनामा नेन-
 मिन काक निना पुन । नानाथी नगरी हती नेनमिन हाक-

લિનનુ જીવનચરિત્ર (ધણુ કરીને કાકિયાવાડીકૃત) એ તેમનું પ્રિય પુસ્તક હતુ ત્રાષ અંગ્રિજી પુસ્તકમાથી પણ ક્રાંદલિનના Poor Richard's sayings 'ગરીબ ગિચડના વચનો' વાચી તેઓ વાગવા બોલતા The used key is always bright 'વપગતી કૂચી હમેશા ઊજળી રહે છે.' Don't thou love life? Then do not squander time for that is the stuff, life is made of 'તને જીવન વડાનુ કે? તો સમય વેડી નાખીશ મા, કારણ કે જીવન સમયનુ ખતેનુ છે ' Sleep not for there will be enough time to sleep in the grave ' ઊંઘ મા, કારણ કે કબ્રમા ઊંઘવાને પુષ્કળ વખત મળે.' આ વાક્યો તેઓ વાગવા બોલતા તેમના બોલાવાથી જ તે મને યાદ ચર્ચ ગયેલા. ગિજુલ ઈ ઠેક સુધી રમનિયાળ દેખાતા, નાના સાથે રમતા, પણ ઉરોગપગપણુના તેમના જીવનની અકળતાનુ મેળામા મોટુ કારણુ છે, તે કાષ્ટએ બૃહવુ નદિ ભેષ્ટએ. મેળી ઉમરે ભાવ નમરમા તેઓ બાગમદિરે ચલાવતા, ત્યારે ગને ઊડીને ઉભરે કરીને પણ ટપાલના જવાબો આપતા, અને લેખો કે પાંચે લખતા મે તેમને જોયા છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તે નીચી પડેલો ભાવનનર મધો ને પોપખાઈ તથા ગિજુલાખની સાથે આરોહ દિવસ રજો ત્યારે લાં મને બરાબર ગમ્યુ નહોતુ તેનું કારણુ જરા વિચિત્ર હતુ માં લખુ છુ ખપેરે પોપખાઈ અને ગિજુલાઈ રનજોમા રપતા, અને હુ ખપેરે ઊંચી શકનો નદિ તેથી નદોનુ મુગ્યુ તેમ યાદ છે

એક વગસ પછી પચમી અંગ્રિજી પુનો ફો દુ આ

સાચુવા ભાવનગર ગયો. ભાવનગરમાં હું હરગોવિન્દભાઈને ઘેર તેમ જ મારું ત્યા સગા હતાં તેમને ઘેર રહેતો. વાચવા કરવાનું બધું હરગોવિન્દભાઈને ઘેર જ રાખતો પણ એકાદ વરસમાં જ હરગોવિન્દભાઈની બદલી ઘોળા જ કરાવવા થઈ ગિલુભાઈ તથા હું શ્રી સુનીભાઈ ભટ્ટ, જેઓ ભાવનગરમાં સાગી પ્રતિષ્ઠાવાળા શિક્ષક હતા, મારા પિતાના તથા હરગોવિન્દભાઈના પ્તેહી હતા તેમને ઘેર ઉપગરવાળી શેરીમાં ગૃહેવા ગયા શ્રી સુનીભાઈએ અમને એક ઝોગડી વ્વત્ર દાદી આપેલી હતી ઝોગડી અમે જ વારાફરતી વાળતા, નજીકને ફૂલે નાહતા અને અમારા કપડા પણ ત્યાં હાથે ધોતા હુ મારા સગાને ત્યા જમતો, અને ગિલુભાઈ હરગોવિન્દભાઈનું ધનુ વર નજીકમાં હતું ત્યા જમતા

ગિલુભાઈ વાચવામાં પણ નિયમિત અને મહેનતુ હતા સાહિત્યનો શોખ અમને બન્નેને સારો હતો શ્રી સુનીભાઈ પણ સાહિત્યના શોખીન હતા તે અમારી સાથે કલાપી વાગવાગ વાચતા પ્રેમાનન્દ, કલાપી, શ્રી અન્નગિયાનુ દાબ્ય માધુર્ય વગેરે અમે અહીં ખૂબ વાચેતુ અમને આવડે એના ગગડા તાણી અમે લાભે રાગે સમૃદ્ધ શ્લોકો, ગૂજરાતી વૃત્તમધ ઈવિતાઓ અને ગઝલો પણ ખૂબ આરડતા, અને અમારી ઝોગડીમાં ગગડા તાણી ન ધગયા હોયએ ત્યારે ગમે ત્યા અને ખામ કરીને શ્રી સુનીભાઈના પાણિયાગની નાની ઝોગડીમાં લાભે ગમે ગાના અમે મે બેગા ગૃહેના તેનો એક લાભ તે હતો કે એકની ચોપડી બીજને વાચતો, અને તે પ્રમાણે વાચ્યુ ન હોય ત્યારે પણ એકના વચ્ચાને લાભ બીજને મળતો. •

એ વખતે પણ ગિલુભાઈ ગણિત અને અક્ષરગણિત બન્નેમાં

કાચા હતા. મને આ બંને વિષયોનો ઘણો શોખ હતો, જે ઇન્ટર-આર્ટ્સમાં લોજિક અને શીઝિક્સના વિષયોમાં પ્રવેશ મળતાં તદ્દન ઘટી ગયો. ગિજુભાઈ ગણિતના દાખલા ઘણીવાર મારી પાસેથી શીખતા અને સંસ્કૃત પણ ઘણીવાર પૂછતા. પૂછવાની એમની પદ્ધતિ વિચિત્ર હતી. હું નાની ઉંમરથી કંઈક ધ્યાન બહેરો છું. હું કંઈક વાંચતો હોઉં, અને એ પૂછે, ત્યારે હું તેમના પ્રશ્ન તરફ ધ્યાન આપ્યા વિના મોહું બંધ રાખીને ‘હંઅ’ ‘હંઅ’ કર્યા કરું. એ વખતે પોતાના પ્રશ્ન તરફ પૂરતું ધ્યાન જેવવા તે મારા કાન પર આંગળીથી ટકોરો મારતા. ‘ગલીવર્સ ટ્રાવેલ્સ’ માં ગલીવર કોઈ એક તરતા ખેટ પર જઈ ચડે છે. ત્યાં બધા ગણિતશાસ્ત્રીઓ જ રહેતા. અને એ બધા પોતાના કાપડામાં એટલા બધા ધ્યાનમગ્ન રહેતા કે જમાડવા માટે પણ તેમના નોકરોને તેમને ટકોરો મારી ઉડાડવા પડતા, તે ઉપરથી એ મસ્કરીમાં મને ટકોરો મારતા, પણ એ ટકોરો ઘણીવાર તો ઠીક ઠીક બેરવાળો વાગતો. એ ગણિતનો અભુગમો તેમને ઠેક સુધી રહ્યો. એ પોતે એ જાણુતા પણ ખરા. લાવનગરમાં મોન્ડીમેરી વર્ગો એમણે શરૂ કર્યા ત્યારે પોતાના ગણિતના અભુગમાને લીધે એની અપૂર્ણતા ત્રિશણુમાં ન રહી જાય માટે તેમણે ખાસ કરીને ગણિત માટે શ્રી. હરિહર પ્રા. લાટ્ટની મદદ લીધેલી.

શ્રી. સુનીલાઈને ઘેર રહ્યા તે દરમિયાન રંગગોમાં અમે ધોળા જંકશન હરગોવિન્દભાઈને ઘેર થોડું રહેતા. ત્યાં ગાતા, કોઈ વાર નાટક ભજવતા, ખેતરોમાં ફરી ચીબડાં, કાઠીયાં વગેરે લઈને ખાતા. સાંજે ઝોઝતના પૂલ સુધી ફરવા જતા, કોઈ વાર નીચે ઊતરી નદીમાં નાહતા, અને વગડામાં ફરતા. યાદ છે કે એક વાર પૂલ પર ફરતાં ગિજુભાઈ એમના ત્રિય આદર્શ પુસ્તક

જેન્ગમિન ફાકલિનના વીજળીના પ્રયોગોનું અનુકરણ કરી ત્યાંના તારના થાબવા પરના વીજળીના તાગને પોતે અડેલા અને અમે પણ તેમના વાદે અડેના આ સમયમા અમે ગૂજગતી કાવ્યો, વાર્તાઓ, સસ્કૃતમા મેવદૂત વગેરે, કર્ઠક વેદાન્ત અને ધિયોસોશી જેવું ધર્મમાહિત્ય અને અગ્રેજી વાચતા

મેટ્રિફનો અભ્યાસ મે શ્રી ચુનીભાઈને વેર પૂરા કર્યો એટલે કે ગિલુભાઈએ છઠ્ઠું અગ્રેજી ધોગણુ ત્યા પૂરું કર્યું તે પછીના વરસમા હરગોવિન્દભાઈની બ્લેકી પાઠી ભાવનગર થઈ, અને ફરી સ્ટેશનને બગને ગહેવા ગયા

હું માનુ છુ આ અગસામા ગિલુભાઈના પ્રથમ પત્ની ગુજરી ગયા મે તેમને જોયેલા પણ નહિ. પણ મારા મન પર એવી છાપ છે કે ગિલુભાઈને તેમની માથે સારો સ્નેહ હતો એમના મૃત્યુના આઘાતની ગિલુભાઈના જીવનમા ઊંડી અસર ગેલી છે

સ્ટેશનના આ બગવાની પામે જ નેટની ધર્મશાળા આવેલી છે પાલીતાણાના દરમાર ગુજરી ગયા અને નેટ ઉપર એજન્સીની જમી બેઠી, તેથી તે સ્ટેશનના આશ્રયે ગેલી ગાયક બાર્ડ ચન્દ્ર-પ્રભાએ ભાનનગરને આશ્રય લીધો તે બાઈને એ સ્ટેશનના બગના સામેની ધર્મશાળાને ઉપરનો ભાગ ગહેવા આપેલો એ બાર્ડના અવાજ સાધારણ મોટો હતો બહુ મુદ્દા ગાતી એ ગાતી ત્યારે અમે બન્ને બદાગ ગ્વેશમા બેઠી મહુ ધ્યાનપૂર્વક સાલગતા. એ બાઈ ભજનો બહુ સાગ ગાતી અને આચરણની પણ એટલી શુદ્ધ હતી કે પ્રતિષ્ઠિત અને ધાર્મિક માણુને પણ તેને ઘેર જઈ સાલગવામાં સંકાર્ય ન ગખતા અમે બન્ને પર એ બાઈના સગીનના સરખરો ધ ડા ડોડા પડેના

અમે લલુવામાં દુર્લક્ષ કન્નાગ તો ન ગણાઈએ, પણ છતાં અમને બન્નેને બધું જોવાનો ધણો મોખ્ખ હતો ભાવનગરમાં જે કાઈ જોવાનું હતું તે બધું અમે ફરીફરીને જોયું છે ખાસ તો મને એ યાદ છે કે અમે નવરાત્રમાં બધી ગરબીઓએ ફરતા, બધા વેશો જોતા, ગરબી ગરબા બધે સાભળતા અમાગ વખતમાં મુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓ નવરાત્રની નજીક થતી, છતાં નોરતામાં રાતના એક બે સુધી અમે બહાર ફરતા શહેરમાં બધા બાપણો સાભળતા તેની બહુ જ સખત રીતે ટીકા કરતા ચર્ચામાં અમારી વચ્ચે વારવાર મતભેદ થતો અને લાખાં વાગ્યુંહો અમે ચનાવતા. અમારો વચ્ચે વારવાર અગત ટપાટપી પણ થતી હતું તેમને 'વગાના ટીબા'નું મહેણું મારતો અને તેઓ વારવાર પ્રશ્નોગ નાતનો ઉપહાસ કરી મને ખીજવતા એકવાગ મને કહે કે પ્રશ્નોરા તો વાધરી જેવા છે, ત્યારે મેં મારા સસ્કૃત જ્ઞાનનું પ્રદર્શન કરીને કહેલું કે હા અમે વાગ્યરિ, એટલે વાણીના સિંહો છીએ 'વાણીના સિંહ' એ કાઈ સાચી પ્રશસ્તિ નથી પણ એ દોષ તે વખતે અમે કાંઈ જોઈ શક્યા નહોતા.

પ્રીવિયસની પરીક્ષા પૂરી કર્યા પછી મને મુબઇમાં ગોકળ-દાસ તેજપાળ ખોડિંગમાં જગા મળી, એટલે હું મુબઇ આન્યો અને અમે બે છૂટા પળા અમારી વચ્ચે પત્રવ્યવહાર ચા-ચા કરતો મને યાદ છે તેમાં ઘણા લાગણીવેડા, અને કવિત્વ પ્રદર્શનો થતા જે કે કાવ્યો લખવાનો યુનો મારો વધારે હતો એ વરસ

૧ વળા વિશે એવી દતકથા છે કે એ બામ દાલ ન્યા છે તે ટીબા પરથી પસાર થતા કવણુ પોતાના માખાપને કાવડમાં લઈ જતો હતો તેણે પણ માખાપ ખાસેથી મહેનતનો બંડો મારેડો. તેના માખાપ સમજી ગયા એટલે તેમણે કનુ કે આખી જગા પસાર કર્યા પડી આપીશું

દરમિયાન જ હું ધારુ છું તેમના બીજા લગ્ન થયાં તેમના સસરા
 શ્રી ભાઈશકરભાઈ પણ દરગોવિન્દભાઈ અને મારા પિતાના ગુરુ-
 ભાઈ એ સબધનુ કારણુ પણ એમનો ગુરુભાઈઓનો સબધ
 હું તેમના લગ્નમા ગયો નહોતો અને પગ્ણીને થોડા જ માસમા,
 તેઓ આફ્રિકા કમાવા ગયા તેમના પિતા વૃદ્ધ થતા જતા હતા,
 અને તેમને માથે કમાવાની ફગળ આવી હું ધારુ છું કે પ્રીવિય
 સમા પાસ થવા પણ તે રોકાયા નહોતા આફ્રિકામા પહેલા કયા
 નોકરી લીધી તે ખમગ નથી પણ થોડા માસ પછી એક સોલી
 સીટરને ત્યા તેઓ ઠનાઈ તરીકે રહ્યા અમારી વચ્ચે પત્ર ૧૫
 હાગ ચાલતો પણ બહુ નહિ એ વળી અંગ્રેજીમા પત્રો લખતા
 તેમના પત્રોમા આફ્રિકાની જગલી જતો, ત્યાના રણિયામણા
 પ્રદેશો, તેમની લાખી સાર્ષકલ ઉપરની મુસાફરીઓ વગેરેની વાતો
 આવતી તેઓ પાછા આવ્યા ત્યારે હું ફર્ટ એલ એલ બી નો
 અભ્યાસ કરતો હતો એટલે તેઓ ચારેક વર્ષ આફ્રિકામા રહ્યા
 તે વખતે હું મુબઈમા કુટુંબ સાથે રહેતો હતો ગિબુભાઈ તેમના
 એક બે મિત્રો સાથે એક આખો દિવસ મારે વેગ રહ્યા હતા
 આખો દિવસ અમે વાતો કરી હતી મને આફ્રિકાની જગલી
 જતોના ગીતરિવાજો સંભળવામા બહુ રસ પડતો મારા 'કાન્થ-
 ની શક્તિ' ના લેખમા મે 'વાનૂબી ફૂલા માન્યા નુ ગીત
 ઉતાર્યું છે તે તે વખતે તેમની પામેથી સાલજેતુ તેઓ પોતાની
 માથે આફ્રિકાની કેબલીક નવાઈની ચીજે પણ લાવેગ ત્યાના
 દાણાના નમૂના, ગાદમૂગનુ ધંકુ, દિપ્પોપોટેનસની નામડીની મોગી
 જેને તેઓ ઝિબોકો કહેતા, અને એ- અજગરનુ ચાનકુ જેનુ
 યાં છે અજગરનુ ચાનકુ સુર હવુ, ઉપગ ચગપગ સુ
 હતા, અને વગરે આપર્શકાગ- તેના ઉપગ વેગી હાત તે

આમકુ આવા તેમણે મને સોપેનું, તે હું મુબકના જ આઈ પીના દુનના કોઈ સ્ટેશને કોઈ અગ્રેજ પેટી (ધણે બાને મુરે બ્લધર્સ) ને ત્યા લઈ ગયો હતો ત્યાંના અગ્રેજ સાથે અજ ગરની વાતો નીકળતા તેણે મને આણુમાથી મારેના એક અજગર ના આમકાનુ લગભગ આળીંગે કૂટનુ ફીડનુ ઉપેલી ખતાનુ હતું!

ગિલુભાઈ મિત્રો એકદમ કઠી શક્તા તેમનુ મિત્રમડળ મોટું હતુ આફ્રિકા પશુ તેમણે પુખ્ત મિત્રો કરેલા વગાના નાનપણના સાથીઓ જોડે પશુ તેમણે કે સુધી સબધ ગખેને પોતાથી હનકી ગણાતી સ્થિતિના મિત્રો સાથે વ્યવહાર રાખતા તે કદી ચરમાતા નહિ તેમ જ વધારે જોયી સ્થિતિના માણુસોથી તેઓ દી ડવાતા નહિ. પોતાની વાત કરતા સ કોચ ન રાખવો, કોષનાથી ડાનુ નહિ, મુશ્કેલીમા મૂકાવુ નહિ, 'કાષ્ટના ભાગ રા ડો એ મનોવૃત્તિ તેમને સ્વાભાવિક હતી તેમના જીવનની સફળતામા આ વૃત્તિનો મોટો ફાળો છે આ વૃત્તિને હીથે તેઓ સહેલાઈથી નેતા થઈ શકતા

આફ્રિકામા તેમને પગાર કેળો મગતો તે તો હું જાણુતો નરોતો-અથવા અત્યારે યાં નથી પણ તેઓ દોઢ બે હજારથી વધારે બચત કરી લાન્યા નહિ હોય. તેમના સ્વભાવને, ક્રમાવા કરતા બચાવનુ કાચ વધારે અધુરુ હતુ આટલી નાની રમ્મ કુટુ ના વગમા તરત ખગચાઈ ગઈ હશે એમ માનુ છું ગિલુ ભાઈને તરત શો ધધો કરવો તેની મુશ્કેલી જીભી થઈ આફ્રિકામા સોલીસીટરને ત્યા રહેલા અને મદ્રિક થમા હતા એટલે તેમણે હાઈ ડે પ્લીડર થવાનુ નક્કી કર્યું અને મુબકમા ગ્લી ધારપૂરેના ખાનગી મયતશિક્ષણના વગેમા તેમણે હાજરી આપના માટી.

હું પણ તે વખતે એલ એલ બી એટલે કાપદાનો જ અભ્યાસ કરતો હતો. અમે બન્નેએ લોઅર પરલમા ની જ બંધાયેલી મગન-બાગની લાખી ચાલોમા પાસે પાસે ઝોગડીઝો લીધી ગિજુભાઈના પત્ની જડીમહેન, જેમને હું તે વખતે જ્યામહેન કહેતો, તે મારા પિતાના ગુરુભાઈ ભાઈશકરભાઈના પુત્રી, અને મારી પત્નીનું પિયર પહેગામ જે ગિજુભાઈના ગામ વગાની તદ્દન નજીક, અને અમારો જમાનો હજી આવા સબધોને સ્વીકારનારો, એટલે અમે અત્યંત ગાઠ સબધથી સાથે રહેવાનું શરૂ કર્યું થોડા વરસો ઉપર અમે જે સાથે અભ્યાસ કરતા, ભારે આદર્શ મૈત્રી તો માત્ર પુરુષોના સબધની નહિ, પણ જે દંપતીઓની ગણાય એવી સ્ત્રી ધણી વાર કરતા, તે માયુ પાડવાનો વખત આવ્યો જણાયો અને છતાં એક બનાવ બની ગયો અમારી વચ્ચે અણમનાવ થયો. અમે સહકુટુંબ પરસ્પર અમોલા લીધા એકબીજાની હાજરીમા પણ અમે સદ્વાચ અનુભવવા લાગ્યા અમે એકબીજાને ટાળીને ચાલવા લાગ્યા અમાગ જ પડોશમા, મગનમાગમા રહેતા મહાદેવભાઈ, તથા ગજકોટના જેમનપુત્રા જેમની આશારપદ ના કીર્દિ અકાલ મૃત્યુથી કદી પાગરવા ન પામી, તે બન્ને અમારા સમાન મિત્રો, છતાં અમે પાછા ભેગા થઈ શક્યા નહિ. એવું વૈમનસ્ય ઠીક ઠીક ચાલ્યું એમાથી અમારો મેળ ડગવી આપનાર અમાગ મુગબ્બી હરગોવિન્દભાઈ. હું અમદાવાદમા વક્રી લાત કરવા નવો નવો ગયેલો હરગોવિન્દભાઈ ગાડીમા પસાગ થતા હતા ત્યાં હું તેમને મગવા ગયો. ગિજુભાઈ તે વખતે તેમની સાથે હતા અમે અમાગ અણબનાવની વાત બધા મુગબ્બીઓથી છાની ગપેલી છતાં એમણે ક્યાકથી એ જાણેલી તેમણે અમને બન્નેને ભેગા કર્યા અને 'મન્ને ભેટો એમ કહીને અમને પરસ્પર ખરે-

વધારતાં વધારતા છેવટે એને જ જીવનનું મુખ્ય ધ્યેય કરી મૂક્યું. એ આખું માનસપરિવર્તન મને પરોક્ષ જ ગયું છે. ગિજુભાઈના આ મહત્વના માનસિક ફેરફારનો હું સાક્ષી થઈ શક્યો નથી.

ફટલેક વરસે હું મારી પત્ની સાથે ભાવનગર ગયો ત્યારે તેમને ઘેર તેમને મળવા ગયો હતો. અમે ચારેય જણા જૂના સ્નેહથી મળ્યાં હતા એ પછી હું વિધુર થયો, વિદ્યાપીઠમાં જોડાયો અને જ્યારે જ્યારે ભાવનગર ગયો છું ત્યારે ત્યારે તેમને ઘેર જ ઊતર્યો છું આ ઊતરવાની યામતમાં પણ એક નાની વાત નોંધું. મને ગિજુભાઈ એકવાર કહે કે હું તેમને ઘેર ઊતરતો તેનું કારણ મારા પરિણીત જીવનના સસ્મરણો મને એમને ઘેર મળે છે એ ખરું કે નહિ? મેં હા કહેલી.

સાધારણ રીતે સસ્મરણોમાં કોઈ પોતાનો અણુમનાવ ભાગ્યેજ લખે મેં લખ્યો છે તેનું કારણ એ નિમિત્તે મારે એક જો બાબત કહેતી છે એ છે મારે કહેવાનું છે કે મૈત્રી તૂટી હોય તોપણ પાત્રી સાધી શકાય છે એમ અમાગ સબધમાં ન બન્યું હોત તો કદાચ એ બાબત મેં કહી પણ ન હોત અને મીણુ એ કે અમારી વચ્ચે જે અણુમનાવ થયો હતો તેનું નિમિત્ત તો હું ભૂલી ગયો છું, પણ તેનું તાત્ત્વિક કારણ અત્યારે મને મૈત્રીનો અતિ ઉત્સાહ જણાય છે મૈત્રીના અતિ ઉત્સાહમાં અમે જોઈએ તે કરતા એકમોઝની વધારે નિકટ ગયા, અને એ નિકટતાથી જ અમે કટાબ્યા, તેના પ્રસાધાતથી જ અણુમનાવ થયો ખાસ બીડ કે કોઈ મહાન ભાવનાથી આવશ્યક થયેની જરૂરતને લીધે ભેગા રહેવું પડે. એ જુદો સવાલ છે, નહિતર મિત્રોએ પણ ધીમે ધીમે જ નિકટ જવું જોઈએ મૈત્રી વિશે બીણુ ગમે તે કહીએ,

પણ તે કાલસાધ્ય છે. આગ્રહથી તેનો વેગ કે ઘનતા વધારી શકાતી નથી.

ભાવનગરમાં હું તેમને ઘેર ઊતરતો ત્યારે મેં 'નેચેલું' કે અમુક પ્રકારના વિષયોની તેમને ખૂબ ધૂન લાગેલી. અલગત બાળ-કેળવણી-મૅન્ડ્રીસોરીપદ્ધતિના તો તેઓ ખરા ભક્ત અને ગૂજરાતમાં તેને મૂર્તરૂપ આપવાનું સંપૂર્ણ માન તેમને જ છે. પણ આ કેળવણીના પ્રશ્નોને અંગે તેમણે અનેક ખીળ વિષયોમાં પણ રસ લીધો જેમાંનો મુખ્ય માનસપૃથક્કરણ છે. અસારે એ વિષય ગૂજરાત આખામાં વધારે વધારે લોકપ્રિય થતો જાય છે, જોકે હું માનું છું કે તેનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ તેની લોકપ્રિયતાના પ્રમાણમાં નહિ જેવો જ થાય છે. ગિજુભાઈએ એ વિષય ઉપર પુષ્ટગ વાંચેલું અને અમુક વરસો તો મેં તેમને તેનો પુષ્ટગ ઉપયોગ કરતા જોયેલા. બાળકોની એટલા, માણસોનાં સ્વભો, તેમનાં આકસ્મિક નીકળી ગયેલાં વાક્યો અને આકસ્મિક યર્ષ ગયેલાં વર્તનો એ સર્વનો અર્થ કર્યા કરવામાં તેમને જલુ આનંદ આવતો. મને કશા ઉપર એમ એકદમ સો ટકા આસ્થા બેસે જ નહિ એવો મારો સ્વભાવ એટલે અમે વારંવાર અનેક બાબત ઉપર ચર્ચા કરતા. આ સાથે અમુક વખત તેમને સામુદ્રિક કે હાય જોવાની વિદ્યા, ફલજ્યોતિષ, સંખ્યા વિદ્યા (numerology) એ સર્વ ઉપર પણ શ્રદ્ધા ખરી. તેઓ શૈગિષ્ટ માનસવાળાના કેસો ઉપર પણ વિચાર કરતા અને એવા માણસોને કંઈક સલાહ પણ આપતા. એક વિચિત્ર કેસ તેમણે ખાસ કહેલો યાદ છે. એક જુવાન માણસે તેમને કહેલું કે તેને કાઈ કાઈ વાર કાઈનું ખૂન કરવાની ઈચ્છા થઈ આવે છે. ગિજુભાઈએ તેનો હાય જોયો, તેની જ-એત્રી જોવરાવી અને તેના માનસનું પૃથક્કરણ કરી તેને

મદાણીથી જમીન ખોદવી પડે તેવું કષ્ટ ઝાડ ઉઠેરનું કે બગીચાનું કામ કરવાની સનાહ આપી હતી । હાથ જોવાનો તો તેમને ઘણા વખતથી રોખ હતો મને યાદ છે કે આક્રિકાથી આવ્યા ત્યારે તેઓ હાથ જોતા પણ પાછળના ભાગમાં તેમણે હાથ જોવા છોડી દીધા હતા જો કે તેના ઉપગ્ની શ્રદ્ધા તો તેમને ઠેક સુધી હતી એમ માનું છું

ગિજુભાઈમાં પ્રચારશક્તિ સારી હતી એમ કહી શકાય પણ એમ કહેતા એક વિવેક કરવાની જરૂર છે કેટલાક માણસો માત્ર પોતાની મોટાઈ કે ક્ષતિ અર્થે પ્રચારશક્તિનો ઉપયોગ કરે છે તે હવડી પ્રચારશક્તિ છે—છેવટ પ્રચારશક્તિનો દુષ્પ્રયોગ, તેનો ખોટો વિનિયોગ તો છે જ પણ ત્યારે કોઈ માણસ પોતાની શ્રદ્ધાનું ધ્યેય લોભગમ્ય કરવા પ્રચારશક્તિનો ઉપયોગ કરે ત્યારે તેમાં કરો દોષ નથી તેમાં પણ ગિજુભાઈના ધ્યેયની સફળતા લોકસ્વીકાર ઉપર જ આધાર ગાખતી હતી બાળકો ઉપરનો કેમ વણીને નામે થતો અત્યાચાર ત્યારે જ મધ થાય કે ત્યારે માખાપો તે તત્ત્વ સમજે અને ગિજુભાઈએ એમ કરવામાં પ્રયત્નની ક્યાર્ષ પણ ખામી રહેવા દીધી નથી તેમણે બાળકેમવણી હાથમાં લીધી ત્યાં સુધી એ પ્રશ્ન ઉપર થોડા કેમવણીમરો સિરાય કોઈ વિચાર નહોતું કરતું અને તેમણે એ વિષયમાં પ્રવેશ કર્યા પછી ગૂંજરાતનો લગભગ દરેક વિચાર કરી શકે તેવો માણસ તેને વિશે વિચાર કરતો થઈ ગયો છે એ સફળતાની પાછળ ગિજુભાઈની અથાગ અને અથાક (જો કહી શકાય તો) મહેનત ગહેલી છે મે તેમને જગૃતિના બધા ક્યાંકા કામ—તેમના ધ્યેય પાછળ કામ કરતા જ જોયા કે તેમણે નવગણને ઓળખી નથી બે ઘડી ખાટે બેડા હોય, પાસે તેમનું એકાદુ માળડ હોય તેને પપાગતા

જતા હોય, તેનું મન રાખતા જતા હોય (તેમનાં બાળકો તેમને વધારે હળેલાં હતાં) અને આસપાસના સહાયક શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ, કાર્યકર્તાઓ સાથે વાતો કર્યા કરતા હોય, કે કાગળોના જવાબો આપતા હોય. આ જ ધગશથી તેઓ મારા જેવા આવી ચડેલા મહેમાનો પાસે પણ વિદ્યાર્થીઓને ભાષણો અપાવતા અને નહિ રસ લેતા આગ-તુકોને પોતાની બાબતમાં રસ લેવડાવતા.

ગિજુભાઈને મહાત્માજી ઉપર ઘણું જ શ્રદ્ધા હતી—જે કે મહાત્માજીના કેળવણી સંબંધી વિચારોથી તેઓ ઘણા જ વિરુદ્ધ હતા. મહાત્માજીની દેખરેખ નીચે તૈયાર થયેલી પહેલી ચોપડીને તેમણે સખત શબ્દોમાં વખોડી કાઢી હતી. ૧૯૩૦ની સત્યાગ્રહની લડતમાં તેઓ નવસારી થાણામાં રહેતા હતા. મારે ત્યાં જવાનું થયું ત્યારે તેમણે મને બધે ગામેગામ ફેરવ્યો હતો. ખેડૂતોની સાથે તેઓ બહુ સહેલાઈથી બળી જતા હતા, અને અનેક ખેડૂતો, પુરુષો સ્ત્રીઓ, બાળકો, ડોસીડોસાઓ સાથે તેમણે અંગત પરિચય કેળવ્યો હતો. એ લોકો લડત વિશે શું માને છે, તે બાબત મારી રૂબરૂ ઘણાંની સાથે વાતચીત કરી તેમણે બતાવી હતી.

આ સાથે એક બાબત યાદ આવે છે તે લખું છું. તેઓ રહેતા હતા તેનો રસોડાનો ઉપાડ અમુક માણસની મારફત ચલતો હતો. તે માણસે કેટલોય ગોળ ગિજુભાઈના રસોડાને દિસાળે ચડાવી દીધો હતો. હું જાણું છું કે ગિજુભાઈ જન્મવામાં ઘણા સાદા હતા. હું એક બે દિવસ તેમને રસોડે જમ્યો પણ હતો. છતાં આવા રાષ્ટ્રીય પ્રસંગોનો ઉપયોગ કેટલાક દીન માણસો કેવા દલકા સ્વાર્થમાં કરે છે તેનો આ દાખલો હતો. મને યાદ છે કે એ માણસને તરત એ જગાઓથી ખસેડ્યો હતો, પણ હું વારં-

વાર ગિલુભાઈની મસ્કરી કર્તો કે તેમણે હમેશનો દોઢ ગેર ખરોર ગોળ એ વખત દરમિયાન ખાધો હતો ।

ગિલુભાઈમા પૈસાની દિસાખી ધુદ્ધિ ધણી થોડી હતી તેમને પગાર તો કંઈ ઝાઝો મળતો હતો એમ ન કહેનાય પણ મળતો હતો તેના પ્રમાણમા તેમને વાગવાર ધણી બીક ભોગની પડતી હતી કુટુંબમા એ મોટા એટલે કદાચ તેમને માથે આર્થિક જવાબદારી પણ વધારે હશે પણ મુખ્ય મુસ્કેલી તો એ કે પોતાના ધ્યેય માટે ખરચ કરતા તેમને ગણતરી આડી આવી શક્તી નહિ એથી કુટુંબને માટે તેઓ કશું જ મૂકી ગયા નહિ હોય એમ હું માનું છું અહીં એક પ્રસંગ યાદ આવે છે તે નોંધું છું અમદાવાદમા મોન્ટીસોરી સમેલન કે એવો કોઈ પ્રસંગ હતો તેમા તેમને નિમન્ત્રેના હતા ઘણે ભાગે ૧૯૨૮ મા ત્યારે પહેલી જ વાગ તેમણે પોતાના કુટુંબને સાથે લઈ જવાનો વિચાર કર્યો પણ તે વખતે તેમની પાસે પૈસા નહોતા એટલે ઘરનો એક દાગીનો વેચી તેમણે પૈસા ઊભા કર્યા હતા આ વૃત્તિ પણ તેમના સ્વભાવનો મુખ્ય અંશ હતી અને તેમની સફળતા જેટલે અંશે તેમની ખત, ઉદ્યોગ અથાગ મહેનત ધૂન, ધ્યેયનિષ્ઠાને આભારી છે તેટલે જ અંશે આ ત્યાગ અથવા બિનગણતરીપણાને આભારી છે એ સ્વભાવથી માણસને ઘણું સોસવું પડે છે, પણ એના વિના જગ તનુ કોઈ પણ મોટું કામ થઈ શકતું નથી

મે તેમને ડેહ્યા તેમની ડેહી માદગીમા જોયા મે સાબળ્યુ હતું કે ખગમ તબિયતને લીધે તેઓ દેવલાલી ગયા છે હું ત્યા જઈ આવવાનો વિચાર કરતો હતો ત્યા સાબળ્યુ કે તેઓ હરકિસનદાસ હોરિપટાલમા આવ્યા છે હું તેમને જોવા

ગયો. તેઓ સૂતેલા હતા. મને જોઈને પહેલાં તો તેઓ ચોધાર-આંસુએ રડી પડ્યા. તેઓ ખોલી શકતા નહોતા. મને લખીને કહ્યું: “હવે વધારે ટકી શકવાનો નથી.” મેં કહ્યું: “હજી તો ઘણું કરવાનું છે. આટલાં વરસ જાપ્યા વિના કામ ક્યું છે એટલે થોડો ફરજિયાત આરામ લેવાનો આવ્યો. એ આરામનો વખત શાન્તિથી પસાર કરો.” તેમની પાસે જ માળા પડેલી હતી. તે તેમણે થોડી વાર ફેરવી. ગિલ્બુભાઈ આસ્તિક હતા. નવસારીમાં અમે ભેગા થયા ત્યારે વહેલાં જીડી તેમણે ગીત સાથે પ્રાર્થના કરી હતી.

જીડીને તેમના ઉપર દેખરેખ રાખનાર ડોક્ટરને મેં ખાનગીમાં પૂછ્યું કે આ કેસના સુધરવા વિશે તમે શું માનો છો? ડોક્ટરે તે વખતે નિરાશા જતાવી હતી.

તે પછી મારે મુખર્ષ તરત ઓડવું પડ્યું. ફરી વાર કું મળી શક્યો નહિ અને મારી એ મુલાકાત છેલ્લીજ નીવડી. અલ-ખત તેમણે ઘણું નવું કામ કરવાનું શરૂ કર્યું હતું તે અધૂરું રહી ગયું. છતાં હું માનું છું કે દુનિયામાં કરવા ધારેલું કામ કરીને ગયાનો—અને તે નહિ તો તેને માટે પોતાની સર્વ શક્તિ-ઓથી કામ કરાવે પૂરો સંતોષ લઈ તેમણે આ દુનિયા છોડી છે. માણસ માટે એ ધન્યતા ઓછી નથી.

રામનારાયણ વિ. પાઠક

ગિજીભાઈ વિષે થોડુંએક

‘ગિજીભાઈ,’ મે પૂછયુ, ‘દગ્ગાર સાહેબ જેવા ગજવીએ તમને વસો ખોલા યા છતા તમે ત્યા ન ગરા અને અહીં આવ્યા તેનુ શુ કારણ ?’

અમે બન્ને તખ્તેશ્વર મહાદેવની સડક પર ટેનતા હતા. ગિજીભાઈને દક્ષિણામૂર્તિમા બોડાયા દસેક મહિના થયા હશે. દક્ષિણામૂર્તિની ઉમર આ વખતે છસાત વર્ષની હતી

‘શ્યો, એમા પૂઠો ડો શુ ?’ ગિજીભાઈએ મારી સામે વળીને ક્યુ ‘દક્ષિણામૂર્તિમા તમે ડો એજ મોટુ કાગણુ’

‘ના, ના, એમ નહિ’ મે કહ્યુ, ‘મારે તો તમાગ દિવની વાત જાણુની છે.’

‘આ હુ દિલની જ વાત કરુ છુ, વધીનની વાત નથી કરતો. દક્ષિણામૂર્તિમા નાનાભાઈ છે એ મોટુ કાગણુ પણ એથી યે વધારે મોટુ કારણુ બોધતુ હોય તો મુગ્ધમી મોગાભાઈની આ સસ્થા છે તે મારે મત દક્ષિણામૂર્તિ એ મોસાળ સસ્થા છે હુ મોટાભાઈનો ભાણેજ મોટાભાઈના મગલાની છાયામા હુ મોટો થયો, ભણ્યો, ગણ્યો, રમ્યો, કૂઘો આજે હુ છુ તે બધુ મોટાભાઈને લઈને એટલે જ્યારે દુનિયામા કઈકે કરવા નીકળ્યો છુ ત્યારે મારા મામાની સસ્થામા જ આવુ ના ?’

અનુભવ કહે છે કે આપણે ઠેક પાયાથી કૃણવણી લેવી જોઈએ. એટલે આપણે આજે બાળમંદિરનો વિચાર કરવા ખેડા છીએ. ’

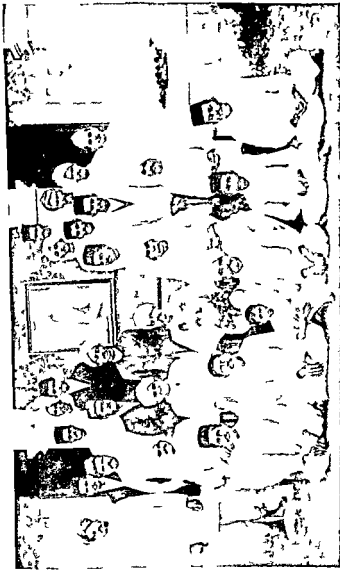
‘પણ પૈસા ક્યાંથી લાવશો, પૈસા !’ ઝોધવજીભાઈએ પોતાની લાક્ષણિક રીતે જણાવ્યું.

‘દક્ષિણામૂર્તિ શરૂ કરી ત્યારે ક્યાંથી લાવ્યા હતા ?’

‘પણ નાનાભાઈ, પૈસાની વાત આપણે બાલુ પર મૂકીએ: આ બાળમંદિર ગિજુભાઈ ચલાવી શકશે ? તમે બાળમંદિર ચલાવવાના હોત તો મને વાંધો ન હતો, પણ ગિજુભાઈ બાળમંદિર ચલાવી શકશે ? અને પછી વિનયમંદિરનું શું ?’

‘મોટાભાઈ, ’ મે જણાવ્યું, ‘આપની વાત મથારું છે. આપણું વિનયમંદિર જે રીતે ચાલ્યું છે તે પરથી આપને ગિજુભાઈની શક્તિનો તો પરિચય થઈ ગયો છે. આપ ગિજુભાઈના માગા છે એટલે આ પ્રમાણે પૂઠો તે પણ હું સમજી શકું છું. પણ મોટાભાઈ, હું તો માત્ર આ સંસ્થાનો સ્થૂલ સ્થાપક છું એમ સમજીને મારો ફાળો તો આ સંસ્થાનો સ્થૂળ દેહ ઘડવામાં છે. આ સંસ્થાનો સૂક્ષ્મ દેહ ઘડવામાં સૌથી મોટો ફાળો ગિજુભાઈનો આવવાનો છે એની ખાતરી રાખજી. એક વાક્ય કહું: ‘I baptize with water, he will baptize with life.’ મેં સંસ્થાનું ખોખું જિજુ કરવામાં લાગ બસ્યો, ગિજુભાઈ સંસ્થામાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરશે.’

‘તો પછી મારે બીજું કશું કહેવાનું નથી. ઝોધવજીભાઈના કહેવાનો પણ એ જ અર્થ હતો. દવે તમે જે આ રીતે વિચારતા હો તો આપણે બાળમંદિર કાઢવું એ ઝોક્કસ. દવેએની વિગતો તમે વિચારી જોજી. દરબાઈ ગિજુભાઈ પાસેથી વિનયમંદિર ચલાવ-

ई स १८२० मा दक्षिणभूति निनयमदिसना आचार्यपदस्थी निवृत्त यद्य ज्ञानभदिसनी शसत्र्यात इरी ते वप्रतना
ससधाना कार्यवाडुके अने निनयमदिसना योग्येक विचार्यनिगे

વાની ફૂંચીએ જાણી લે.' મોટાભાઈએ પોતાના આશીર્વાદ આપ્યા અને અમે સૌ સલા પૂરી કરી ઊભા થયા.

૭

રાતના આડેક વાગ્યા હશે. અમે ત્રણ જણા હું, ગિલ્જુભાઈ ને હરભાઈ, દાદર પરથી નીચે ઊતર્યાં. શિહોરમાં ભાઈચંદ મહેતા કરીને પ્રસિદ્ધ શેડ હતા એ ગુજરી ગયા હતા, એટલે તેનો ખરખરો કરવા અમે ત્રણેય જણા મોટાભાઈની સાથે શિહોર આવ્યા હતા. ખરખરો કરી રહ્યા પછી અમે સૌ વાળુ કરવા માટે નીચે ઊતરતા હતા.

‘પણ ગિલ્જુભાઈ, તમે ભલે democracyની વાતો કરો પણ તમારા જેવો કાંઈ autocrat મેં જોયો નહિ.’ હરભાઈએ ચલાવ્યું.

‘હરભાઈ, હું આચાર્ય છું ને તમને હુકમો કરું છું માટે આવું ખોલો છો ના ?’

‘ના, ના.’ હરભાઈએ આગળ ચલાવ્યું, ‘એમ તો કાંઈ નહિ. પણ એવો નકામો શેફ શા કામનો ?’

‘તમને લોકોને સાદો શિષ્ટાચાર પણ ન આવડે ને વળી મારા ઉપરી હો એવી સલાહ શા માટે આપવા આવતા હશે ? જુઓ, તમે ઘણી વાર મારા ટેબલ પરથી હોદ્દર લખવા માટે લ્યો છો પણ તમને તે પાછું ખરાબર મૂકતાં નથી આવડતું, એટલે મેં જણાવ્યું કે કાંઈએ મારા ટેબલ પરથી હોદ્દર લેવું નહિ.’

‘પણ એમાં ઓફિસ ઓર્ડર શા માટે ?’ હરભાઈ જોલ્યા.

‘ઓફિસ ઓર્ડર વિના તમે કાંઈ સમજતા નથી માટે.’ ગિલ્જુભાઈએ ચીડાઈને કહ્યું.

‘નાનાભાઈ, સાંભળજો હો,’ હરભાઈ જોલ્યા, ‘એમને હું કહું છું કે તમે મોટા autocrat છો.’

वानी कूचीओ नलणी ले.' मोटाभाषओ पोताना आशीर्वाद आष्या
अने अमे सौ सभा पूरी करी बिला थया.

रातना आडेक वाग्या दशे. अमे त्रलु नलुा हुं, गिलु-
भाष ने हरभाष, फदर परथी नीचे बितर्पा. शिहोरमां भाषयंद
महेता करीने प्रसिद्ध शेड हता ओ गुजरी गया हता, ओटले
तेना भरभरे करवा अमे त्रले य नलुा मोटाभाषनी साथे शिहोर
आष्या हता. भरभरे करी रखा पधी अमे सौ वाणु करवा
भाटे नीचे बितरता हता.

'पलु गिलुभाष, तमे लसे democracyनी वातो करे पलु
तमारा जेवो डाँध autocrat में जेयो नहि.' हरभाषओ यलाव्युं.

'हरभाष, हुं आचार्य धुं ने तमने हुकमो करुं धुं भाटे
आवुं जेलो छे ना ?'

'ना, ना.' हरभाषओ आगग यलाव्युं, 'अभ तो डाँध
नहि. पलु जेवो नकामो राड् शा कामतो ?'

'तमने लोडिने सादे शिष्टायार पलु न आवडे ने वणी मारा
बपरी हो जेवी सखाह शा भाटे आपवा आवता दशे ? लुओ,
तमे धलुी वार मारा टेअत्र परथी होदर लभवा भाटे ल्यो छे
पलु तमने ते पाछुं अराअर मूकतां नथी आवडतुं, ओटले में
नलुाव्युं के डाँधओ मारा टेअत्र परथी होदर लेवुं नहि.'

'पलु जेमां ओडिस ओर्डर शा भाटे ?' हरभाष जेल्या.

'ओडिस ओर्डर विना तमे डाँध समजता नथी भाटे.'
गिलुभाषओ यीडाधने कहुं.

'नानाभाष, सांख्यओ हो,' हरभाष जेल्या, 'जेमने हुं
हुं धुं के तमे मोटा autocrat छे.'

‘ તે તમે કેવા democrat હો તે હું જોઈશ કામ ન કરવું હોય તેને democracyની વાતો કરવી વધારે ફાવે છે ’ ગિલુભાઈએ પગ ધોવા માઝ્યા

‘ હવે બતા માણુસો, આપણે કાષ્ટકને ઘેર ખરખરો કરવા આવ્યા છીએ એટલી વાર તો મૂગા રહો ગાડીમા બેસશુ ત્યારે પછી લડી લેશુ ’ મે જણ્યાન્યુ.

‘ આ નાનાભાઈ, બડા પક્કા હે એ નથી democrat કે નથી autocrat એની પાસે એની પોતાની જ સ્વતંત્ર cracy છે ’

‘ પણ તમે તો autocrat છો જ. ’ હરભાઈ બોલ્યા

‘ હા, હું તો autocrat, autocrat, autocrat, સાડી સીત્તર વાગ autocrat. તમારે મને જેટલો ક્રોધ કરવો હોય તેટલો કરજો હું કહું છું કે હું નથી autocrat, નથી democrat પણ હું તો work-crat છું જે cracy મને કામમા આવે તેનો હું ઉપયોગ કરું તમે તમારે democracyનો ઘોડો લઈને ફરજો ને ખીજને autocrat કહીને ભાડજો, એટલે બહુ રૂપાળા દેખાગો. ’ આ પ્રમાણે ચાનતુ હતું એવામા મોટાભાઈએ રોક્યા એટલે વાતો બંધ કરી અમે પાછા પગ બેં.

‘ ગિલુભાઈ, ’ હું પહેનો બોલ્યો, ‘તમે કાઈ વિચાર ન રડો એટલું કાને ગયા એમ મે સાબન્યુ છે ’

હું ચબ્દ પાકુ એટલીજ કેમ જાને વાગ હોય એમ ગિલુ ભાઈની આખર્ષા અગત્યની આવી ગયા અને તે રોતા અવ નથી બોલ્યા, ‘ નાનાભાઈ, તમે કાવે ન હતા એ વાત માગયી જૂનારો નહિ નાનાભાઈ, તમને તો શું દગે જ મારો ચમતુ ગયો ત્યારે

તેના પોઢવાના સમાચાર મે પોતે ઘેર આનીને તમને આપ્યા હતા અને મારા દિલમાં કારી ધા વાગ્યો હતો છતાં ન રોવાનો મે નિશ્ચય કર્યો હતો તેને હું વળગી રહ્યો હતો ’

‘ એ તો મને બરાબર યાદ છે ’ મે કહ્યું, ‘ એ વખતે તો તમે આજે જ્યાં આપણું નવું રસોડું છે ત્યાં રહેતા ’

‘ નાનાભાઈ, ’ ગિજુભાઈએ ચલાવ્યું. ‘ એવો દું ગિજુભાઈ કાલે કમળાબેન ગયા ત્યારે ઢઢળી પડ્યો ’

‘ પણ કમળાબેને તમને પૂછ્યા વિના જ આપવાત ક્યો ? તમને પૂછ્યા વિના એ તો પગલું માડે નહિ ’ મે પૂછ્યું

‘ ડેહલા થોડા દિવસથી એ મૃત્યુની જ વાતો કરતા હતા, એ કેમ જાણે મોતને શોધતા કરતા હોય એવું મને લાગતું હતું પણ આમ કરશે એની મને કલ્પના જ નહિ ’

‘ જેની પ્રભુની ઈચ્છા ’ મે જણાવ્યું, ‘ હવે તમારે ધીરજ રાખવી રહી ’

‘ નાનાભાઈ, ’ ગિજુભાઈ થડકતે અનાજે બોલ્યા, ‘ તમે પુત્રો મે ગુમાવ્યા છે ને શિષ્યો મે ગુમાવ્યા છે મેનો આપણો વિદ્યાર્થી પાવર દાઉસના હોજમા ઈપ્પી મૂએ ત્યારે તમે ખેલાન થઈ ગયા હતા અને દિવસો સુધી ગાડા જેવા કરતા હતા એ સાબરે છે ? તે દિવસે તમે તમાગ એક ભાવશુભા કહેવું, ‘ આ કરતા તો મારો બાણુ ગયો હત તો મને આટલું ઓછું ન આવત ’ આજે મારી જેની જ દશા છે જેને આપણે પામે રાખીને ભણાવ્યા, ગણાવ્યા, દેવાની અનેક વાતો કરી અને ઝનનના સુખદુખના સાથી જેના થયા તેવું ખુદ આપણા બાગમે જેના આન લોડો દાથમા તાગી દઈને આપણા જાય ત્યારે જેવાગે તેનો અનુભવ હોય તેને જ પગલું પડે કમળાબેન ગયા તેના પા મને નાત ને ને

લાગે છે આના કગ્તા તો પ્રભુ કાઠ વિદ્યાર્થીની સાથે આવેા સખ્યજ બાધવાની ત ન આપે તેને સરભાગ્ય માતુ '

' ગિજુભાઈ ' હુ મો યો, ' તમને થયેયો આઘાત હું સમજુ છુ આ ૭ તો આપણે એમ જ માનીએ કે પરમાત્માએ કમળા બેનને પોતાના કાઠ ગુઢ સ કેતને અનુસરીને ખેચી લીધા હુ અને તમે તો આપણી મમતા પૂરતુ રાઈએ પણ જેને આખા વિશ્વતો વિચાર કરવાનો હોય તેની દષ્ટિમા જે યોગ્ય લાગ્યુ તે આપણા માટે પણ યોગ્ય જ જાણુવુ જોઈએ ના ?

' નાનાભાઈ ' ગિજુભાઈએ કહ્યુ ' હુ આ જ વાત તમને આગળ મહેતો હતો ના ? પણ આજે મારે પ્રસંગ પડ્યો ત્યારેહુએ વાતને ઝીલી શમ્તુ નથી '

આમ વાર્તા કગ્તા કગ્તા અમે બેઝા હતા ત્યાં બચુની બાએ આવીને ગિજુભાઈને આ ધગી ને અમે આપણી કરીને છૂટા પડ્યા

છ

' ગિજુભાઈ ' ગિજુભાઈના ખાના પાસે બેઠો બેઠો હું જોત્યો, ' તમે જોઈએ તેટલો અગમ નથી લેના ને માદા માદા પણ ખેચ્યે ગયો કે તે બગવર નથી '

' નાનાભાઈ ' ગિજુભાઈ પથારીમાં ઝીલા થઈ ગયા ' કામ એ જ મારા આગમ છે એમ મે તમને ઘણી વાર કહ્યુ છે ને આજે ફરીથી કું છુ '

' પણ ઘોડાને સાહ લાગ્યો હોય ત્યારે ઘોડી વાર તો ખીને બાંધવો કે નહિ ? ' હું જોત્યો

' પ્રભુની કૃપાથી હું તમને જોવો ઘોડા મળ્યો છુ કે તમે મો ખીસે બાધો તો ય ખીનો ઉપાડીને બાગુ '

‘ એ જ મારી કૃતિયાદ છે ’ મે ચનાચ્યું, ‘ મારે તમને આગમ આપવો છે ને તમારે આગમ લેવો નથી ’

‘ નાનાભાઈ ’, ગિલુભાઈ જોસમા આરીને જોયવા લાગ્યા. ‘ જે લોકો વધારે લાખી આવરદા માગે છે તેના જેવા ખીન્ન કોઈ મને મૂર્ખા નથી લાગતા મો વર્ષની આવગદા માગી ને પછી સો વર્ષમા દસ વર્ષનુ ય કામ ન કરવુ એના કરતા પચાસ વર્ષની આવગદામા સો વર્ષનુ કામ કરી છૂટવુ એ મને વધારે ગમે જીવનમા ગગશિયા ગાડા જેવા લોકો પર મને ભારે ચીડ ચડે છે ખાવુ ને પીવુ, સૂવુ ને ખેસવુ, કામ કરવુ ને આરામ લેવો આ બધાં તૂત મને ગમતા નથી કામ કરવુ ત્યા સુધી આડુ અનજી જોયા વિના કામ કરવુ અને જે દિવસે છોડવુ તે દિવસે એની સામે નજર ન કરવી એ મારી ફિલસૂફી છે । ’

‘ આપણા જેના લોકોને આજે આરામ લીધા પરવડે શી રીતે ? નાનાભાઈ, આપણે બન્નેએ તો આપણી દિશામા તૂની મગ્ગુ એ જ વધારે છે જેને આગમ લેવો હોય એ બંને આગમ લીધા કરે ’

ગિલુભાઈને વધારે શ્રમ પડે એમ ધારી હુ જોઈયો નહિ એટલે વળી તેમણે ઉપાડ્યુ, ‘ હુ અને હરભાઈ ભારે લનનપિયા તાવમા પણ સુખે સૂઈ ન ગઈએ તમે રહ્યા નહિ એટલે મ દા પડો તારે પ્રબુસ્મગ્ણુ કરો ને ધ્યાનગ્ય બનો । ’

વાત વધારે લ માવની એ ગિલુભાઈને વધારે શ્રમમા ઉતાગના જેવુ હતુ એટલે હુ ત્યાથી જીડ્યો ને ડેર આઈયો ગયો

‘ નાનાભાઈ, આવજો ’

‘ હો ’

‘ પણ ગિજુભાઈ, ’ એ મૌન છોડ્યું, ‘ ગાદા છે ત્યાં મુઘી બાળમદિરનું કામ ન કરે એવો મારો નિયામક તરીકે હુકમ છે ? ’

‘ સાહેબ, હુકમ હું માથે ચડાવું છું ’ ગિજુભાઈએ આગળ ધપાવ્યું ‘ માગમદિરનું કામ નહિ કરે તો ખીજી દર નવી દનામણી ઊભી ગીચ મારાથી ગહેનાવજ નહિ. માટેજ મને એવો હુકમ ન કરે અને હું કમ કર તે કરવા દો તો જલદી સાગ્ને થવાનો છું જે કામમા મને ગમ કે એ કામ કરતા થમ લાગે નહિ ’

૨

‘ તમે લોકો કેમ સમજતા નથી ? ’

‘ અમે શી રીતે સમજીએ ’ તમે જણેના, અમણ સમજી અણસમજી સૌને એમકા કરીને જણાવો અને પત્રી બધાયને દાગ ાની ઠાપ મારો ગોધી આપણી પ્રતિજ્ઞાને કેવો ધક્કો લાગે છે તેની ખમગ કે ? ’ એક મિત્રે કહ્યું

‘ મારી અને તમારી નજગમા દેર કે તમે વાત વાનમા પ્રનિદાનો વિચાર કરો હો પ્રતિજ્ઞા એટલે મહેનાતા કેગવાયેલા લોકોનો અભિપ્રાય એમ જ ના ? હું આપણા લાખો બાગકોનો વિચાર કરું છું આપણી આખ આગળ લાખો માગકો રેસાતાં દોષ અને આપણે તે ઊભા ઊભા જોયા કરીએ એ કેમ બને ? પ્રતિજ્ઞા પ્રનિદા આગ ઊપર જોઈ લેયું ? અત્ય રે તો એમ વાન આ બાગ કોના ખૂન થતા અટકે તે માટે શખ ફૂકો ને જોજોના કાન બાંધના થઈ ગયા કે તેમના કાનને પણ ઘડી નાખે જેવો અરાગ કરે. હું આજે એવો શખ ફૂકું છું ’

‘ પણ એથી પેલા બહેન ચીકારો ને ? ’ મિત્રે જણાવ્યું

‘ હા નીકાલ ગોની નીકનુ ગોગ થશે પણ ને નીકાલ એ બાંધે આજે બાગકોનું ખૂન થવા દેવાય ? હું તો આપણા બાગ કોને જોઉં છું ત્યારે મનમાં કંઈ કંઈ દાસ જલ્લ ૧૬ આપણે

સમાજના આ દેવોને આપણે ઝોગખીએ એટલુ આજે બસ છે પત્ની વધારે શુ કરવુ તે જોયુ જશે '

‘ પણ આ તમાગ ચેના બધા તમારી ક્ષિયક્ષી સમજે છે ખરા ? ’ મિત્રે પૂછયુ

‘ હા, સમજે છે, અને ન સમજે તો ય શુ ? એ ચેવાઓ મારફત જોતુ છુ તો હું ના ? જ્યા સુધી હું બરાબર સમજુ છુ ત્યા સુધી મને ચેવાઓની પણ ચિતા નથી ’

‘ પણ એ લોકો તમારી વાતોને વિકૃતરૂપે ક્ષેલાવશે તો ? ’ મિત્રે પૂછયુ

‘ પણ હું જીવતો જાગતો બેઠો છુ તે ? એમના માટે દર વર્ષે મારો ધોગ લખને હુ એ બધાની પાસે ફરુ છુ ને મારી વાત સમાજ પાસે યથાર્થરૂપમા જ મૂકાય એની સાવધાનતા રાખુ છુ ’

‘ પણ તમે નહિ હો તે દિવસે ? ’

‘ તે દિવસે ઈશ્વર જાણે ’ હું તમારી ચાપચીપમા આજે પડવાનો નથી આજે તો બાગકેળવણીનુ એક મોટુ મોજુ ઊભું થઈ જાય એટલુ થાય તો મારે બસ કે, પછી આગળ શુ થાય છે તે જોઈ લેશુ ’

‘ તો હું તમારી વાતને સ્વીકારી શકતો નથી, હું તો માત્ર ઈચ્છુ છુ કે ભલે થોડુ કામ કરો પણ સગીન કરો ’ મિત્રે જણાવ્યુ

‘ પણ આજે મારો કામનો દાવો જ કના છે ? હુ તો ફક્ત હવા ઊભી કરુ છુ કામ કરનારા ને સગીન કામ કરનારા તો મારી પાછળ ચાલ્યા આવતા હુ દેખુ છુ

‘ તો મારે વાધો નથી મને આટલુ સ્પષ્ટ કહો ડા એ સમાજને જણાવે એટલે બધા વાધા પતી જશે મિત્રે પૂર કહ્યું.

મારા ગુરુ

મારા જીવનની એક ધન્ય પળે મેં ભાવનગરમાં પદ્મ મૂક્યો અને ટેકરી ઉપરનું બાગમદિગ જેવા ગર્ભ

તે વખતે હું પોતાનો વિચાર કરતી ન હતી હું તો માત્ર મારી દીકરીના શિક્ષણનો વિચાર કરતી હતી, શિક્ષણપદ્ધતિનો વિચાર કરતી હતી હવાઈ જેના લાગતા સિદ્ધાન્તો વ્યવહારમાં કેવી રીતે મૂકી શકાય તેનો વિચાર કરતી હતી તે વખતે મને તો ખ્યાલ સરખો મેં ન હતો કે આ બાગમદિગના આચાર્ય મારા જીવનગુરુ થવાના છે, અહીંથી મને જીવનદિશા મળવાની છે ને અહીંથી જ મને જીવનધર્મ મળવાનું છે।

હું ભાવનગર ગર્ભ મારી દીકરીને એક સારી શાળા મળી એ જ આનંદમાં હું હતી મને શિક્ષણનો અભ્યાસ કરવાની તક મળી તેથી પણ હું ખુશ થઈ હતી પૂજ્ય નાનાબાઈ અને ગિણુ બાઈ જેવાનો સત્સંગ મળવો તે પણ મારા હર્ષનું કાગ્યુ હતું

હું ત્યાં રહીને અભ્યાસ કરવા લાગી શિક્ષણના સિદ્ધાન્તો અર્થમાં ઊંડી ઊંડરવા લાગી નૂતન બાગશિક્ષણના તમામ સિદ્ધાન્તો એકાએક ગળે ઊતરે તેવા નથી ને તેમાં ય મારું મદાગમ્બીય મગ્ન. ભાવનાથી માની લેવાની કે સ્ત્રીમતી લેવાની મારીત તૈવારી ન હતી, એવે રાજ ને રાજ વાચન, મનન અને અર્થા ખૂબ ચાહતાં.

ડો મોન્ડીસોરીના શિક્ષણસિદ્ધાન્તના જીવનન્યાપિત્વનું દર્શન મને તે વખતે થયું શિક્ષણના નવા સિદ્ધાન્તોની વિશાળતા દેખાઈ માગ કેટલાયે અપ્પટ્ટિ વિચારો સ્પષ્ટ થયા, અધૂગ વિચારો પૂગ થયા, ઉપરજીવન વિચારો ઝેડી હું ઊંડાણથી વિચાર કરતી થઈ

પૂ ગિજુભાઈ માનતા કે ડો મોન્ડીસોરીના સિદ્ધાન્તો જ એવા છે કે તેને બગમગ સમજીએ તો મનુષ્ય બદનાઈજ નવ ગિજુભાઈ પોતે જેના ડો મોન્ડીસોરીના અનન્ય ભક્ત હતા તેવી તેમણે મને બનાવી અને અમે માળમદિગના ડાયો જેસમધ વધારવા લાગ્યા, વિસ્તારવા લાગ્યા, ઘેના થઈને તેમની પાછળ મડી પડયા ગિજુભાઈ પોતે જેના બનેના ને તેઓ તેમની પાસે જે કાઈ આવે તેમને પોતાની જેમ જેના બનાવી દેતા મને પણ તેમણે એવ લગાડ્યો તેમા નવાઈ ન હતી

પણ તેમણે તો મને એક પ્રયત્ની-કદી ન મટે એવો રોગ લગાડ્યો હતો તેમણે જીવનહેતુ આપ્યો, મને જીવનકાર્ય આપ્યું કે જે મારી સાથે નિગત રહ્યું છે

આઠ નવ વર્ષ ઉપર મે ભાવનગર ઝેડ્યું આ ડાયોપ્રદેશ જ છેડવાનો પ્રયત્ન કર્યો અનેક વનખા મારીને પાળી શિશુવિક્ષારમા આવી પડી મગરી શિક્ષણ પત્રિકા જ લઈને ઝેડી મે હરિજન કાર્ય લીધું, સ્ત્રીઉન્નતિનું કાર્ય ઉપાડ્યું અને પગિસ્થિતિને કાગળે દ્ર યોપાજ્ઞનને માર્ગે પણ ચડી કરાને મનની શાંતિ ન મળી આખરે નૂતન માળશિક્ષણમા આની પડી ને તેમા ગ્રિથર થઈ તે ઘડીએ ખાતરી થઈ કે ગિજુભાઈએ પાળી દીક્ષા આપી હતી

પૂ ગિજુભાઈની માગફત મે જેમ જે મોન્ડીસોરીના સિદ્ધા-

ન્તાનું રહસ્ય જાણ્યું અને પરિણામે એક જીવનચ્યાપી દષ્ટિ મેળવી તેમ જ ખીલું રહસ્ય જાણ્યું પૂજ્ય મહાત્માજીના મિદાન્તોલુ

તે વખતે નનજીવન ચાલતું દર અઠવાડિયે બાપુજી કોઈ કોઈ પ્રશ્ન ઉપર કંઈક કંઈક વિચારો પ્રગટ કરતા, અને અમારે ત્યાં એના ઉપર ચર્ચા થતી

બાપુજીના વિચારોની અને કાર્યોની મહત્તા મને ગિજુભાઈએ દેખાડી ન દેખાય ત્યાં સુધી કોણ જાણે કેમ મારી શ્રદ્ધા બેસતી જ નથી તે બાબતમાં પણ મારું મગજ અસન મહારાષ્ટ્રી પૂરેપૂરું અશ્રદ્ધાવાન ખાદી શુ કે અપગિશ્રદ્ધાવાન શુ ? અહિંસાવાદ પણ પહેલાં તેા સો ટકા ગળે ઊતરેલો નહિ. સવમ આદિ અનેક વાતોનું બરાબર ગહસ્ય ન સમજાય દેશાલિમાન હતું, પણ બાપુજીની વાતો તેા મોન્નીસોરીની જેમ જ તદ્દન જુદી જ લાગે જે કે ૧૮૨૦ ની સાલની નાગપુર કોંગ્રેસના વખતથી જ મહાત્માજીનું રાજકીય નેતૃત્વ મેં સ્વીકારેલું અને તેમના ભાષણો તે લખાણ ઉપર મુજબ બની ગયેલી હતી, પણ અદરથી ખરેખરની ગા-ચેલી નહિ. તે રંગ ગિજુભાઈએ યગાજો.

આ રીતે આજની બે મહાન વિશ્રુતિઓની દ્વિ-સૂત્રી-તત્ત્વ-જ્ઞાનનું ગહસ્ય સમજાવી તેની દીક્ષા દેનાર ગુરુ ગિજુભાઈ હતા તેથી જ તેમને હું જીવનગુરુ કહું છું

હું વિનાયક ગણ હોત શિક્ષણની કિત્રી લખને આની હોત, ગમે તેવું શિક્ષણનું કાર્ય કર્યું હોત મ્હાલ્ય શિક્ષણકાર્યની ખાતર અમુક હું સ્વાર્થત્યાગ પણ મોર્ષી હોત તેા પણ આ ગુરુના મત્ર વગર વિચાર આચારની સ્થિતતા અને સમજોનપણું ન મેળવી શકી હોત એટલું નહીં કે કાગળ ગિજુભાઈએ જ્ઞાન આપ્યું તે

માત્ર ચર્ચા કે વ્યાખ્યાનથી નહિ પણ તેમના જીવનથી અમે કેટલીયે વાર ચર્ચા કરી કરીને થાકી જતાં. મને બરાબર ન સમજાય ત્યાં સુધી હું 'હા' કહું નહિ. ગિજુભાઈ સખેદ વાત છોડી દેતા. હું પણ દુઃખી થતી કે મને વાત કેમ સમજાતી નથી. અથવા મારું સાચું હોય તો હું ગિજુભાઈને કેમ સમજાવી શકતી નથી ! આખરે અમે વાત છોડી દેતાં ને કોઈવાર તેમના કોઈ આચરણથી, કોઈ કૃતિથી, કોઈ પ્રસંગથી મને વાત આપોઆપ સમજાઈ જતી.

આમ ગિજુભાઈનો નિકટ સહવાસ અને સહકાર્યનો જે મને અમૂલ્ય લાભ મળ્યો તે મારે મારે તો જીવનપટ્ટો કરાવનાર અને જીવનહેતુ આપનાર નીવડ્યો છે.

જેમ કોઈ જીવનમત્રો તરીકે કોઈ શ્લોકો અથવા ગીતો રાખે છે તેમ ગિજુભાઈની પાસે કેટલીએક વાર્તાઓ રહેલી. એક બે મને ખાસ યાદ છે.

' એક જ લક્ષ્ય ' એ વાર્તા તેમને બહુ જ ગમતી ને હંમેશા ફરી ફરીથી ખૂબ લડાવી લડાવીને તેઓ દરેક વર્ષે વિદ્યાર્થીઓ આગળ કહેતા.

ખરેખર તેમના જીવનકાર્યનું રહસ્ય એ વાર્તામાં છે. અર્જુનને જેમ ડાળ નહિ, પાંદડાં નહિ, પોપટ નહિ, પોપટની પાંખ કે ગળું કે કંઈ નહિ, પણ બાણથી ઉડાડવાની એક આંખ માત્ર દેખાતી હતી તેમ જ ગિજુભાઈને પોતે સ્વીકારેલ કાર્ય સિવાય કંઈ જ દેખાતું નહિ. તેમની દરેક કૃતિ, દરેક કાર્ય કે વાન એમના કાર્યની આસપાસ જ ગોઠવાયેલી રહેતી.

તેમની ખીજ અત્યંત પ્રિય વાર્તા તે જનકરાજની. અષ્ટાવક

ઋષિએ ઉત્પન્ન કરેલી માયાને પરિણામે લાગેલી આગમાંથી બીજા ઋષિએ પોતાની કુદ્ર મિલકત બચાવવા કેમ દોષા ને આખા રાગનો ધણી જનક ધાંત ચિત્તે અગ્રવક્ત્રનો શાબ્દાર્થ કેમ સાંભળતો રહ્યો વગેરે વાતો એટલી ખીલવી ખીલવીને ગિરુભાષ કહેતા કે કાર્ત્ત્વિર તેમની જ આંખે આંસુ આવી જતાં અથવા ગળું રૂધાઈ જતું.

“નાહું પકડયું તે પકડયું” એ વાર્તા પણ તેમને ખૂબ ગમતી. એ વાર્તા તેમના જીવનઆદર્શને દેખાડનારી છે.

લગવાન છુદ્ધની વાતો કહેતા તો તેઓ અત્યંત રંગાર્ઠી જતા. એક વાર કહે: “જસ, છુદ્ધનું નાટક હું એકલો જ કરીશ.” જાણે વાર્તા કહી કહીને સંતોષ ન મળ્યો એટલે આખું અરિત પોતે એકલા જ ભજવી બતાવ્યું. અમે જોનારા તો મંત્રમુગ્ધ થઈને જોઈ જ રહ્યાં હતાં. તેમની અભિનયકુશળતા કે ભાષા ઉપરના અસાધારણ કાબૂથી નાટક હૃદયંગમ થયું હતું. એના કરતાં એની સાથે જે અંતરનો ઉમંગ હતો, એકનાનના હતી, જે છુદ્ધ જેવા થવાનો તેમના મનનો તડકડાટ હતો તે બધું તેમના નાટકમાં દેખાતું હતું.

બીજા સાધુસંતોની વાતો પણ તેમની પાસે ધણી જ હતી. તેઓ ધણી વાર કહેતા: “હું અમેરિકન ખ્રિસ્તિયવાળો છું ને નાનાભાઈ આર્યકાલીન છે.” પણ મને તો તેઓ પણ અસર આર્યકાલીન જ લાગતા. કામની ડડપ એ એક જ નવા જમાનાની વાત તેમણે અમેરિકનો પાસેથી લીધી ટોપ તો બાકી તો બધું પુરાતન ઋષિની જેમ જ તેઓ ચલાવતા હતા. તેમના શિષ્યોએ જે નમરણો લખ્યાં છે તેમાં આ વાત પ્રતીત, થાય છે. તેઓ પોતે આર્યકાલીન ગુરુ જેવા હતા એમ કહેવા કરતાં તેઓ પોતે

આર્યકાલીન ગુરુના શિષ્ય હતા જે અનેક વાર્તાઓ તેમની પાસે હતી તે કહી બતાવતા. તે બધાની મારફત તેઓ પોતે શિષ્યામણ લેતા હતા ને તે ઢંચે જાતને ઘડતા હતા જતાં એ પણ ખરુ જ કે જૂનાને જ વળગી ગહેવાની જડતા એમનામા જરા પણ ન હતી. તેથી જ તેઓ ઘણી વાર આચારવિચારમાં યાવની ઢબના લાગતા.

“ I am fired with Dr. Montessori's principles ”

એ અર્થાતુ કઈકે વાક્ય તેમનો જે પહેલો પત્ર મારા પર રાજદ્રોટ આગ્યો તેમા હતુ. ૧૯૨૨ મા તેમણે જે શબ્દ લખ્યો તે જ આખર ૧૯૩૯ સુધી મને તો તેમનામા દેખાયા ઢ્યો છે. તેઓ *Parent* હતા, જવલત હતા કોઈ કોઈ વાર હું એકાદ નાની એની ક'પના કાઢતી, ગિલુભાઈ આગળ મૂકતી ને પગી ગિલુભાઈ તેને જે રીતે ઉપાડના તે જોઈને તો કોઈ કોઈ વાર હું ખડી જતી ગિલુભાઈના હાથમા તે વાત શુદ્ધ જ રૂપ પકડતી મારી ક'પનાની બહાગુ એનુ વિગટ રૂપ જોઈને હું જકક થઈ જતી અક્ષગ્જ્ઞાન યોજનાનુ એમ જ બન્યુ “ આપણે લડતમા જવુ જોઈએ કે નહિ ? ” એ પ્રશ્ન ૧૯૩૦ માં ચર્ચાતો હતો. મેં કહ્યુ “ આપણે હિંદી છીએ એટલે જોડાવું તો જોઈએ જ. પણ શિક્ષક તરીકે આપણા ક્ષેત્રમા રહીને લડી શકાવુ હોય ત્યા સુધી તેમ કરવું જોઈએ. કેમ કે જલમા જવાનુ તો સૌ કોઈ કરી શકે પણ ધારો કે નિગ્જરતા દૂર કરવી હોય તો તેનો ગરતો શિક્ષક વગર કોણ ગનાવી શકે ? ”

બન્ન ગિલુભાઈએ વાન પકડી ને ઉપાડી ગતોગત પુસ્તક તૈયાર કર્યું. ચાલતે બાગમદિંદે અખતગ અધ્યાપન વર્ગને આખાને

નાખ્યો એમા જ વાડીઓમા જવ, વર્ગ ચનાવો અનેક રીતે તેમણે
તો સળગાવી મૂધુ ને ચાલ્યુ

આમ ગિજુભાઈ તો આગના ગોળા જેવા હતા તેથી જ
તેઓ જે કાઈ પાસે આવે તેમને પણ સળગાવતા તેથી જ આપના
ચોડા વખતમા તેઓ આટલુ બધુ કરી શક્યા તેઓ જગરા
પ્રચારક હતા તેનુ રહસ્ય પણ તેમની અંદર પ્રપ્ટેના આ મહા-
અગ્નિમા જ છે, મહાજ્યોતિમા કે જ્યોતથી જ્યોત પ્રગટે તેમ
તેઓ ત્યા જતા ત્યાં પાચપચીસને પોતાના વિચારોનો ચેપ
લગાડી જ આવતા

છેને કેવળે એટલે લગભગ ૧૯૦૫ થી ૧૯૩૬ સુધી તેમણે
પ્રચારનુ જ કામ મુખ્યત ડ્યું છે તેમનુ લેખન અને તેમનુ
અધ્યાપનમંદિર એ બે તેમના પ્રચારના મુખ્ય સાધનો હતાં છેવ્ને
છેલ્લે તેઓ ખૂબ ફગતા અને જતે આખ્યાનો આપી પણ પ્રચાર-
કાર્ય કરતા

આમ તેમણે ખૂબ જોસાયે પ્રચારમમ ડ્યું તેનુ કારણ
પણ આ અહરનો સળગેલો અગ્નિ કેટલાએક બહિર્મુખ જ હોય છે,
પ્રચાર જેવુ કામકાજ તેમને વધારે ફાવે છે, તેનુ ગિજુભાઈનુ ન
હવ તેમને તો શાંતિથી એક ખૂશામા બેસી પ્રયોગો કરવાનુ ને
અધ્યયન, ચિંતન કરવાનુ કામ પણ ફાવન કદાચ તે વધારે પણ
ફાવત. પણ તેઓએ જોયુ કે બાગકોને ચાનુ સાગાઓ, શિક્ષકો
અને માનપો ખૂબ જ અન્યાય કરતાં હતાં, બાગકો એવલા બધા
કચગોના દના કે તે અખ્યામણુ તે અન્યાય બંધ કરવાને માટે
ખૂબ પ્રયત્નો તેમણે શરૂ કર્યાં. પહેલા પહેલા તો તેમની બાપા
ઓની બધી આમરી દતી કે તેઓ પ્રચારમ થઈ શકતા ન હતા.

તે વખતે તો તેઓ બળવો ને હડત વગેરેમાં જ માનતા. આકરા શબ્દમાં, સ્પષ્ટ શબ્દમાં ન કહીએ ત્યાં સુધી કોઈ માનવાનું નથી, સાંભળવાનું નથી એમ જ તેઓ માનતા. એનું કારણ તેમના અંદરની ઠાઠ. તેઓ અંદરથી બળતા હતા અને તે બળતરા સહન કરી શકતા ન હતા તેથી આકરી બાધામાં તે વ્યક્ત કરતા. પાછળથી તેઓ ઓછા બળતા હતા એમ નહિ પણ તેઓ સમન્વયા હતા કે આ શિક્ષકો ને આ માબાપોને મેળવીને જ કામ થશે તેમને ગાળો. દબને આકરું બોલીને તેઓ બિલકુલ જ સાંભળશે નહિ. એટલે તેમની વાત કરવાની ને લખવાની ઢ્ય બદલતી ગઇ ને તેમનું પ્રચારકામ બેસબધ આગળ વધ્યું. તેમની મીઠી વાણીથી તેમણે માબાપોને પણ આકર્ષી લીધાં ને શિક્ષકોના મન પણ જીત્યાં.

તેઓ બળુતા હતા કે અત્યાર સુધી ક્યું છે તે માત્ર પ્રાસ્તાવિક કામ છે.

મુબંબઈમાં છેલ્લી માદગીમાં તેઓ પથારીવશ હતા ત્યારે હું મળવા ગઈ.

તે વખતે તેઓ કોઈ પણ જૂના મિત્રને મળતા ત્યારે એક-દમ બાવનાવશ થઈને રડવા લાગતા. તેમ જ હું ગઈ ત્યારે પણ થયું. થોડો વખત તો અમે કોઈ જ કાંઈ બોલી શક્યા નહિ. પણ પછી વાતો ચાલી ત્યારે ગિજુબાઈએ હાથથી બતાવ્યું કે હવે તેમનું જીવન પૂરું થયું છે. મે કહ્યું. “એમ કેમ ચાલે? આટલું બધું અધૂરું મૂકીને કંઈ જવાય? હજી તો ઘણું જ બાકી છે.”

ગિજુબાઈએ તરત પેન્સિલ ને પેડ માગી લીધું ને લખવા લાગ્યા. બરાબર લખાવું ન હતું. અક્ષરો ને શબ્દો અસ્પષ્ટ હતા. પણ કાંઈક આ અર્થનું લખ્યું એમ લાગ્યું.

છે બાકી અગ્રેજી ભાષામાં તે વણાએ લખાયાં છે અને તે પણ અગ્રેજ લોકોની કલમથી આ જ બતાવે છે કે પદ્મીજ્ઞાનની મર્યાદા કેટલી છે? ચર્યાતથી જ જો વાર્તારૂપે નાનાં પુસ્તકોમાં પાક તરીકે આપવામાં આવે તો બાળકોના મનમાં કુદરત તરફ વલણ થાય. ઉપરાંત તેને વનસ્પતિ પ્રત્યે પણ કર્ષક જાણવાની ઉત્કંઠા થશે.

આ જાતનું કાર્ય પ્રથમ કરવાનું જ્ઞાન સ્વ. ગિજુભાષતે ફાળે જાય છે તેમને પદ્મીઓમાં બહુ જ રસ હતો. થોડા વખત પહેલાં જ તેમણે એક કૃતિ લખી કે તેનું નામ “આપણા પદ્મીઓ” યોપડી એટલી સાદી અને સરલ છે કે ગમે તે બાળક સહેલાઈથી સમજી અને જાણી શકે. નજીકના પરિચયવાળાં પદ્મીઓને લઈ તેમના પર જુદી જુદી રીતે સવાદ આલેખી એ પદ્મીઓને નાનાં બાળકો માટે એ પુસ્તકમાં આમેદુન ગુથી લેવામાં આવ્યા છે.

આ રીતે સ્વ. ગિજુભાષએ તો બાળકો માટે કુદરતમાં પેસવાની ધણી કેડીઓમાંની એક સગલ કેડી બતાવી છે વળી તેઓત્રીની આ કૃતિ વાંચીને એકલાં બાળકો જ લાભ લ્યે તેમ પણ નથી. પરંતુ મોગી વપના કે જેઓને “કુદરત કરે તે ખરી” યમ્નો જ વાપરતા આવડે છે, તેમને સાચી કુદરત પ્રત્યે પ્રીતિ ઉપજાવવા ખરેખર આ પુસ્તક માર્ગદર્શક છે. ગમે તે વપના આ પુસ્તક વાંચી અને વિચારીને દષ્ટિપાત કરે તો થોડું ધણું પણ પદ્મી વિશેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે.

મને અશકિય ખબર નહિ કે આ વ્યક્તિને આ દિશામાં પ્રવૃત્ત છે, નહિતર માટે માટે આ જાનનાં અમલનું દિશાસૂચન થઈ પડત.

હવે તો એઓત્રીના અત્માની દાતિ માટે, કુ. તનાં પદ્મીઓને હું જે ધડી માથુ નમાવી કુદરત પસંદ કરના વિનવી રહ્યો છું.

નગરૂરી બહુ

બાળકમિત્ર સ્વ. ગિજુભાઈ

સ્વ ગિજુભાઈના અકાળ મૃત્યુથી ગૂઝગતકાઠિયાવાડમા જ નહિ પરંતુ આખા હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમા શોક પ્રસરી રહ્યો છે એવું તે શુ એમનામા હવે કે ગૂઝગત તેમ જ જુદા ગૂઝગતના દરેક ઘરમા નાનામોટા સર્વેને એમના મૃત્યુથી આટનું દુઃખ થાય? એ પ્રશ્નના જવાબમા એમનું જીવનકાર્ય કેટલું ઉપયોગી અને ઉત્તમ પ્રકારનું હતું તે ખાસ વિચારવા જેવું છે.

ગિજુભાઈ એટલે બાળકોના મિત્ર

ગિજુભાઈનું નામસ્મરણ કરતા જ એમનું બાળશાહિત્ય સૌથી પ્રથમ ધ્યાન ખેંચે છે. ગૂઝરાતની કેળવણીના તે પિતા હતા એમ કહીએ તો તેમા અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય કેટલાક કેળવણીકાર એમ માને છે કે એમનું બાળશાહિત્ય ઘણું બીજા પાશ્ચિમાત્ય મોન્ટીસોરીપદ્ધતિ તેમ જ બીજી કેટલીક પદ્ધતિના અનુકરણરૂપે જ સર્જાયેલું છે કદાચ તે વાત અમુક બંધે સત્ય પણ હોય—પરંતુ તેથી એના ગાળસહિત્યની મહત્તા તેમ જ ઉપયોગતામાં જરા પણ ઊંચું આવવી શકતી નથી એ રીતે ખેંચીએ તો પ્રખ્યાત સાહિત્યકાર અને સાક્ષર શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીના કેટલાક નાટકો માટે પણ એમ કહેવામા આવશે કે એ નાટકો

પાશ્ચિનાલ્ય નવવ્યવસ્થાકારોના નાટ્યો ઉપરથી ગ્યાયેલાં છે છતાં મુનરલીજીની શૈલી, તેમ જ ભાષા તો એમની જ છે અને તે અત્યંત ગસિક અને અનુપમ છે તે જ પ્રકારે બાળસાહિત્ય કેવું હોવું જોઈએ તેના વિચારો ગમે ત્યાંથી લેવાયા હોય, પરંતુ ગિજુભાઈએ જે પ્રકારનું સગળ અને બાળકોના માનસને અત્યંત અનુકૂળ ચર્ષ પડે એવું જે બાળસાહિત્ય આપ્યું છે તેનું તો અત્યાગ મુધી બીજા કોઈ કૃણવણીકાર ક્વિવા સાહિત્યકારે આપ્યું નથી તે કારણે તેઓ ગૂજરાતી ભાષામાં બાળસાહિત્યના પિતા તરીકે હ મેશને માટે મનાશે એમાં કોઈ પશ્ય જાતની શકાને સ્થાન નથી. ટૂંકમાં કહીએ તો ગિજુભાઈએ માર્ગ બતાવ્યો અને તે પછી જ બીજું સાહિત્ય તે જ દિશામાં ગૂજરાતમાં વધવા લાગ્યું.

ગિજુભાઈએ ફક્ત ભાષાતરૂપે જ આ સાહિત્ય ગ્યું નથી. બાળમનુ માનસ કેવું હોય અને એનો વિકાસ કેવી રીતે કેવી ભાષાદ્વારા થાય તેનો તેમને પૂરેપૂરો ખ્યાલ હતો અને એટલે જ તેઓ તેમની અનુકૂળીય ભાષામાં અને શબ્દોમાં અત્યંત ગમ્મત તેમ જ બાળમની કેળવણીને ઉત્તેજિત કરે એવું સાહિત્ય આપી શક્યા છે.

ગિજુભાઈ બાળકો પછાત ગણા હોય એ રીતે બાળકોના કેળવણી અને વિકાસ માટે અદાનિશ મજન રહેના અને બાળકોનાં જીવન, કેળવણી અને વિમસને માટે નરી નરી યોગ્યતાઓ ધરના હતા.

બીજી રીતે જેવા ગિજુભાઈએ ફક્ત બાળસાહિત્ય ગ્ય વર્મ જ એમના કાર્યની સમાપ્તિ નહોતી કરી. બાળસાહિત્ય તે ગ્યું, પરંતુ તે સાહિત્યનું દિશ્ય શાસ્ત્રોના રીતે અને જ ગોઠવું માનસ સમજીને અત્યંત સંસનાયી કેમ આપી દર્શાવ તે માટે સ્ત્રી

તેમ જ પુરુષ શિક્ષકોને તૈયાર કરવામાં એમનો ધણો મોટો ફાળો છે. અભારની ટીચર્સ ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં અંગ્રેજીદ્વારા જે કળવણી અપાય છે તે જ પ્રકારની કળવણી ગૂજરાતીમાં શિક્ષકો તૈયાર કરવામાં આપી શકાય તે માટે તેમણે કળવણીની પદ્ધતિઓ, માનસ-શાસ્ત્ર વગેરે વિષયો ઉપર ગૂજરાતીમાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. આ પુસ્તકો જેવાં શિક્ષકોની કળવણી માટે હજી બીજાં એટલાં સારાં પુસ્તકો ગૂજરાતીમાં રચાયાં નથી. બાળકોની કળવણી કેવી હોવી જોઈએ, તેને માટેનું સાહિત્ય કેવું હોવું જોઈએ અને તે શિક્ષણ આપવા માટે શિક્ષકોની કળવણી કેવી હોવી જોઈએ એ સર્વ એમણે વિચારેલું એટલું જ નહિ પણ તે માટે જે જે લખવું જોઈએ અને કરવું જોઈએ તે સર્વ કરી બતાવ્યું છે.

બાળકોની કળવણીમાં સ્ત્રીશિક્ષકો કેટલેક અંશે પુરુષશિક્ષકો કરતાં વધારે ફતેહમંદ થઈ શકે છે અને તેથી ગિજુભાઈની શિક્ષકો તૈયાર કરવાની યોજનામાં સહજ રીતે સ્ત્રીશિક્ષકો મોટી સંખ્યામાં તૈયાર થવા પામ્યા. આ યોજનાના પરિણામે ગૂજરાતની કેટલીક નિરાધાર વિધવા બહેનો તેમ જ સારી સ્થિતિની વિધવાઓ અગર તો અન્ય સ્ત્રીઓને આજીવિકાનું સાધન મળ્યું તેમ જ એક પ્રકારની સમાજને ઉપયોગી સેવા કરવાની તક પણ મળી. આ દૃષ્ટિથી પણ ગૂજરાત ગિજુભાઈનું ઝણી રહેશે.

ત્રીજી વાત એ છે કે ગૂજરાત તેમ જ હિંદુસ્તાનના અન્ય પ્રાંતોમાં બાળમંદિરની સંસ્થા ઠેર ઠેર ઉપસ્થિત થઈ છે તે ગિજુભાઈની જ પ્રેરણાને આધીન છે. બાળમંદિરો વધનાં જ નવ છે અને જ્યાં જ્યાં બાળમંદિર છે ત્યાં ત્યાં ગિજુભાઈનું એક જ્વલંત સમારક છે એમ કહેવામાં આવે તો તે ખોટું નથી. ગિજુભાઈનાં

ધર્મા શિષ્યો અને શિષ્યાઓએ જુદે જુદે સ્થળોએ બાળમંદિરો સ્થાપ્યા છે અને તે દરેક સ્થળે બાળકોના જીવનમાં કેળવણીમાં કષ્ટકલ્પના જે પ્રકારનો આનંદ અને વિકાસ આવી ગયા છે

અ ગિજુભાઈને જુદી જુદી દષ્ટિથી અત્યાગ સુધીમાં અનેક અર્જુનો અપાઈ છે પરંતુ એક કેળવણીમય તરીકે એમણે બાળકોની કેળવણી માટે તેમ જ શિક્ષકોની પણ કેળવણી માટે જે સહાય લખીને તેમ જ સરચાઓ સ્થાપીને મ્યું છે તે જૂલાય તેમ નથી અને તે કાર્ય પૂરતું પણ એમણે ગૂજરાતના અગ્રગણ્ય કેળવણીકારોમાં પોતાને માટે ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે

જેમણે જે વાત વિચારવાની ગણે છે અને તે એ કે જે ગિજુભાઈએ ગૂજરાતને માટે ધણું કર્યું પરંતુ ગૂજરાત તેમના કાર્યનો કેવી રીતે બદલો આપવા માગે છે તે સ્વ. ગિજુભાઈને જે માર્ગ પ્રિય હતું અને જેને એમણે પોતાના જીવનનું ધર્ય બનવું તે માર્ગને માયમને માટે પ્રોત્સાહન મળે તેવું કષ્ટક સમાજ એમની પાછળ જૂજરાતે કરવું જોઈએ તે સમાજ ક્યા સ્વરૂપનું હોવું જોઈએ તે ગૂજરાતના કેળવણીમયો તેમ જ અ ગિજુભાઈના મેદીઓ અને સાથીઓ વેગળ મળીને નક્કી કરે તે પછી સ્વ. ગિજુભાઈએ જે સહાય ગમ્યું છે તે જોઈને માટે કૃતજ્ઞ ગણે તેવી તેા યોજના એ સમારમના એક અમરૂપે તે રી જે જોઈએ એવી મારી નમ સુચના છે

કે કપિનાનેન ખાડવાવા

શ્રી. ગિજુભાઈ

પૂ ગિજુભાઈની દૂકી રમગણાજલિ લખવાનું ત્યારે મને કહેવામાં આવ્યું ત્યારે મને થયું કે શું લખું અને શું ન લખું ? હું તો એમની સાથે નાનપણથી ગહેલી એમ કહું તો આવે અને છેલ્લા ૧૫ વર્ષથી તો સાથે જ હતા એટલે એમની સાથેના પ્રમંગો લખવા જેસું તો પાગ ન આવે. છતાં અહીં તો મર્યાદામાં જ લખવાનું હોય થોડા જ પ્રસંગો લખીશ

બાળમદિગની ટેકરી ચડે એટલે ગિજુભાઈ બાળમદિર સિવાય આખી દુનિયા જાણે વિસરી જતા એ વખતે કાંઈ સગાવહાલાં કે અન્ય એાગખીતાને એમ જ લાગે કે જાણે ગિજુભાઈ આપણને એાળખે છે કે એાગખાતા જ નથી એ જ માણુએ ઘેગ ગયા હોય ત્યારે એમનું આતિથ્ય કરવા તે ચૂંતા નહિ

આગથી ૧૭ વર્ષ પહેલાં ત્યારે હું બાળમદિગમાં જોડાઈ ત્યારે પહેલે જ દિવસે એમણે મને કહેવું “ જો મોઘી, બાળમદિગનું પગથિયું ચડયા પછી આપણે મકાલનીજ છીએ એ વાત તદ્દન ભૂલી જવી બાળમદિગમાં તો આપણે કામ કરવાનું છે ”

બાળદુનિયામાં મદ્દાન ફેગકાગ કરનાર અને બાળકેળવણીના પિતા હોવા છતાં એમનું અતિમ ધ્યેય જુદું જ હતું, અને તે આત્મદર્શન કરવાનું એકવાગ અમે વિક્ટોરિયા પાર્કમાં ફગવા ગયાં હતાં, ત્યારે તેમણે મને કહ્યું હતું “ મોઘી, તને એક ખાનગી

વાત કહ્યું ? કોઈને કહીશ નહિ ” હું આશ્ચર્ય પામતી એમની સામે જોઈ ગઈ એવી તે શુ ખાનગી વાત મને કહેવાતી હશે!

તેમણે કહ્યું “ આ સંસ્થાના ૨૦ વર્ષ પૂર્વે થતા એટને હું તો દિમાનયમા ચાલ્યો જવાનો છું આવું કામ તો ધણ ક્યું પણ એનાથી કાંઈ આત્મદર્શન થોડું જ થવાનું છે ? એટને પાછલી જિંદગી દિમાનયમા ગાળવી ને ત્યાં એક આશ્રમ સ્થાપવો એવી મારી ઈચ્છા છે તું અવીશ ? ” આ એમનું ધ્યેય હતું જાકર માદગીને મિછાને પણ પછી પણ આત્મદર્શન તો ન જ થઈ શક્યુ એ વાત વાદ આવતા તેઓ એક દિવસ ખૂમ ગયા હતા અને ખીચને પણ ગડાચ્યાં હતા.

જાગનો સાબળવા એમને ખૂમ જ ગમતા કામકાજમાથી જના અવગણ મળે તો તરત જ મને જોલાવતા અને મૂંઢેલા “ એક એ જાગન તો આ આ બધું કામ તો ‘ નેત્ર કવચ શાષ્ટ મોચીડો ને મોચીડો ’ તો છે જ ”

કોઈ કોઈ જાગનો કે કોઈ મત પુરપતી વાતો સામગ્રી તેઓ ગૂંચાઈ કંઈ થઈ જતા એ વખતના ગિલ્લુભાઈ લુહી જ જાતના લાગના

મમમજ પ વાની ને કાવવાની એમની રીત અદ્ભુત હતી ગમે તેવા માણસ પામેથી તેઓ કામ ખરાવી શખતા તેઓ માત્ર હુમ્મ કરીને બેસી ગૂંઢેલા નહિ પણ સાથેસાથ કામમા જોડાના. ‘ દિક્ષુ પત્રિકા ’ ના ગેપર ચોટાડવા અને ટિકિટો ચોડવા અને રાતના બે બે અડી અડી વાગ્યા મુખી જાગના પણ તેમની વિનોદ-ભગી વાતચીતથી અમને થાક તે ન જ લાગે તો પણ વખત ક્યા વીત્યો એની પણ ખતર પડતી નહિ.

પૂ ગિલ્લુભ.ઈ લાજરીપ્રધાન ખૂમ દના જોડના તરફથી કોમને માહુ લાગ્યું છે એમ ખતર પડના એ ઠી પામે જઈ મનની

લેના ત્યારે જ એમને શાંતિ થતી ચેતાનાથી નાનાની માશી માગના એમને જરાયે સકાચ થતો નહિ સામુ માણ્ય તે શર- માધને ધૂળ ચર્ષતુ

એક રાત્ર અમે સુગતને સ્ટેશને બેઠા હતા રાતચીન કરતા મને જગ ખોટું લાગ્યું પણ ત્યાં તો ગાડી ઊપડવાનો વખત થયો એટલે ગિજુભાઈ ગાડીમાં બેસી ગયા તેઓ ભાવનગર ગયા અને હું મુબઈ આવી મુબઈ પહોંચ્યા પછી મીજે જ દિવસે મને તેમનો ગાડીમાંથી જ લખેનો પત્ર મળ્યો લખ્યું હતું ' સુગતને સ્ટેશને તારું દિન દુખરવા બદલ હું તારી માશી માગુ છું '

ફેલ્લીક વાર તો ગિજુભાઈ એવી ખૂન કરતા કે એથી ખૂન હસવું આવતું એવો એક પ્રમગ લખીને હું લખવાનું બધ કરીશ.

ત્રણ વર્ષ પહેલાં ગિજુભાઈ માદા હતા, ત્યારે અમે ગળુના હવાઈર કરવા ગયા હતા અમારા બાગ્યાને એ ની સાકળ હતી તેથી દર વખતે ઉઠાડવા જવાની પચાત પડતી ખુ તુ રાખીએ તો ઢોર પેસી જતા એટને સુતારને ખોલાની આગળીઓ કરાવવાનો હતો સુતાગ આવ્યો એને હું સમજાવતી હતી કે આગળીઓ ક્યાં અને કેની રીતે કરવો ત્યાં તો હાનમન કરતાં રતા ગિજુભાઈ એકદમ ઢોડી આવ્યા " અરે મોઘી આગળીઓ બદારથી ઊંચડે એવી રીતે તું કરવાનું કહે છે પણ આપણે બદારથી કેની રીતે ઉઠાડશું ? આપણે તો અહર હોઈશું ને ? "

મે કહ્યું આગળીઆનો હાથો બહાર રાખવો એમ હું કહું છું, બાકી આગળિયો ઊંચડે તો મને બામુથી જા' એ સાકળ છે કે ન ઊંચડે ? " પછી તો અમે ખૂન હમ્યા તે હું પણ એ વાત વારવાર યાદ કરી કહેતી ' ગિજુભાઈ, પેનો આગળિયો । "

स्व. गिजुभाई

स्व गिजुभाई साहेबो पवित्र्य तो व्यक्तिगत हो के नाभतो न होय, छता तेमना अवसानतो धा तो गूजगत नहिं जलके समस्त भारतने ऐक सग्यां विन्ध करी भूडे छे

तेमना कुटुम्बीओओ आत्मिय गुमान्यो दरो मित्रोओ निपा-
खस सुहृद गुमान्यो दरो पण्य तेथी ओ वधु शिक्षणसस्थाओओ
पोतानो जन-साथीदाओओ यत्रवत् कार्य करनाओ सिप ही अने
निर्णय जाणोओओ भूछाणी माता जेया ते

प्रत्येक अजावातनी साथे अनेक लुभो वृक्षो पडीने भेदान साई
यथ जन्य है, तेनु न स्व गिजुभाईनी भोलीभोरीपद्धतिओ
जाणसिदाओओ ओदेला स्थाने नामूद करी शिक्षणतो ओ नहीन
कालिभोरी पुत्र रथाओओ छे

राजदारी क्षेत्रमां पृ. मद्रात्माओ ओटतु न आनवर्यन
जाणसिदाओओ स्व गिजुभाईओओ ओक अनेक अने सर्वोच्च स्थान
प्राप्त कर्युं न, जेम हदीओ ते अतस्तोभि नथी

ओभनां शिक्षणप्रेम, अविग्न भू मेराओ, अर्जुन का
जग यत्रवत् अजसित मर्ष इराणी कल्पि, अने जगसुखम
निर्माण दाम्भ, अर्ध-स्वितने फल पोतानी तम् अर्धत अने
जैन-ने पुन्यम । प्रार्थित इवा प्रिया

એમના નિકટના પરિચયમાં આવનાર જ એમની ખરી શક્તિઓનો અનુભવ કરી શકતો. એમનો સદાએ હસતો પ્રકુલ્લ ચહેરો અને મીઠો સ્વભાવ તો ચિરકાલ પર્યંત હૃદયમાં અકિત રહેશે જ.

એમની પ્રેરણા અને અખંડ પ્રયત્ને સમસ્ત ગૂજરાતનાં બાળકો પ્રત્યેનું માનસ અજબ પરિવર્તનને પામ્યું છે બાળકો એ કેવળ બાળકો જ નહિ પણ પ્રભુએ પાઠવેલાં પયગબરો તેમ જ દૈવાંશી મનુષ્યાલો છે, એ ભાવના એમણે ચોતરફ ચોતપ્રોત કરાવી છે. આવતી કાલના નાગરિકોનાં શિક્ષણ અને સંસ્કારોનાં વિકાસ માટે શ્રી ગિજુભાઈએ કરેલા પ્રયત્નો એટલા તો સફળ અને યશસ્વી નીવડ્યા છે કે આજે આપણી વચ્ચેથી એમના ચાલ્યા જવાથી કેવળ બાળકો નહિ પણ મોટાંઓ પણ ચોમેર આસુ સારે છે

ગૂજરાતમાં પ્રાથમિક કેળવણીના જીવત કેન્દ્ર તરીકે અને પ્રયોગશાળા તરીકે ભાવનગરના શ્રી દક્ષિણામૂર્તિએ જે અનોખું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું, તેમાં સદગત શ્રી ગિજુભાઈનો હિસ્સો ઓઠો નહતો. એ સરચામા જોડાઈને શિક્ષણના અવનવા પ્રયોગો શ્રી ગિજુભાઈએ કર્યા અને શિક્ષણશાસ્ત્રનો ઊંડો અભ્યાસ પણ કર્યો.

તેમણે દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશનમંદિરદ્વારા ગૂજરાતમાં બાળ-સાહિત્યનો એક અવિરત પ્રવાહ વહાવીને અનેક સરિતાઓ વહેતી મૂકી છે

બહુજન હિતાય અને બહુજન સુખાય રચાયેલી આપણી સંસ્કૃતિનો ઓધ નિચોવી એમણે બાળકોને ગમી જાય એવી ભાષામાં અને શુદ્ધિનો પૂર્ણવિકાસ સાધનારા અનેક પુસ્તકો લખ્યા તેમ જ લખાવ્યા છે એમની જાતિ દેખરેખ નીચે અનેક પ્રકારનું

બાળસાહિત્ય આજે ગૂઝગતમાં પ્રકાશન પામ્યું છે અને તેથી જ આજે ક્રાંતિકારી બાળકેળવણીના પિતા તરીકે જનતા તેમને ઓળખતી થઈ છે.

એમણે લખેલા પુસ્તકોની સખ્યા ઘણી મોટી થવા જાય છે. એમના શિક્ષણશાસ્ત્રને લગતાં કેટલાંક પુસ્તકો ઘણાં જ મદત્વનાં અને પહેલી જ વાર લખાયેલા છે બાળસાહિત્યને તેમણે પ્રત્યેક અગમમાં વિકસાવ્યું છે એ નિર્વિવાદ વાત છે.

સ્વ ગિણુભાઈ કાર્ય પરત્વે તેમ જ વ્યક્તિગત રીતે માગ નિકટના પરિચયમાં આવેલા અને માગ બાળકો સાથે તે એક જ દિવસના સદ્વાસમાં એટલા દળી ગયેલા કે જ્યારે પણ તેઓ મુંબઈ આવે ત્યારે મારે ત્યાં ફોકરોઓને વાર્તા સભાગાથ્યા વગર કે તેમની માથે ગૂઝ નાટક ભજવ્યા વગર જઈ શકતા નહિ.

તેમના નિર્માણ સ્નેહ અને માયાળુ સ્વભાવે તેમની સાથે ગઢેનારા બાળકોને કદી માતાની હુંફાળી ગોદનું સ્મરણ કરાવ્યું નથી. શ્રી કમ્બ લોદાણા કેળવણીખાતાના તેઓશ્રી સદા સાચા સવાદ-કાર ગણા દતા અને સમય મળે વખતોવખત કેળવણી ખાતાની શાળાઓના નિરીક્ષણાર્થે પર્યટન પણ કરતા.

મંચ ૧૯૯૧ માં હું તેમના અતિ અગત સમાકામમાં આવી શક્યો, તેમાંના અનેક પ્રસંગો દર્શાવે બૂલી શક્યો નથી. ત્યારે એમણે શ્રી કમ્બ લોદાણા કેળવણીખાતાની ચાળાસેક નેટલી અને ખીજ દરેક એમ કુલે પચાસેક શિક્ષણશાળાઓનું નિરીક્ષણ કર્યું હતું, પચાસેક જાહેર સમાજોમાં ૫૬૨૬ દર્શન ભાઈનહેરોને અધ્યક્ષતાની જરૂરિયાત અને જગત તરફની સચ્ચી દષ્ટિને સદેશ આપેલ દનેલ સત્તર દિવસમાં એક દર્શન ભાઈની કમ્બની મુસાફરી ઉત્ખરગ,

ટાઢ કે તડકો, સગવડ વા અગવડ કથાયતી પરવા કર્યા વગર તેમણે કરી હતી. મોટર, રેલ્વે, ટાંગા, ઊંટ અને બળદગાડી સઘળાનો અનુભવ તેમાં તેમને મળ્યો હતો. નદી, નાળાં કે એવે સ્થળે મોટર ખૂચતી ત્યારે ધક્કા મારવામાં, પૈડાં નીચે ધાસ કાપીને નાખવામાં અને એવા સઘળા કામમાં પણ તેઓ ખીન્નઓની સાથે પોતાના પુત્ર શ્રી. નરેન્દ્રને લઈને આગળ આવતા.

. સંવત ૧૯૯૩ અને સંવત ૧૯૯૪ માં એમણે એ ખાતાના કચ્છમાંના શિક્ષકોને એકત્ર કરી તેમનો અભ્યાસવર્ગ ચલાવ્યો હતો. બાર બાર કલાક સુધી યત્નવત્ કાર્ય કરીને સર્વ તેમ જ પ્રોત્સાહ બાળકોની વાતોમા ગસ લેતા અને શ્રમ લાગે તો એ સાજ પડે એ જ નિખાલસ સ્મિત તેમના વદન પર વિલસી રહેતુ

તેમની આ કાર્યપ્રણાલીથી જોનારાઓ મુગ્ધ બની ગહેતા અને એ ગિજુભાઈ તો બાળકોમા હસતા અને બાળકમય બની રહેતા.

બાળકોને હમેશા એમની તરફ પૂન્યભાવ અને પ્રેમ રહ્યા છે, અને જાણે એઓ વાર્તાની ખાણ જ હોય એમ માનતાં રહ્યાં છે

છેલ્લે ત્યારે એઓ હોસ્પિટલમા માદગીને બિજાને હતા ત્યારનો એક પ્રસંગ માગ સ્મરણપટમાં કોતરાઈ રહ્યો છે. એક દિવસ હમેશની જેમ હોસ્પિટલમા એમની મુલાકાત લઈ હું ઘેર પાછો ફરતો હતો ત્યાં લિક્કટ પાસે જ મારી નાની પુત્રી શાંતિ મળી. રોજની માફક મને વિટળાઈ વળી તેણે સ્વાભાવિક જ પૂછ્યું: ‘ક્યા જઈ આવ્યા પિતાજી?’

“ ગિજુભાઈ પાસે ખેટા ! ”

અને શાંતિ ખડખડાટ હસી પડી. “હા. મને ઊડીને એકલા એકલા વાર્તા સંભળી આવ્યાને ? તમને કઈ વાર્તા સંભળાવી ગિલુભાઈએ ?” તેણે એટલી જ નિખાલસતાથી કહ્યું.

નિચારીને ક્યાં ખબર હતી કે ગિલુભાઈ તો માંદગીને પ્રિછાને મૂતા છે ! અને કાણુ જાણુવું હતું કે પ્રભુ આટલી જલદી એમને આપણી વચ્ચેથી લઈ લેશે ? જગન્નિયંતાએ કંઈ ઝોર જ ધાધુ” હશે.

મહાગૂજરાતમાં છેલ્લા બે દશકા દરમિયાન સ્વ. ગિલુભાઈએ શિક્ષણ તેમ જ બાળકોની જે સેવા બખરી છે તે તો ગૂજરાતની અસ્મિતાના ધીતદાસમાં સુવર્ણાક્ષરે જ નોંધાશે, અને તે માટે ગૂજરાત સદાકાળ તેમનું ઝણી છે ને ગદેશે. એ ઝણુનો બદલો વાળી કૃતકૃત્ય થતા ગૂજરાતને આવડશે ?

ચૂરણભાઈ વલ્લભદાસ

સ્વ. ગિજુભાઈનાં સ્મરણો

આચાર્ય ગિજુભાઈનું નામ બાળસાહિત્ય સાથે જોડાયેલું છે અને ચિરકાળ જોડાયેલું રહેશે જ બાળસાહિત્યની અનુપમ સેવા બજાવી એમણે ગૂજરાતને તો સદાને માટે ઝરણી બનાવ્યું જ છે. અત્રે ગિજુભાઈના પ્રસંગમાં મારે આવવાનું થયું તેનું સ્મરણ તાબું કરી એમને મારી અજલિ સમર્પણ કરું છું

૧૯૨૩ ની સાલના મારા અમેરિકાના પ્રવાસ દરમિયાન બાળસાહિત્ય વિશે ત્યાંનાં પુસ્તકાલયો વગેરેમાં મેં પુષ્કળ જ્ઞેયુ હતું તે પરથી આપણા દેશમાં બાળસાહિત્યની ઊભુપ મને ખૂબ જ સાક્ષી હતી એ વર્ષની આખરે હું પાછી ફરી તે અગામી ગૂજરાતમાં બાળસાહિત્ય નહિ જોવું જ હતું ૧૯૨૪ ની શરૂઆતમાં મેં એક પત્ર લખ્યો હતો તેમાં બાળસાહિત્યને અંગે ઘુ શુ કરી શકાય, વાર્તાઓ દ્વારા બાળકોને કેટલું જ્ઞાન આપી શકાય વગેરે બાબતની રૂપરેખા દોરી હતી આ પત્ર શ્રી કરસનદાસ ચીતળીયાના કહેવાથી ભાગીની સમાજને નામે લખ્યો હતો અને ગૂજરાતમાં બાળસાહિત્યમાં રસ લેનારી જુદી જુદી વ્યક્તિઓને મોકલ્યો હતો આ પત્રમાં એક વસ્તુ પર મેં ભાર મૂક્યો હતો અને તે એ કે બાળસાહિત્ય જેમ બને તેમ સચિત્ર હોવું જોઈએ કારણ કે બાળકો ચિત્રોથી આકર્ષાય છે અને ચિત્રો જોઈ એમને પુસ્તક વાંચવાનું

મન યાય છે. આ પત્રનો જવાબ મને ગિજુભાઈ તરફથી મળ્યો હતો. બાળકોના ગાઠ પરિચયમાં આવનાર ગિજુભાઈને મારો પત્ર ધૃષ્ટતારૂપ લાગ્યો હતો. એમણે જવાબ વાળ્યો કે ચિત્ર એ કંઈ બાળસાહિત્ય માટે એવી આવશ્યક વસ્તુ ન ગણાય કાંઈ પણ વાર્તા પછી સચિત્ર હોય-કે નહિ, બાળક આગળ મૂકી હોય તો તે બાળકો વાંચશે જ. સામાન્ય જનતાને સાહિત્ય પહોંચાડવું હોય તો એ સર્વું હોવું જોઈએ. એમના ચોક્કસ શબ્દો તો યાદ નથી પણ આ ભાવાર્થનું લખાણ હતું. સાથે સાથે મને આદાન કર્યું કે મારે માત્ર પત્રદારા ઉપરથી આપ્યા હતાં બાળસાહિત્ય પેદા કરવું. આ પડકારનો જવાબ મેં બાળવાર્તાવલિ લખીને વાળ્યો હતો. અને તે પણ, પુસ્તકને શ્રી રાવળનાં સુંદર ચિત્રોથી શણગારીને જ! ગિજુભાઈએ તો બાળસાહિત્ય સર્વું યાય એ દષ્ટિએ ખૂબ જ પુસ્તકો લખ્યાં અને એમનાં ચિત્ર વિનાનાં પુસ્તકો પણ બાળકોમાં પ્રિય છે એની કાણુ ના પાડી શકે ?

ગિજુભાઈ સાથેનો બીજો પ્રસંગ મને ૧૯૩૦ માં સુરતમાં ભરાયેલી વાનગ્સેના પરિષદ વખતે થયો. બાળસાહિત્યના એ લેખક બાળકોના કેટલા માનીતા હતા તે મેં જાને જોયું. બાળકો માટે વાર્તાઓ ધણાં લખી શકે છે પણ બાળકોને વાર્તા કહેતાં આવડે એવા ધણાં થોડાં હોય છે. ગિજુભાઈ તો વાર્તા લખીએ શક્તા અને કહી પણ શક્તા અને એમની વાર્તા કહેવાની પદ્ધતિ જ એવી હતી કે સહેજે બાળકોનાં મન હરી લે એ પરિષદમાં ગિજુભાઈ ના હોત તો એ એટલી સફળ થાત કે કેમ એ શંકા છે.

ગિજુભાઈ કેવળ બાળસાહિત્ય લખીને જ ખેતી રહ્યા નહોતા.

૧૯૩૦ની સાલની અસહકારની ચળવળને વખતે આરડોલી તાલુકાના ખેડૂતો ગાયકવાડી દહમાં દિગ્જરત કરી ગયા હતા અને માંડવા બાંધીને રહેતા હતા. આ દિગ્જરતીઓમાં ગિજુભાઈ તથા તારાબેન કામ કરતાં હતાં. સુરતની વાનરસેના પરિષદ પછી ગિજુભાઈ તેમ જ તારાબેન સાથે આ દિગ્જરતીઓની મેં મુલાકાત લીધી હતી. એમને કાંતતા શીખવવા માટે ત્યાં મારે હાથે રેટિયાવર્ગ ઉધાડવામાં આગ્યો હતો. બાળસાહિત્યનાં આ બંને સેવકો આ રીતે પ્રૌઢ સ્ત્રી-પુરુષોને મદદ કરી રહ્યાં હતા. આ જ અરસામા પ્રૌઢ શિક્ષણ વિશે ગિજુભાઈએ ખૂબ વિચાર્યું હોય એમ લાગે છે. કારણ કે ત્યાર પછી પ્રૌઢશિક્ષણને અંગે પણ ગિજુભાઈએ ખૂબ લખ્યું છે અને પ્રૌઢશિક્ષણની દક્ષિણામૂર્તિની જે પદ્ધતિ કહેવાય છે તેના એ જ જન્મદાતા છે.

આવા બાળશિક્ષણ અને પ્રૌઢશિક્ષણના પ્રખર ઉપાસકને ગૂજરાત કેમ ભૂલી શકે ?

હંસાબહેન મહેતા

સાધના એનો જીવનમંત્ર હતો

સાધના કર્યા સિવાય કોઈ પણ કાર્યને આત્યંતિક સફળ બનાવી શકાતું નથી એવો ગિજુભાઈના જીવનનો એક મંત્ર હતો. એક સાધક જેટલા આગ્રહથી અને જેટલી ચિત્તવૃત્તિની એકાગ્રતાથી હાથમાં લીધેલા કાર્યને પાર પાડે છે તેટલો આગ્રહ અને ચિત્તવૃત્તિની તેટલી એકાગ્રતા ગિજુભાઈમાં હમેશાં જોવા મળતાં. ત્રેપન વર્ષ જેટલી નાની વયમાં એમના મૃત્યુકાળ સમયે જે કંઈ વિશિષ્ટ સદ્-ગુણો એમના જીવનમાં પ્રતિબિંબિત થતા હતા તે સદ્ગુણો ખીલવાની ખરી થાવી તેમની આ સાધનાની વૃત્તિમાં રહેલી હતી.

એક વખત નક્કી કર્યું કે ધર્મ તરીકે વકીલાતનો ધંધો ફાવશે એટલે કાયદાનાં પુસ્તકો ખરીદ્યાં અને વકીલાતની પરીક્ષા આપવા સારું એનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. અભ્યાસનો એ કાળ બહુ લાંબો ન હતો, પરંતુ એ કાળ દરમિયાન જે કોઈ એમને મળતું અથવા તે એમની સાથે વાતો કરતું તે સૌને ગિજુભાઈ કાયદામય બની ગયેલા દેખાતા. એકસો વ્યાક શબ્દોનાં લાંબાં લાંબાં વાક્યો મોઢે રાખીને ગૌરવથી અમારી સમક્ષ જોલી જતા. એમ જ જણાય કે ગિજુભાઈની માનસિક દુનિયામાં કાયદાના જ્ઞાન સિવાય ખીજી એક વસ્તુ રહેલી છે જ નહિ.

કમાવાનો મોહ છોડીને હતું તેટલું સર્વસ્વ લાગી ધ. સ.

૧૯૧૬માં એમણે દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થિલવનું આજીવનસભ્ય-
પદ સ્વીકાર્યું. એ વખતે માત્ર છાત્રાલય ચાલતું હતું. ગિજુભાઈ
છાત્રાલયના ગૃહપતિ બન્યા. ગૃહપતિપદનો એ કાળ પણ બે વર્ષથી
વધુ નહિ ટકેલો. પરંતુ એ સમય દરમિયાન ગિજુભાઈની સમગ્ર
વિચારસરણી અને સમગ્ર ધ્યાન છાત્રાલયના નાનામોટા પ્રશ્નો ઉપર
કેન્દ્રિત થયેલાં દેખાતાં. એમની દુનિયામાં તે વખતે છાત્રાલયનું
રસોડું હતું, વિદ્યાર્થીઓનું શરીરસ્વાસ્થ્ય હતું અને તેમના અભ્યાસની
ચિંતા હતી. એમની સાથે વાતો કરતી વખતે તમે ગમે તે વિષય
કાઢો તો પણ એ વાતો ઉપરથી છાત્રાલયજીવનના ગભીર પ્રશ્નોમાં
તેઓ સરી પડતા અને એક એવા પ્રકારનું વાતાવરણ રચતા કે
તમામ પ્રશ્નોનો ઉકેલ જાણે કે છાત્રાલયસરયા જ કરી શકો.

૪. સ. ૧૯૧૮માં દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાલયની સ્થાપના
થઈ. ગિજુભાઈ ગૃહપતિ મટી શિક્ષક અને આચાર્ય બન્યા કાર્ય-
ક્ષેત્ર બદલ્યું તેની સાથે જ સાધનાની પદ્ધતિ અને સાધનો બદલ્યાં.
વિદ્યાર્થીઓનો અભ્યાસ તેમની સતત ચિંતાનો વિષય મની ગયો.
પ્રાતઃકાળે પાચ વાગે ઊડીને પોતાને ભણાવવાના વિષય માટે
ગભીરપણે તૈયારી કરતા હરદ્વમેશ તેઓ દેખાતા. દશઘન વગ્મનું
છેક જ નાના બાળકોને અગ્રેજી શીખવવાનું કામ તેમણે માથે
સીધેલું. અગ્રેજી ભાષા શીખવવાની સારામા સારી પદ્ધતિઓનો
અભ્યાસદ્વારા તેમણે પરિચય મેળવ્યો અને એ બધાયમાથી ઉત્તમ
શિક્ષણપદ્ધતિનું પોતે જ નિર્માણ કર્યું. દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થિ-
લવન તે કાળમાં પૈસેટકે બહુ સમૃદ્ધ ન હતું. શાળાની બન-
સ્થા સારું પટાવાળો અને કારકુન અનિવાર્ય હતા પરંતુ
તેની જોગવાઈ ન હતી અમે બેઉ કેટલીયે વખત પટાવાળા અને
કારકુનો બની જતા. શાળાની વ્યવસ્થાની ઝીણામ ઝીણી રીત

એમની નજર બહાર ન રહેતી લાવનગરના શિક્ષણુગસિયા સભા-
નોને વિદ્યાલયને આગળે બોલાવતા અને શિક્ષણુસસ્થા જ રોગ
માનનો એક જ ઉપાય છે એમ સમજાવવાના પ્રયત્નો કરતા
દરકેદરેક વિષયને શીખવવા માટે તે વિષયના શિક્ષક સારુ એમણે
જુદા જુદા પ્રસ્તાવો તૈયાર કર્યા હતા આજે પણ એ પ્રસ્તાવો
સાબિત કરે કે કે શિક્ષકનું કાર્યક્ષેત્ર એક સાધના જેવું છે અને
સાધના એ એનો જીવનમત્ર છે

૪ સ ૧૯૨૦મા દક્ષિણામૂર્તિ બાળમદિર સ્થપાયુ એની
સ્થાપના પાછળ કેવળ ગિજુભાઈનો આગ્રહ જ હતો એમને સમ
જાવા લાગ્યું હતું કે સાચા અને શાસ્ત્રીય બાળશિક્ષણુ વિના
કેળવણીના ક્ષેત્રનો ઉદ્ધાર નથી શાસ્ત્રીય બાળશિક્ષણુ કેવા પ્રકારનું
હોવું જોઈએ એની તેમને એ વખતે કશી કલ્પના ન હતી. બાળ
મદિરના સાધનોમા બખરમાં વેચાતા સામાન્ય રમખાંડોને પણ
સ્થાન હતું પરંતુ એમની સાધના અજ્ઞાપ્ય હતી બાળકોને રમત
ગમાડતી નાનમ્પી બાળશાળામાથી સમગ્ર દેશનું એક આદર્શ
બાળમદિર જીજુ યયુ એ દિવસે દરગિયાનું જેમણે એમનો પરિચય
મેળ પો છે એ સો ઠાઈ જાણે છે કે એમનું આપુ જે કાર્યક્ષેત્ર
બાળમાનસના અભ્યાસમા અને બાળશિક્ષણુની પદ્ધતિઓનું નિર્માણ
કરવામા મર્યાદિત યર્ષ ગયું હતું બાળક સિવાય બીજા કશામાં
એમને -સ નહતો બાળશિક્ષણુ અને બાળમાનસ સિવાય બીજો
ઠાઈ પણ એમના અભ્યાસનો વિષય નહતો કારણ કે ગિજુભાઈ એક
સાધક હતા અને સાધના એમના જીવનનો મત્ર હતો

૪ સ. ૧૯૨૦થી ૧૯૩૦ સુધીનો કાળ આખખા દેસ
સારુ સ્વાતંત્ર્યની લડાઈની તૈયારી કરવાનો હતો આ કાળ દરમિયાન
ગુજરાતમગમાં ગાંધીય શિક્ષણુનું નિર્માણ ચાલી ગયું હતું રાષ્ટ્રીય

શિક્ષણ અને શાસ્ત્રીય શિક્ષણ વચ્ચેની ચર્ચા તે કાળમાં ઉત્પન્ન થઈ શકતી હતી ગિજુભાઈ ગાંધીય શિક્ષણમાં ઊંડી શ્રદ્ધા રાખનારા હતા પરંતુ તેઓ ભેરગોઝી સાબિત કર્યા કરતા હતા કે શુદ્ધ અને શાસ્ત્રીય શિક્ષણ જ ગાંધીય શિક્ષણ હોઈ શકે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના ક્રમમાં શાસ્ત્રીયતાને અગ્રણ્યતા આપવી અથવા તે વિશાળ માનવતાના કોઈ પણ ઉદાર સિદ્ધાંતને ઉત્પન્ન કરવામાં આવે તે શિક્ષણ તેમને મનુષ્ય નહતું શિક્ષણની એમની કિલ્લેમીમાં સક્રિયતાને અવકાશ ન હતો અને દેશપરદેશનો ભેદ ન હતો.

એક મિત્રે એક વખત એમને પૂછે તો કે આપણા દેશ માટે પ્રથમ કેળવણી કે પ્રથમ સ્વરાજ ? એમણે અચકાયા વગર તુરંત જ જવાબ આપ્યો કે તેમને મન પ્રથમ સ્થાન કેળવણીને હતું. બાળકેળવણી સ્વરાજપ્રગતિ માટેનું આવશ્યક અને અગત્યનું સાધન તેઓ ગણતા સ્વરાજપ્રાપ્તિ પણ શાસ્ત્રીય કેળવણી વિના એમને મન શક્ય ન હતી આ બંધાયેલું કારણ એ હતું કે એમની આખી વિચારસંગ્રહી જ કોઈ એક સાધકના જેવી હતી જે વસ્તુ હાથમાં લે એ એમને માટે સાધનાની વસ્તુ બની જતી અને તે હાગ જ બીજી તમામ બાબતોની સિદ્ધિ તેઓ સંભવિત ગણતા.

હેલ્થે હેલ્થે ગિજુભાઈએ પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર ધણું વિશાળ બનાવી મૂક્યું હતું એમનો પત્ર-લેખકાર, એમનું સાહિત્યસર્જન, એમનું અધ્યાપનકાર્ય અને એમની ધર્મ પ્રવૃત્તિઓ બધું જ એમના માટે એક સાધના જેવું હતું પોતાના આત્માની ઉન્નતિ અને આત્મજ્ઞાન એ સાધનાદ્વારા જ સાધી શકવાના છે એવી તેમને અખંડ શ્રદ્ધા હતી એ શ્રદ્ધાએ જ એમની સાધનાને સફળ બનાવી છે અને સમગ્ર ગુજરાત રાજ્ય એક સ્ત્રાયા સાધનનું અનુકરણીય જીવન ભેદ કર્યું છે.

કેળવણીનો દષ્ટા

સને ૧૮૧૫ તથા ૧૬ની સાલમા હુ શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિનય મદિગમા શિક્ષમ્નુ કામ કરતો તે અગ્સામા દક્ષિણામૂર્તિ ભવનના નિયામક શ્રી નાનાભાઈએ મને એક દિવસ કલ્પુ ' આપણી સસ્થામા આજીવનસભ્ય તરીકે જોડાર્ કામ કરવા આ ભાઈ આજ્ઞથી આન્યા છે, એમનું નામ ગિજુભાઈ, તેઓ આપણા મોટા ભાઈ (હુગોવિદ્દાસ સ્ટેશનમાસ્તર)ના ભાણેજ થાય છે ' આમ તેમણે મને ગિજુભાઈની પ્રથમ પિઠાન ડરાવી અને પછી અમારો પરિચય વધના ગયો. તે એટલે સુધી કે ગામમાં ધોમના ઉપર વખતે લગભગ ત્રણચાર મહિના એમના ભવનમાં જ રહ્યો હતો, અને શ્રી ગિજુભાઈને ત્યા જન્મતો અને રહેતો હતો એમના નાના છોમગ પણ બધો વખત મારો ખોલો ખૂદતા અને આનંદ મમન મગતા.

કેટનાક સમય સુધી મને એમ લાગ્યા મરેતુ કે ગિજુભાઈ મૂળ વકીલાતનો ધધો કરનાગ એમને કેળવણીનુ કામ કેમ ફાવશે ? એમવાર મે એમને એ પ્રશ્ન પૂછેનો પણ ખરો તેના ઉત્તરમા તેમણે જે ખુલામો કર્યો હતો તે ઉપરથી મને સમજાયુ કે તેઓ કાંઈ આજીવન વકીલ નહોતા, પણ ગ્વાલચન. સુસ્ત પૂમરી અને સત્યની ગોમનિદાવાળા હતા.

આફ્રિકામાં યુગાન્ડા-રેલ્વે સરકાર તરફથી નવી બંધાતી હતી તે વખતે આપણા દેશના ધણા જુવાનો અને કારીગરો ધધારોજી અર્થે આફ્રિકા જતા હતા ગિજુભાઈ પણ તે વખતે કેટલાક દોસ્તો સાથે ત્યાં ગયેલા અને લગભગ બે વરસ સુધી જુદી જુદી અંગ્રેજ કંપનીઓ અને પેટીઓમાં સાગ ખાતરથી નોકરી કરેલી પણ એમની સ્વાતંત્ર્યભાવનાને એવી નોકરીમાં ગુલામીની ગંધ લાગ્યા કરતી તેથી ત્રણચાર પેટીઓ વાગફરતી બદલીને છેવટ તેઓ દેશમાં પાછા આવ્યા

અહીં આવીને એમણે હાઈકોર્ટ પ્લીડરનો અભ્યાસ કર્યો અને તેની પરીક્ષામાં ઊંચે નબરે પાસ થયા શ્રી ચૂડગર એમના સહાધ્યાયી હતા તે પહેલે નબરે અને સ્વર્ગસ્થ ગિરિગ્નથકર ભગવાનજી બધેકા (આપણા ગિજુભાઈ) બીજો નબરે આવેલા એમ મને યાદ આવે છે પછી શ્રી ચૂડગર શ્રી અમૃતલાલ શેઠ અને ગિજુભાઈ-એ પ્રખર પ્રવીણ વકીલત્રિપુરીએ વઢનાણુકેમ્પમાં વકીલાતનો ધધો ધીકતો ચનાવ્યો અને સરારી કોર્ટોમાં સારી પ્રતિષ્ઠા જમાવી હતી પણ વકીલાતનો ધધો પાપમય લાગવાથી સ્વર્ગસ્થ ગિજુભાઈએ ટૂંક સમયમાં તે તજી દીધો અને લગભગ સને ૧૯૧૬માં શ્રી દક્ષિણામૂર્તિના પવિત્ર કેળવણીતીર્થમાં એમનાં પુણ્ય પગલા થયા એમની સત્તનિષ્ઠા છેવટે એમને કેળવણીના આવા પવિત્ર પ્રદેશમાં દોરી લાવી તેમાં આજીવનસભ્ય થઈ તેમણે પૂરાં વીસ વર્ષ સતત ઉદ્યોગી રહીને કામ કર્યું, અને સને ૧૯૩૬માં તેઓ એ સમ્યામાંથી નિવૃત્ત થયા હતા તે પછુ બાળકેળવણીના પ્રચારનુ કાર્ય તેમણે છેવટની ધડી સુધી જરા ય છોડ્યુ નહોતુ

મોન્ટીસેરી શિક્ષણશાસ્ત્રમાં 'સ્વયસ્કૃતિ' અને 'સ્વાશ્રય'

કે 'સ્વાતંત્ર્ય' એ એ મુખ્ય સિદ્ધાન્તો છે. આ એ સિદ્ધાન્તો એમને બહુ ગમી જવાથી એ શિક્ષણપદ્ધતિને પોતે સાચી પદ્ધતિ માનતા હતા. દક્ષિણામૂર્તિમાં જોડાયા પછી દેશવિદેશનાં કેળવણીશાસ્ત્રોનો અને પદ્ધતિઓનો જોડો અભ્યાસ કર્યો, અને તેમાં મોન્ટીસેરી પદ્ધતિ તેમને સર્વશ્રેષ્ઠ લાગી હતી. તેથી તેમણે મોન્ટીસેરી બાળશાળા કાઢવા વિચાર કર્યો. અમે બન્નેએ મળીને તેનું નામ 'બાળમંદિર' નક્કી કર્યું; કેમકે તેમાં આવનારાં બાળકોને શિક્ષકે મારવા, વઢવા કે ધમકાવવાનું બિલકુલ નહિ, પણ તેણે તો તટસ્થ રહીને કેવળ સ્નેહભાવે માન અને મમતાથી બાળકને માર્ગદર્શન કરાવવાનું હોય. માટે એનું નામ અમે 'બાળમંદિર' પાડ્યું હતું.

બાળમંદિરના પ્રયાગની એમને તીવ્ર ધમકાઈ હતી. તેથી ગામ-માં સોદાને અનુકૂળ પડતાં સ્થળોએ બાળકોનાં આવનર વડીલોને બેગાં કરી તેમણે અનેક વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. તળ ભાવનગરના શિક્ષકોને પણ બેગાં કરીને ઘણાં વ્યાખ્યાનો આપેલાં; તેમાં 'શિક્ષક કેવો હોવો જોઈએ,' 'બાળકો પ્રત્યે કેમ વર્તવું,' 'શિક્ષણ-વિનરણ્ય કેમ કરવું,' વગેરે ઘણી ઘણી બાબતોની સમગ્રૂત આપીને શિક્ષકોને નવી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરાવવા તેમણે ખૂબ પ્રયત્નો કરેલા. આ બધા પ્રસંગે હું એમના સામગ્રીત તરીકે સાથે રહેતો અને એમનાં વ્યાખ્યાનોની બને તેટલી અસરશઃ નોંધ લઈ સાફ લખીને એમને સોંપતો. તે નોંધો પછી પત્રિકાક્રમે છપાવીને બહાર પાડવામાં આવતી હતી.

આ કામની એમની ઉત્કંઠા આટલાથી તૃપ્ત થાય એમ નહોતું. તેમને પોતાને જે નવી દૃષ્ટિ લાગી તે નવી દૃષ્ટિ દેશમરના શિક્ષકોને અપાવ નો આખા દેશની બાળપ્રજાનો ઉઠેર મુઠેર

એવી એમની ઉમેદ હતી. કેમ કે કેળવણીની જૂની ધરેડમાં બાળકો શિક્ષકોના અને પરીક્ષાના ત્રાસે કચરાવાથી, તથા માવનરની બેદરકારી, ઉપેક્ષા અને અજ્ઞાનથી દેશની બાળપ્રજા નિર્માલ્ય, બીકથુ, નિષ્કુર અને પાંગળા બનતી જતી બોધને એમનું હૈયું કકળી ઊડ્યું. આથી તેમણે બાળમંદિરના કામ સાથે શિક્ષકોને તાલીમ આપવાના વર્ગો ચલાવવા માંડ્યા. આ વર્ગો લગભગ બારપંદર વર્ષ ચલાવ્યા હતા, તેમાં આખા ગૂજરાતમાંથી, કચ્છ અને સિંધમાંથી, મહારાષ્ટ્રમાંથી અને બીજેથી પણ શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓ સંકેડોની સંખ્યામાં દર વર્ષે આવીને રહેતાં, અને વર્ષ દરમિયાન નવી કેળવણીની સારી તાલીમ પામીને તથા નવી દૃષ્ટિ લઈને તેઓ જતાં. આ પ્રવૃત્તિથી તેમણે લગભગ ૬૦૦ જેટલી સંખ્યામાં શિક્ષકો તૈયાર કરેલા. તેમાના ઘણાખરા અસારે જુદે જુદે સ્થળે મોન્ટીસોરી-બાળમંદિરોના પૂબરીઓ બનીને બાળકોને સેવાલક્ષિત કરી રહેલા છે.

ઉપરાંત તેમણે બાળબોગ્ય સાહિત્યના પુસ્તકો તો મોટી સંખ્યામાં પ્રગટ કર્યા છે. 'શિક્ષણ પત્રિકા' અને એવી બીજી પ્રવૃત્તિ તો છેલ્લી ઘડી સુધી ચાલુ જ રાખી હતી. પોતે માહગીને લીધે બોલીચાલી શક્તા નહોતા, ત્યારે પણ એમની કલ્પન જે તેમણે મક્કમ હાથે પ્રથમથી જ પકડી હતી તેને જરા ય ઢીલી પડવા દીધી નહોતી.

નવી કેળવણી પાછળ આવી ધમશથી, આવા ઉમંગથી અને આટલા સામર્થ્યથી બેખ લઈને મંડનાર સ્વર્ગસ્થ ત્રિજુઆઇ જેવો કેળવણીનો દષ્ટા આપણા દેશમાં અત્યારે દુર્લભ છે, અને ત્યાં સુધી આપણને એમની ખોટ સાલવાની. એમણે નવી કેળવણીનો ફૂટેલો મંત્ર સિંધ, કચ્છ અને મહારાષ્ટ્ર સુધી જ નહિ, પરંતુ ઉત્તર

દિંદ અને બગાળા સુધી, તથા દક્ષિણે છેક મદ્રાસ પ્રાંત સુધી એ પ્રાણવત મનના પ્રભાવશાળી આન્દોલનો ઊઠેલા છે

આ એમના બહિર્ જીવનની અને પ્રગટ પ્રવૃત્તિઓની હકીકત કહેવાઈ પણ હું એમના નિષ્ઠ પરિચયમાં આવેલો હોવાથી એમના આન્તરજીવનની જાણી પણ મને ઘણી વેળા થઈ છે અને આશરે સને ૧૮૧૭ કે ૧૮ની સાલમાં વિનયમદિગ્ના તથા બાગમદિગ્ના સગલગ સાથે વિદ્યાર્થીઓને આનંદપર્વટન માટે લઈ ગયા હતા તે વખત અને દોઢ માસ જેટલી મુસાફરી સાથે કરી હતી તેથી એમનું આન્તરજીવન જાણવાનું મને સુલભ થયેલું

બાવનગર રાજ્યના દરિયાકિનારાના ગામોમાં થઈને બધે પગે ચાલી છેક પીપાવાવ કે પોર્ટ વિખર પહોચવાનો પર્વટનનો ક્રમ ગાખ્યો હતો જાણ, ગ્સોષ્ટનાં ઠામવાસણ અને સીધુસામાન રાખવા માટે એક ગાકુ રાખ્યું હતું, અને નાનામોગ વિદ્યાર્થીઓ દાયમા દરિયા કે લાકી પ ડીને પગપાળા દરરોજ ઊપડતા રોજ રોજ આશરે સાત માઉનો પથ કરવો અને એટલામાં જો ગામ આવે તેમાં ઉતાગમાં કે નિશાળમાં ગતનામો કરવો એમ જોડવણ ગાખી હતી હું તે વખતે ડુળવણીખાતામાં નોકર હતો તેથી એવાં સ્થળોના મહેતાજીઓને અમાગ કાર્યક્રમના આગળથી ખમર આપ્યા હતા એટલે દરેક મને ઉતાગપાણીની સમવડો ચર્ષ દની બપોરના રીમણ વખતે નસ્તામાં અનુકૂળ ગથજ આવે ત્યાં સોને પાદર્શમાં જાણ પી સાણ, અને ગતવામો રહેવાને ગથો પદોગીએ ત્યાં જીની નમોષ્ટ ઠરી સો જમી લેતા ગ્મોયો સાથે તેથી ગ્મોષ્ટ ચર્ષ સ્મિયાન તથા ખીજ દિવસ ચાલવાના વખત પ્રદેર્શ તે તે સ્થળોની આણુઆણુ જો કાંઈ વ્નેવા જાણવાનેનું દોષ તે મર્ષ કરી લેતા

હતા આ રીતે અમે લગભગ પદરસત્તર દિવસે વિકટર પહોંચેલા. તે વેળા મહુવા કે વિકટર સુધી રેલ્વેલાઇન યદ્ય નહોતી તેથી અમે બધા ચાલતા કુડલા ગામે આવ્યા અને વિદ્યાર્થીઓને ટ્રેનમાં બેસારીને બે શિક્ષકો સાથે ભાવનગર મોકલી દીધા.

પછી ત્યાંથી ગિજુભાઇ, હુ અને વેણીભાઇ પગપાયાં નર્મદાના તીર્થસ્થાનોમાં પાવન થવા માટે સિધાબ્યા નર્મદાનાં પાવન જળમાં અમે પચ્ચતીર્થો પનાઇમાં બેસીને કરી હતી ત્યાંથી શ્રી ગાંધીજીના સત્યાગ્રહ આશ્રમનો અનુભવ લેવા અમારી ત્રિપુટી અમદાવાદ ઊતરી આશ્રમવાસી તરીકે અમે ત્યાં ત્રણ દિવસ રહ્યા અને સૌની સાથે સૌની માફક અમારે ભાગે પડતુ કામકાજ પણ કરેલુ.

આ બધા સમય દરમિયાન સ્વર્ગસ્થ શ્રી ગિજુભાઇનો સરલ અને ગ્નેહાળ સ્વભાવ, નિર્મમત્વ અને નિરહકાર અડગ ત્યાગ અને એકલક્ષતા, નિર્લોપ અને નિખાલસ દિલ, એવા ઊંચા ગુણો મને વારવાર પ્રત્યક્ષ થયેલા.

મુસાફરીનો જે મર્યાકમ નક્કી કરેલ હતો તે બધો ખારીકીથી તેઓ પળેપળ પ્રમાણે પાળતા, અને “ સૌ તૈયાર છે ” એવો સાદ પડે કે તુરત ઊભા થઇને તેઓ મોખરે ચાલવા માંડતા તેમની ઝાળા ક્યાંઈ ટાગેલી હોય, ઘોતિયુ ગતનુ વળગણીએ સૂકારું પડ્યુ હોય, તે ક્યાંઈ સભાળી લેવાની પરવા જ ન ડગતા કેટલીક વાર તો પગરખા પહેગવા પણ ભૂલી જતા હું તે બધુ સભાળી લેતો, અને ક્યાંઈ વિદ્યાર્થી પણ કાઇ ચીજવસ્તુ ભૂલી ગયા હોય તેની તપાસ કરીને હુ સૌની પાછળ ચાલતો એક વખત ગિજુભાઇને આ બાબત મે કહ્યું “ આમ તમે દરેક સ્થળે કંઈ કંઈ વસ્તુ ભૂલગો તો મુસાફરીને અતે તમારે બધો સર-

સામાન જોયાથી જગોગીબર ઘેર પહોચવું પડશે ” તેના ઉત્તર માં તેમણે કહે પે મને કહેલું “ હું મારા કાર્યક્રમમાં અને એકદર જોજનામાં જગાં ય જૂલ યના નથી દેતો, તે જરામગ સાચવું છું, અને જાળકેળવણી પાછગ દેશના જાળકા ખાતર મે લગોગી તે ક્યાગની વાળી છે વળી એગી ચીજવસ્તુ મારી વતી તમે સલા જનાર ઝા એટલે હું એમા વધારે જૂલકચો યછ ગયો છું ”

એમના આ જવાબથી મને જે મુદ્દાંતુ રહસ્ય સમગ્રયુ એક, પોતાંતુ મુખ્ય અને મહત્વંતુ કામ પોતે ચૂકવું નહિ, તથા જીજના કામમા દખલ કરવી નહિ, અને જીજુ, સલાજનાર કે દોરનાર કોઈક છે એવું જાન ન્યાં સુધી રહે છે ત્યાં સુધી આપણે કાં તે જે ગકાર અથવા પાંગળા જનીએ છીએ વિદ્યાર્થીઓને અનુભવ રૂમે કે-માસ્તર નિશાળમા શીખવશે, અથવા ઘેર આવનાર ખાનગી માસ્તર પાસેથી શીખી લેવાશે-એવું જાન મનમાં હોય છે ત્યાં સુધી આપણે આપણું વાચવાવખવાનું કામ પોતાની એજે અને તેટલું કરવા પરિશ્રમ લેતા નથી એટલે તે આપમેજે તૈયાગ કરવા દેવાતા પણ નથી પારકું આપેતું એવું જાણતગ બહુ તેા પરીક્ષા મુવી મજાગવાને જાર વેદારીને આપણે પરીમા પડી માયુ હજીતુ મરી દર્જએ છીએ અને એ બધો જાગ મગજમાથી ઉતારી દષએ છીએ શિક્ષજમા સ્વાશ્રયી થવાના મુખ્ય સિદ્ધાંતથી આ વાત કેવળ વિરુદ્ધ છે

હવે છેત્તુ એમ અગત સમગ્રજ નોધીને આ લેખ પૂરો કરું છું દક્ષિણામૂર્તિ સ્તોત્રમા એક સ્તોત્ર છે કે —

ચિત્ર ષટ્તરોન્ઢે વૃક્ષશિખ્યા ગુર્હુવા ।

પુરાસ્તુ મૌનં ચ્ચરચ્ચાં શિવસત્તુ ઠિભર્ગશયા ।

સ્વર્ગસ્થ શ્રી. ગિજુભાઈ કર્તા હું ઉમ્મરે દશઆર વર્ષ મોટા હતો, તો પણ હું એમને મારા ગુરુ કહેતો. મેં જોકે પેન-પાટી લઈને એમની પાસે કાકો ઘૂંટયો નહોતો, તેમ જ એમનાં વ્યાખ્યાનોના વર્ગોમાં અભ્યાસ અર્થે નોંધપોથી લઈને હાજરી આપી નહોતી, પણ માત્ર એમના સહવાસ અને પરિચયથી કૃણવણીના કેટલાક સંસ્કારો મેં ઝીલેલા અને તેથી એમને મારા ગુરુ લેખતો. તેમણે પણ મને પોતાના 'પટ્ટશિષ્ય' તરીકેનું મહિમાવાન (પરુદ બક્ષેલું. એટલે એમની પાસેથી તાલીમ લઈ જનારાઓમાં હું કાંઈ સર્વશ્રેષ્ઠ નહોતો, પણ એમના શિક્ષણવિષયક પ્રારંભમાં હું એમનો પહેલો સાગરીત હતો. એમની એ પ્રવૃત્તિમાથી તથા એમના એકંદર જીવનના અવલોકનમાંથી હું વ્યાખ્યાનો વગર પણ તાલીમ મેળવી શકેલો અને કૃણવણીની નવી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી શકેલો. તેથી ઉપર ટાકેલો શ્લોક ઘણીવાર કહેતો.

આવા એ ગિજુભાઈનો માયાળુ સ્નેહાળ સ્વભાવ કદી વિસરાય એમ નથી. અને તેથી પણ ઘણા વધુ અશે પ્રકાશતી એમની જાનત્વસ્થમાન પ્રતિભા તો અંતરની નગરે તર્યા જ કરે છે. એમણે અપાર બળથી ઉચ્ચારેલા નવી કૃણવણીના મત્રોનાં આંદોલનો દેશ આખામાં અત્યારે ગુંજ રહ્યાં છે તે હવે કદી શમવાનાં નથી, કેમકે એ મંત્રના ધ્વનિ અમર છે અને એમનું એ જીવનકાર્ય પણ અમર રહેવાનું. એ સદ્ગત સ્નેહી આત્માને સ્વર્ગમાં સંપૂર્ણ શાન્તિ ધર્યું છું.

વિકૃતરાય ય. આવસત્થી

ચિરમ્-મરણીય ચિત્રો

આ જગત એક મહાન ચિત્રપટની માફક ચાલી ગયું છે. સિનેમાગૃહમાં પ્રેક્ષકોની નજર સામે જોટની ઝડપથી બોલપટ સર્પા કરે છે તેટલી ઝડપથી આ સસારપટ સરી ગયું કે સિનેમાચિત્રોમાં મોટા ભાગનાં ક્ષણિક અસર કરનારા હોય છે, કેટલાક વધારે વખત યાદ ગઢે છે અને કોઈક લાગા સમય સુધી સ્મૃતિપુર્ણાથી ખસતાં નથી તેવી જ રીતે કાળભગવાનના આ મહાન સિનેમા-ગૃહમાં વીજળીવેગે સગ્રી ગતા માનવચિત્રોમાં મોટા ભાગના અદ્વિજીવી નીવડે છે અને માત્ર પોતાના કુટુંબી, પાડોશી કે ગામ પૂરતા દષ્ટિગોચર થાય છે પણ કેટલાક જીવનચિત્રો પોતાના તેજસ્વી પ્રકાશ અને પ્રેરક વ્યક્તિત્વથી પ્રેક્ષકોના હૃદય દગી લે છે અને સ્થળકાળથી પર જઈને દગરો માનવીઓનાં ચિત્ત ઉપર ચિરકાળ સાત્રાન્ય ભોગવે છે એવાં વિરલ માનવચિત્રોમાં સદ્ગત ગિજુ-ભાઈના ચિત્રે વિશિષ્ટ ધ્યાન મેળુ છે.

વલ્લભીપુત્રના પ્રાચીન ખડેગેમાં ગ્રખડના તોફાની વિદ્યાર્થી, વલ્લભીના આદોશ વખીન, આક્રિમના મિ બાલોના શિસ્તપ્રેમી ક્ષાક, દક્ષિણામૂર્તિના અધ્યાપક, મોન્ડીમેરીપદ્ધતના પ્રયોગકાર, બાળઅધ્યાપનમંદિરના આચાર્ય, મોન્ડીમેરીસધના ધ્યાપક, બાળમંદિરના મર્ક, દક્ષિણામૂર્તિ પ્રેમાસિક અને 'શિશુ

પત્રિકાના તંત્રી, પ્રૌઢશિક્ષણ અને સ્વદેશીના પ્રચારક, વાનરસેનાના સેનાની, કુશળ નટ, શોખીન પ્રવાસી, આદર્શ પ્રિય પતિ, પ્રેમળ પિતા, અનેકાના સન્મિત્ર, સલાહકાર અને સરગુરુ; ટૂંક જીવન-કાળમાં વિવિધરૂપે પ્રકાશી ગયેલા એવા ગિજુભાઈનાં સ્મરણો આપતાં પાર આવે એમ નથી. અંધમર્યાદાનો વિચાર કરી અહીં કેટલાંક પુણ્ય સ્મરણો આપી સંતોષ માનીશું.

: ૧ :

સાડા ત્રણનો સુમાર છે જગ જાપી ગયાં છે. પશુપંખી પોઢ્યાં છે. પાછલી રાતની ગુલાખી હવામાં ચાલિસની આંખ પણ સહેજ મળી ગઈ છે. એવે વખતે બાળમંદિરની ગોદમાં આવેલા એ બેઠાઘાટના મકાનમાં દીવો બળે છે. ઘરમાં સૌ ધસધસાટ બેઠે છે. જાગે છે એક કમંચોગી. પહોળા ટેમલ પર માસિકો, પુસ્તકો, લખેલા કાગળની થોકડીઓ વગેરે પડ્યાં છે. કલમ વિચારોનો બાર વહી રહી છે. નીરવ શાંતિ છવાઈ છે. એવામાં બારણે ટકોરા પડ્યા 'ટક ટક ટક.' 'કાણ?' ચાલતી કલમે ગિજુભાઈએ પૂછ્યું.

'એ તો હું.'

'કાણ રામભાઈ, જીવનમંદિરનો સમય થઈ ગયો ?'

'ના ગિજુભાઈ, હજી તો સાડાત્રણ થયા છે.'

'એમ, ત્યારે તો આવો અંદર. આ એક પ્રકરણ પૂરું કરી લખો.'

'ક્યારના લખો છો ?'

'કલાકેક થયો. જાગી ગયો તે પડી લખવા બેઠો. ચાલો ઉપાડો ગાડી. જો અક્ષર ખરાબ કર્યાં છે તો ખરદાર !'

કારો એ આંતરવિકાસના સ્વાભાવિક ફળરૂપે હોવાં જોઈએ. ચાની ગરમીથી ઓગળી જાય એવી કાચી આધ્યાત્મિકતા શા કામની ?

અને પછી ગુરુપત્નીએ ખાસ બનાવેલી કોશી આપતાં ગિજુભાઈએ ગંભીરતા છોડી વિનોદમાં કહ્યું: 'સમજે છોટ મિયાં, લો કાવાકાશી કરો ઓર મોજ કરો.'

: ૪ :

શબ્દગારમાં માત્ર ગાંધીજીની છબી, જે ફૂલદાની, એક લીલો પડદો: સાદી રંગભૂમિ, સાદો નટવેશ, બાળમંદિરના સ્વાભાવિક નાટ્યપ્રયોગો ચાલી રહ્યા છે. બાળકો, અધ્યાપનમંદિર અને અન્ય મહેરબાનોથી ઓરડો ભરાઈ ગયો છે. મંજીરાના અવાજ સાથે ખરૂર પડદો ખેંચાયો.

પીંડી સુધી પહોંચતી લુંગી, કાબરચીતરો કેડકોટ, ભેટમાં દાંડિયા ને દાંડિયાના જમૈયા ખોસ્વા છે. માથે ચટાપટાવાળો સાફો, ચાહિસ વલીમામદ જનને વોળાવિયો બનીને જાય છે. ઘૂંધરિયાળા વઢિયારાથી વેલડીએ ધમકતી આગળ દોડી જાય છે, લાંબો પથ કરીને થાકેલો ચાહિસ પાછળ પડી ગયો છે, મન તૈયાર છે પણ પગ કહ્યું કરતા નથી. ધણું સમજાવ્યા પણ પગ ન માન્યા. આખરે ચાહિસે કટાર કાઢી, પગ સામે જોડેને ઉગામી, મનમાં બજાજો, ' ઘી ખાયા, ગુડ ખાયા, ઓર યાલે ચલને ક્યું નહિ '

નકલ ચાહિસ અસલ રૂપે દેખાયો. પીંડીમાં ચાપુની અટ્ટી પેસે તે પહેલાં મંજીરા વાગ્યાં ને પડદો ખેંચાયો: ખરૂર.

એ જ રીતે મિયાં ટુસકી, બડેમિયાં, દલા તરવાડી, ગુરુચેલા, વલતામાલા, બાપા કાગડો, મહેનાજીની સેવા, ભમવાન લુહના મહાબિનિષ્કમણનો મૂક અબિનય, દાબરીના ગણગોટાનો પ્રસિક્ક

રાસ, તાનિયાના યા હુસેન, વગેરે પાત્રો ધરગથ્યુ વેશપરિધાનથી આબાદ લગ્નવતા ગિજુભાઈ આજે પણ નગર સમક્ષ તરે છે.

: ૫ :

સાંજનું વ્યાખ્યાન પૂરું થતાં સાહેબનો હુકમ છૂટયો, ' આજે ભંગીકામ, જાઓ ભાઈચંદને કહો સાધનસામગ્રી આપે. '

પા કલાકમાં અધ્યાપનમંદિર અને શિક્ષકમંડળનાં ભાઈજાહેનો ટોપલા, તગારાં, પાવડા, સાવરણા લઈને મેદાનમાં એકકતાર થઈ ગયાં. એકખીજાંની સામે જુએ છે, કોણ વધારે કારીગર છે. કમળાબેને સુરતી ઢાંચે કચ્છો બીડ્યો, મોંઘીબેને કણુજણની માફક ખોળો વાળ્યો. હેમુભાઈએ જેવડું ધોતિયું કરીને ખભે કાઢાળી લીધી. દરિદરભાઈએ સાફ કરેલ માથા ઉપર તગારું મૂક્યું. મુકાદમ આવી પહોંચ્યા. તૂટેલાં ચશ્માની ઘાંડી સરખી કરી, ધોતિયાનો ફાટલો છેડો પાછળ ખોર્યો, હાથમાં સાવરણો લઈને કહે, ' જુઓ, સાંભળો. આપણો બાપુ છે તે આશ્રમમાં પહેલવહેલા આવનારને ભંગીકામ સોંપે છે. બલબલા મીરની ખોટી મીરાત ઉતારી નાખવાનો એ કીમિયો છે. આપણા મનમાં કુલાભિમાનનો ફાટો છે, પૈસાનો અથવા લણતરનો ગર્વ છે, એ ખૂરી ચીજ છે. એ જગતના સર્વ જીવો સાથે એકતા સાધવા દેતી નથી. માટે આજે આપણે ભંગી બન્યા છીએ. આ ટેકરી અને ફરતું યોગાન આપણે આજે સાફ કરવાનું છે. ચાલો એક, દો, ત્રીન.....'

એક કલાક સુધી ભંગીકામ ચાલ્યું. સીટી વાગી સૌ ટેકરી ઉપર બાળમંદિરના આંગણમાં દાગરી પુરાવવા આવી પહોંચ્યાં. કપડાં અને મોં ધૂળથી ભર્યાં છે. કોઈ ટોપલા પર તો કોઈ તગારા

પર બેઠા ગિજુભાઈ અને તાગબેન સુદ્ધા હાજરી પુરાવવા હાર-
બંધ બેઠા ગયા

ધરાર મેકેટરી ચદ્રશકર મગળ પેન્સીલ લઈ હાજર થયા

‘ બોનો લાઈ, જલદી કરો ’

‘ હેમશકર શામજી રાજ્યગોર ’

‘ ગૌરીશકર કાશીગમ ચાતુર્વેદી ’

‘ નહિ એમ નહિ બેઠા રહો ’ ગિજુભાઈ વચ્ચે પણ

‘ એલા ભવ્યા થઈને પાલણના નામ બોલ છ ? શરમાતો નથી ?
લખો, હેમનો શામલાનો, ગોવલો કેદલાનો પહેલુ બાપલુ ને પત્ની
પોતાનુ સમજ્યા પહેલો આપણો બાપ કે આપણે ? ’

હાજરી આગળ ચાલી

‘ હગ્ગિયો પર્ગાણાનો, ગમનો નાગનાનો, કમી મવિયાની ’

સૌ મીકુ મીકુ મરકે કે ત્યાં ચદ્રશકર કહે ‘ ગિજુભાઈ,
આપ લખાવો ’

‘ ગિગનો ભગનાનો ’

સૌ ખડખડાટ દસી પડ્યાં

‘ તાગબેન, આપના પિતાનુ નામ ? ’ ચ મ એ પૂછ્યુ

‘ સદાશિવ ’ તાગબેને ગભીરતાથી કહ્યુ.

એટલે ગિજુભાઈ કહે ‘ લખો, તાગડી સીદ્ધિયાની ’

ફરી અદ્વાસ્યથી બાળમદિગનો ફગ્લે ગજી કીકો

પણ આ વિનોદનુ ગદસ્ય સમજાવનાં ગિજુભાઈએ કહ્યુ

‘ આપણે મૂરવર્ગથી ગેટલા દૂર પડી ગયા છીએ કે એના જેવા
કામ કરવામા તો દલખાઈ માનીએ છીએ, પણ એના જેવા નામ
બોલવામા પણ નાનમ સમજીએ છીએ. તોછડાં નામમાં સિદ્ધાનો

ભગ થનો લાગનો હોય તો આપણે એ વર્ગ સાથે લાગી એને સંસ્કારી નામે બોલાવતા થવું જોઈએ એક શિક્ષક તરીકે, શહેરી તરીકે, માનની તરીકે એ આપણી ફગ્જ છે શિષ્ટ સમાજના મત્સૂ-વર્ગ પ્રત્યેના તુચ્છભાવ પ્રત્યે એક મર્મકટાક્ષરપે આજની આપણી હાજરી હતી, એમા ગહેયો બોધપાઠ તમે ધટનો વિનોદ માદ કંગી ગ્રહણ કરજે જાઓ દવે છુટ્ટી સાલાઓ કાલ વખતસગ હાજર નથી થયાં તો ચામડા ફાટી જશે ' કહી સોટી ઝોટલા પર પગડી. મિથ્યાભિમાનની માફક એના બે ટુકડા થઈ ગયા.

: ૬ :

તળાજની ગોપનાથ સુધીના વેરાન પ્રદેશમા પાલાવાળા સાત ગાડાની હેડ ચાલી જાય છે. સાતે ય ગાડા નાનામોટા બાળકો અને સ્ત્રીપુરુષોથી ખીચોખીચ ભરેલા છે ગીતો ગવાતા જાય છે, અતકડી ગમાતી જાય છે, દુહા બોલાતા જાય છે, દરેક ગાડે જુદો રંગ જામેયો છે. જતા આવતા ગ્યારીભગવાડ જોઈ ગહે છે. ' અથ્યા, આ તે ક્યા મલકની જાન હરો ? '

' હજે ક્યાક આથેગની '

' પણ છોકરુ, સિનમ ભયુ' છે । '

' પૂજી જોને કોકને, ખમગ તો પડે । '

' ઝોથ્યા બે સમસાવાળા વધા આવે એને પૂજીએ ' ધોતિ-યાનો જુઠો માર્યો છે, પડેગણની બાગો ચડાવી છે, ઉવાડુ માથુ' ધૂળે ભયુ' છે ચશમાના કાચ ગજે ક્રખા થયા જે દાયમડ વગ-ડાઉ મોગી દવાવતા ગિતુભાષ ઉનાવળા ચાથ્યા જન ૬. પામેથી પસાગ થનાં ભગવુડે પૂજુ ' આ જાન ક્યાની ? '

' ભાવનગની '

‘ ક્યા જવાની ? ’

‘ ગોપનાથ ’

‘ ગોપનાથ કોને ઘેર ? ’

‘ મહતને ઘેર ’

‘ તમે તો જનાણુ હશે ’

‘ હવે સમજ્યા જુઓ ગોકળી, આ જાન નથી આ તો ભાવનગરની એક નિશાળનાં છોકરા દેશ જોવા નીકળ્યાં છે ’

‘ હવે વાત સાચી તમે માસ્તર લાગો છો ’

‘ હા ’

‘ મોટા કે નાના ? ’

‘ આસિસ્ટન્ટ મોટા માસ્તર તો ભાવનગરમાં છે ઊંચા સરખા ને જરાક બીનેવાન છે આલમથી વરતી કાઢીએ એવા ’

‘ અમારે ક્યાં જવું છે તે ઓળખવા ’

‘ આ તો ક્ષી ગણુ છું ઠાકવાર ખપ લાગે ’

‘ હા એ તો સાચુ, સધરો સાચે ય કામ લાગે ’

‘ લ્યો ગમ ગમ ’

‘ એ ગમ બાપા ’

થોડેક ચાલીને હલે ‘ આ બગવાડ લોકો બહુ જિજ્ઞાસુ હોય છે એમને બધી વાતનો ફોડ ન પાડીએ ત્યાં સુધી નિર્ગત ન થાય ’

‘ પણ મોટા માસ્તર તમે છો ને ના કેમ પાડી ? ’

‘ મોટા માસ્તર નાનાબાઈ હલેનાય એવું પૂછવાનું એમ હતું કે તમારી નિશાળનો મોટો ઉપરી કોણ ? ’

ગોપનાથ આવ્યું ઘેઘૂર વડલો દીવખા, નેત્રી વડવાઈએ ગામમાંથી ફૂટી ફૂટીને નાનામેટાં સૌ વડવાઈએ વળગ્યાં

‘ ગિજુભાઈ, આ લોકોને કહો, સામાન ઉતરાવે પછી હોંચકે. ’ મનુભાઈએ વિનવણીભર્યા અવાજે કહ્યું.

‘ હા કહું છું, ’ કહેતા ગિજુભાઈ દોડીને એક વડવાઈએ વળગ્યા અને હોંચકો ચડાવ્યો. સામાન ઉતારતા હતા તે પણ દોડ્યા ગયા. મનુભાઈ ખિચારા જોઈ રહ્યા !

પાંચ મિનિટ હોંચકી ગિજુભાઈ ધુબકો ખાઈને નીચે પડ્યા. હુકમ છોડ્યો, ‘ ચાલો ખલાસ. સામાન ઉડાવો. એક, દો, ત્રીન. ’ સૌ ટપોટપ નીચે પડ્યા અને સામાન ઉડાવવા લાગ્યા. મનુભાઈ પાસે જઈને ગિજુભાઈએ કહ્યું, ‘ જુઓ મનુભાઈ, આ વડલા એવા છે કે જોતાંવેંત હોંચકવાનું મન ચમ્મ જાય. છેક ભાવનગરથી આપણે એ માટે આવ્યા છીએ. પાંચ મિનિટમાં મનનો ને શરીરનો થાક ઊતરી ગયો. હવે ખમણો સામાન ઉપાડશે ને ખીજું કહેશે તે કામ હોશથી કરશે પ્રવાસમાં હમેશાં આ વાત ધ્યાનમાં રાખજો. આનંદને ભોગે કામ કરે એવા તમારા જેવા સેવાભાવી કાષ્ટક જ હોય છે. ’

• : ૭ :

‘ ગિજુભાઈ, નાનાભાઈ પકડાઈ ગયા છે. હવે આપે વીરમગામ આવી તેમની જગ્યા સલાજવી પડશે. ’

‘ તાલુકાની સરદારી લેવાનું આપણું કામ નહિ. લકાઈમાં આવવું છે એ નકી પણ આપણે તો લગનના મેદાનમાં ૫ પાગકો પહેલાં. આપણા બાપુની લકાઈમાં નાનાં છોકરાં પણ ભાગ લઈ શકે છે. મોટા સુરદાર ચમ્મને પાંચ ભાણુ કરી પકડાઈ જવું ને પછી જોલમાં ખેસી આરામ કરવો એ આપણું કામ નહિ. ’

આપણે તો દૂરગત આખાના ડોડાને બેઠાં કરવું તે સરખરો દુરિયો બોલાવશું '

થોડા દિવસમા વાનગસેના જેમી ડી મુગનમા વાનગ પરિગઢ લગી. ગૂલગતગમા વાનરાની દૂ. દૃષ્ટી મપડીઆને અમરદાર તોઆ પો. ારી ગયા

આગડોલીમા દિલગતીએના મૂપડામા ડી એના શ્રવત ચિત્રો દોર્ધા બોગસ ની વાગગનાએને પોતાની સજીવ લેખિતીથી અમર ડી

અરેલીના અદિલનને વેત આપવા ' શિક્ષણ પત્રિક 'ના ગ્ય ધડીભર ખેચી છાલ્યો અને સ્વેલીતી અગવગતે દોટાવી મૂકી દગરો પર્તમએ લખીને ખપાવી, ગામડે ગામડે ફેલાવી

જેદમહેન જવાનુ અરભાગ્ય ન નાપડયુ છતાં સંપ્રામર્મા પોતાનો વિચિટ ફાલો નોધાવ્યો.

૮ •

પો. ગદર આશ્રમમા આગમદિ ખુ તુ મૂખાનો મેગ રડો હતો. પત્રોત્ર બનેનો માયે પ્રવામે નીચેના ત્રિપુત્તધર્મના ધુમ હતે C. પટના ક્રિયા થતી હતી. ચદેગનાં દગિગનરેમી રૂ. રસ્યો, શિક્ષકો દાં જનો અખ્યાપનમાર્ગની બદેગે વગેરે દાગર દનાં આગમદિ ખુ તુ મૂખા ગિ દુઆધએ પ્રાસગિ વ્યાખ્યાન આપ્યુ શ્વપ્તને ખતે રેલડાં યા. આગ ઉરગાં મ દયા

અને આ વિવર્ધિનીને શિ. ર જનીને દુ આ આગમદિર ખુ તુ ધરેતુ જાદરે રુ હુ આ જ જનરિગની શિક્ષિયા કરતા માગી વિવર્ધિની ખ પજુ મે ભેપુ કે એજે દરિમુલ જ ગમદિને જાને તેવી સ દાષ્ટી આગમદિને અમદ જનામ્યુ જે રજિરખ

આસનોને ચીંથરાંની રંગીન કિનારોથી કળામય બનાવ્યાં છે. માટીની ભીતિને વાદળી રંગના પટ્ટાથી સુશોભિત બનાવી છે. હેમુભાઇએ પોતાની પીંછીથી સસલાં ખિસકોલીનાં ચિત્રો દોરી સોનામાં સુગંધ મેળવી છે. આંગણામાં રમતનાં સાધનો ને બગીચો હાથે બનાવેલો છે, વઢવાણમાં તૈવાર થયેલાં સાધનો ત્યાંના કેળવણીમંડળે વાપરવા આપ્યાં છે. નારતા સાથે માસિક પચીસ રૂપિયાના ખર્ચથી આ બાળમંદિર ચાલવાતું છે. મોન્ડીસોરીપદ્ધતિને ખર્ચાળ કહેનારને આ બાળમંદિર જોઈ જવા હું આહ્વાન કરું છું.* અહીં દાબર રહેલાં અધ્યાપન-મંદિરનાં બહેનોને એમાંથી બોધપાઠ લેવા કહું છું. મેડમ મોન્ડીસોરીએ આવા મજૂરવર્ગના બાળકોથી જ શરૂઆત કરેલી હતી. આવાં બાળમંદિરો જ આપણા જેવા ગરીબ દેશમાં રાષ્ટ્રવ્યાપી થઈ શકે. ’

રાતે દરિજન વાસમાં સગા યજ્ઞ. ગિજુભાઇને એ શબ્દ જોલવા વિનવતિ કરી તો કહે, ‘મારે તો ભજન સાલગવા છે. આપણે બુદ્ધિશાળી લોકો આપણી બુદ્ધિના ચગકાટથી ન્યા ત્યાં આગેવાની લઈ ખીજથી ચડિયાતા દેખાઈએ છીએ. પણ આ લોકો કેટલીક-વાર મુલ્યમાં ચડિયાતા હોય છે. ભજનમાં તરખોળ બની હુદયના જે ભાવો એ વ્યક્ત કરે છે એ અમૂલ્ય હોય છે. અધ્યાપનમંદિરનાં બહેનો સાંભળે તેમ આટલી વાત કરી ભજન શરૂ કરાવ્યા. એકતારો ને મજૂરો સાથે ભજન શરૂ થયા ત્યુસો જેટલાં દરિજન ભાઈ-બહેનો વચ્ચે નીચા ઢળેલા નેણે ભક્તરસમાં લીન બની મોડી રાત સુધી ગિજુભાઇએ ભજન સાંભળ્યા ડ્યાં.*

આત્રમભાથી વિદાય લેના બાળકો વચ્ચે એસી ફેરો પડાવ્યે.

* આજે પણ એ બાળમંદિર એટલી જ સાદાથી વધારે સમૃદ્ધ બની રાષ્ટ્રીય રીતે ચાલી રહું છે.

છાકરાંઓ સાથે ગીત ગાયાં. જતાં જતાં કહ્યું. 'સાત સાત ઘોડા-ગાડીઓમાં તમે મને ફેરવ્યો, રાજ્યનો મહેમાન બનાવ્યો, મહા-જને બહેનોને સાચવી, શિક્ષણપ્રેમીઓએ પ્રેમથી નવાજ્યો, એ બધું કદાચ વિસરી જઈશ; પણ ગઈ કાલ રાતનાં ભજન અને આ બાળકોએ નિસ્વાર્થભાવે કરેલી અમારી સૌની મહેમાનગતિ કદી નહિ ભૂલું.'

: ૯ :

અજવાળીગતે દોઢમો જેટલાં ભાઈબહેનો એક કુંડાળામાં ગોઠવાઈને બેઠાં છે. આગળ રાગોળી પૂરી છે, કેળનાં પાનમાં ભાતમાતની વાનીઓ પીરસી છે. બોજન ચરૂ કરતાં પહેલાં ગિજુભાઈ બોલ્યા: 'બાળમદિરના ઈતિહાસમાં આજનો દિવસ યાદગાર ગણાશે. આજે હું પોતે ધન્યતા અનુભવું છું. આટલાં બધાં ભાઈબહેનો, જેમાં દેટલાંક ચુસ્ત સનાતની વાતાવચ્ચુમાં બેઠેલાં છે, તે સૌ અત્યંત પ્રેમપૂર્વક હરિજન બાળકો સાથે બેસી બોજન લ્યો છે, એટલું જ નહિ એમનું સ્વાગત કરવામાં ગૌરવ માનો છે એ મારે માટે આનંદનો વિષય છે. આપણે સૌ પોરબંદર ગયાં ત્યારે આ બાળકોએ આપણે માટે બનાવેલાં પાણી ઠંડાં, કપડાં ધોવા પાણી જેવાં ઠંડાં, સામાન ઉપાડ્યો હતો, પોતાનાં મીઠાં ગીત, દુહા વગેરેથી આપણે મનોરંજન કર્યું હતું, આજે આપણે તેમનું ઋણ ફેડીએ છીએ.

'પણ એથી વિશેષ તો આપણા બાપદાદાઓએ જેમને તિર-રૂત ગણી દૂર ઠાળ્યા તેમને સ્વજન ગણી પ્રાયશ્ચિત કરીએ છીએ. આપણે બાપુ આ દશ્ય જુએ તો એની છાતી ગજ ગજ થીંજે. ચાલો હવે બધાં બાળકોને અક્ષતકંકુ લગાવે પત્તી બોજન ચરૂ કરીએ.'

ખીજે દિવસે ૧૩૧ રૂપિયાનો થાળ એજ ભાઈબહેનો પાસેથી ઉધરાવી ગિજુભાઈએ બાળકોને ચરણે ધરતાં કહ્યું, 'આ અમારી ફૂલપાંદડી સ્વીકારો. બધાં બાળકો મારે મન દેવ સમાન છે; પણ હરિજન બાળકો વિશેષરૂપે છે.' અધ્યાપનમંદિરનાં લગભગ સવાસો ભાઈબહેનોને તે દિવસે ઉત્કૃષ્ટ માનવતાનો એક અણમૂલો પાઠ મળ્યો.

: ૧૦ :

ભાવનગરથી ત્રણેક માઇલ દૂર આવેલ વિક્ટોરિયા પાર્કને દરવાજે, આજથી ચાર વર્ષ પહેલાં મધરાતે માનવીનો અવરજવર ભાગ્યે જ થતો. એ સ્થળે મધરાત વીત્યા પછી ત્રણ જણા રસ્તા વચ્ચે બેઠા હતા. ત્રણેની મુખમુદ્રા ગભીર હતી. ગદન વિચારમાં ત્રણે ડૂબેલા હતા. ચંદ્રનો પ્રકાશ તેમના મુખ પરની ખિન્નતા દૂર કરી શકતો ન હતો. ગિજુભાઈ ધીમા અવાજે બોલતા હતા, 'એક-ખીજનાં સ્નેહમાં ઘેલાં યથેલાં જુવાનીઆં મેં અનેક જ્ઞેયાં છે. તેમનું ઘેન ઉતારવાના મેં અનેકવેળા પ્રયાસ કર્યા છે. પણ ત્યારે એ લોકો એકખીજનાં પ્રત્યેના મોહને માટે 'ત્રેમ' શબ્દ વાપરે છે અને એના ફરતી નૈતિક જાળ રચે છે ત્યારે મને બારે અક-ળામણુ થાય છે. ખરું પૂછો તો મને આ સ્નેહલગ્નની થીઅરી સમજાતી નથી. 'રાજને ગમી તે રાણી ને છાણાં વીણતી આણી' એ વાત ગળે ઊતરે છે. પણ સ્નેહલગ્ન જ સુખી નીવડે અને માબાપ કે વડીલ પરણાવે તો માથે દુઃખના કુંગર જીજે એ વાત ગળે ઊતરતી નથી. કેટલીક વાર તો એથી ઊલટું બને છે, અને પછી ચોગની મા કાઠીમાં મોહું નાખીને રૂએ છે. કેમ શંકરભાઈ, તમને શું લાગે છે ?'

'કેટલાય કિસ્સાઓમાં એવું બને છે.'

પોતાના વિશાળ અનુભવ ઉપગત મહાભારત, ધ્રમપતીતિ વગેરે-
 માથી દર્શાવે આપીને સમગ્રવવા લાગ્યા કેવટ એક વાર્તા કહી
 " એક મોટા જગનમા એક મોટો વડનો હતો એમા એક
 મોટો ગરુડ ગ્રહે ગરુડગજનુ એકાખી જીવન ઉત્તત અને નુખી
 હતુ એમા એક દિવસ વડલા પગથી એક સમગી ગડની દીગી
 ચપળ સનગી નજીઆથી પસાર થઈ ગરુડને મનમા થયુ આ
 સમગી નીચે ઉતરી આવે તો કેવુ સારુ ।' અને એક ચક્રર
 લગાની સમગી નીચે ઉતરી આવી. ગરુડના મનમા થયુ, ' આ
 સમગી મારી સાથે વાત કરે તો કેવુ સારુ ।' અને જોનજોનામા
 સમગી પાને આવીને જોલી

' ગરુડગજ, મારે એક ખામ વાત કરવાની છે '

' ખુલીથી.' કહેત ગરુડગજ મનકયા મનમા થયુ, લગ્ન
 સબધી જ કદમ વાત દગો અને સમગીએ કયુ, 'આપ મારી
 સાથે લગ્ન કરશો ?'

' નહિ, કદાપિ નહિ ' ગરુડગજને ડોક લેવી મરી, અખ
 પહોળી કહી મ્યુ, ' એ કમ અને ' મારો જોગક ભારે છે એ
 મેળવવા મારે ગનલિવસ કરવુ પડે છે '

' જો ક કુ લાવી આપીશ '

' તો ખુલીથી, કમુલ ક '

જન પસીએએ ગાવરવિધિથી વિવાહ મ્યા

પ્રથમ લિવસે સમગીએ અ રેલભારે જોગક આરોગી ગરુડગજ
 પોલી ગયા વાદ ફેરી મુખની નિદા । જનુ ખીજે લિવસ થયો લો-
 દ્ય થતાં સમગી કરવા ચાલી ગરુડગજ જ્યોરે જોરાકની ગદ વુએ
 છે સજ પગી પજુ મમગી આવી નહિ ગન પડવા અરી ત્યારે
 ગણુજી પધાર્યા મરુટે મરેજ જીમે અવાને પુજયુ ' કમ મોમ ।'

‘ ન થાય મોકુ? તમારે હીક બેકાં બેકાં રાહ જોવી. મારે મારું ય પેટ છે ને ’

‘ પણ મારે માટે કશું નથી લાભ્યાં? ’ દબાતે અવાજે ગરુડ જોડ્યા.

‘ આ શું છે? દેખતાં નથી એક દિ’માં આંધળા થઇ ગયા? ’

‘ ક્યાં છે? ’ ગરુડે તીક્ષ્ણ નજર ફેંકી. સમજાતી ગાયમાં એક નાનીશી ઊંદડી હતી ‘ અરેરે! આમાં મારું પેટ નહિ ભગાય! ’ એમ બોલી ઉમેરું, ‘ તમે મને શું વચન આપેલું? ’

‘ એટલે શું આખી જિંદગી મારે તમારું પેટ ભર્યા કરવાનું? ઘેલા થયા કષ્ટ, કાલથી તમારે માટે માટે પણ ખોરાક લાવવો પડશે, સમજ્યા ’

ગરુડે ઊંડા નિસામો મૂક્યો અને ગતોગત પાખ પસારી જોગક માટે પ્રયાણ કર્યું ...

‘ કાર્ત અનુભવીએ જોડેલી આ સ્નેહલગ્નની કથા છે. ભાવિ કટપનાસૃષ્ટિ દેટલી ક્ષણભગુ છે તેનો આમાં તાદ્ય ચિતાર છે પણ તમાગ માયામાં વળગેલા જીવને ઝોડાવવાની શક્તિ મારી જેવા સસારી જીવમાં નથી એ તો બાપુ જેવા જીવશુદ્ધિવાળાનું કામ ’

‘ દોઢ વાગ્યો ગિતુભાઈ. ’ શકુભાઈએ કહ્યું.

‘ ચાલો જીડીએ ’

ત્રણે જણે બારે દૈયે પાછા ફર્યા

: ૧૧ :

દ્વરિપુગ મદાસખામાં એક આટીની ટોટડીમાં ગિતુભાઈ પોતાના ગસાલા સાથે જીતર્યા દતા. એક વાઈએ પૂછ્યું:

‘ ગિતુભાઈ, તમે પ્રતિનિધિ નથી? ’

‘ અરે ભાઈ, અમને કોણ પ્રતિનિધિ ચૂટે ? આ નગારાં વાગે ત્યાં અમારી તૂટીનો અવાજ કોણ સાંભળે ? ’

‘ કેમ મહાસભાની લડતમા કેળવણીકારોને સ્થાન નથી ? ’

‘ છે પણ એને માટે પ્રતિનિધિ થવાની જરૂર નથી અમે તો લડાઈ જીતશે એટલે આને પાછી વાનરસેના કરશું એકઠી ને ઢોલો મચાવશું અને વગજ મગશે એટલે પ્રૌઢશિક્ષણનો ઝડો ઉપાડશું માખાપો સમજણ યશે તો બાળકોને સાચવશે ને બાળમદિરે મોખ્લશે. પછી બાળકો જીવિધ્યના માખાપ યશે એટલે આપણે આ દુનિયામાથી વિદાય થશું ’

: ૧૨ :

શરીરમાં તાવ ભર્યો છે, ભાઈબહેનો સેવાચાકરી કરે છે, વચ્ચે વચ્ચે ગિલુભાઈ વિનોદવાર્તા કરી રહ્યા છે, ત્યાં બહારથી અવાજ આવ્યો

‘ ગિલુભાઈ છે કે ? ’

‘ કોણ ગમભાઈ લાગે છે બોલાવો અહર ’

‘ કેમ ગિલુભાઈ, તાવ આ યો છે ? ’

‘ અરે તાવ શું આવશે ? આ બધાએ બેગા થઈ નકામો સુવાડી રાખ્યો છે દુગી જાઓ અમ્યા ’ ઝોદવાનું ખમેડી બેઠા થયા

‘ સહ રહેને ગિલુભાઈ ’

‘ સુવાનું તો પત્રી કાપમ છે જ ને બોલો શું કામે આબ્યા ઝે, વાત કરો ’

‘ કહે બાપુજી આવે છે ગાતના કે એજન્ડીના વલજની કથી ખાસ ખગર પડની નથી ગેદન પર માજુસો ઝેમગે

આપણે વ્યવસ્થા રાખવી પડશે. સ્વયંસેવક તરીકે જોલનું જોખમ ખેડીને કામ કરે તેવા જુવાનો અમારી પાસે નથી. એટલે આપની પાસે આવ્યા છીએ.’

રાજ્યની હદમાં, ગાંધીની મીઠી નજરથી ચાલતા અધ્યાપન-મંદિરના આચાર્ય ધડીભર આખ વીચી ગયા. ક્ષણવારમા વિચાર કરી લીધો. ‘ ઠીક છે. બાપુ લડવા આવતા નથી. એ તો શાંતિ સ્થાપવા આવે છે. સ્ટેશન પર શાંતિ અને વ્યવસ્થા જાળવવાના કામમાં મદદ કરવાની અમારી પથુ ફરજ છે. આમાથી સારા અખાડીઅન જોવા છે તેને સ્ટેશને મોકલીશ. અને...’ ખિસ્સામાથી એક ફૂલ કાઢીને કહે, ‘ આલુ ફૂલ જોમની પાસે હોય તે આપણા વિદ્યાર્થી છે એમ સમજી લેજો ’

‘ બસ થયું, હવે આપ સુખ જાઓ, અમે જશુ ’

‘ નહિ બેસો. આજ બડેમિયાં બહોત આનંદ મે હે. ચલો પ્રાર્થના મે. ’ પ્રાર્થનામાં આવીને બેઠા એક વાર્તા કરાવી. વાર્તા પૂરી થઈ ત્યાં સુધી બેઠા.

‘ હવે ઊઠો ગિજુભાઈ, આપ સુખ જાઓ ’

‘ અરે બેઠને દો યાગ. બહોત દિન કે પિછુ ડોટેમિયા કી બેટ હુધ હે ’

‘ તો સૂતાં સૂતાં વાત કરીએ સૂવાથી શાંતિ રહેશે. ’

‘ શાંતિ કી બાત છોડો. બડેમિયા કા શાંતિ કષ્ટ મે મિચેગી. ’

અને એ છેલ્લુ વાક્ય ફૂર રીને ખરુ પડ્યુ. રાજકોટ છોડ્યા પછી ફરી કઠી ગિજુભાઈનો મેગાપ થયો નહિ, અને એક મંદિરના બાદ ગિજુભાઈએ કાયમની શાંતિ અર્થે મોડ તાણી !

શ્રદ્ધાંજલિ

ગૂજરાતમાં સૌથી પહેલાં શ્રી વસો નવી ગૂજરાતી શાળામાં મોન્ટીમેરીપદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી આ શાળા ૧૯૧૫માં સ્થપાઈ છે અને આજે પણ અગ્રીમ પાયા પર ચાલે છે તે જ પ્રમાણે આ પદ્ધતિ વિશે રીતસર વિવેચન કરી તેમ જ ચિત્રો વગેરે આપી તે સમઘી સ્પષ્ટ ખ્યાલ ગૂજરાતી બાલકોને જાણીકારને સૌથી પહેલો શ્રી છોટાલાલ બા. પુગણીએ એમના "મોન્ટીમેરી શિક્ષણ-પદ્ધતિ (ચિત્ર)" એ પુસ્તકમાં આપ્યો આ પુસ્તક ૧૯૧૭માં પ્રસિદ્ધ થયું છે એનો પરિચય વિદ્વાન કે.વ.વ.વ. શ્રી પિતાકી-પ્રસાદ દેસાઈએ કરાવ્યો છે શ્રી. દેસાઈ કોમેલના અભ્યાસી હતા, છતાં તેઓ મોન્ટીમેરીના લક્ષણોને સચોટતાથી સ્પર્શી શક્યા છે આ પુસ્તકમાં કિન્ડરગાર્ટન અને મોન્ટીમેરીપદ્ધતિની તુલના પણ સ્પષ્ટ રીતે કરવામાં આવી છે આમ છતાં આ પુસ્તક જોઈએ તેટલું જાણીતું સાથી નથી ? એનો એક જ જવાબ હોઈ શકે કે આ પુસ્તક અત્યેક પુસ્તકોના આધારે રચાઈ બહાર પડ્યું ત્યારે બાળકોને જાણીતું બહુ ઓછું ગણી શકાય તેવામાં આવતો હતો. લેખક તે વખતે ગાંધીની નોંધોમાં હતા નવા અખતર કરવા તેમને અનુકૂળતા નહોતી એમના પુસ્તકમાં જણાવેલા વિચારો પાછળ જાતઅનુભવ તેમ જ તર્કન્ય નિષ્ઠાનો સુરમો નહોતો.

શ્રી ગિજુભાઈને આ જ અરસામાં મોન્ટીસોરીપદ્ધતિનો પરિચય થયો. એમણે Montessori Mother નામે પુસ્તક વાચ્યું અને એનું એમને એવું બળવાન આકર્ષણ થયું કે એ વકીલ મટી શિક્ષક બન્યા, કહો કે એ મોન્ટીસોરીપદ્ધતિના અભ્યાસી બની એ પદ્ધતિના શ્રદ્ધાવાન પ્રચારક ને સાચા વકીલ બન્યા. એમણે સમસ્ત ગૂજરાતી જનતાને મોન્ટીસોરીનો પથગામ પહોંચાડ્યો આ એમની ગૂજરાતની વિગલ અને કીમતી સેવા છે એનું મૂળ તપાસીએ તો જણાશે કે ગિજુભાઈમાં શ્રદ્ધા હતી, ઉલ્લોગ હતો, નિષ્કાલર્યો અભ્યાસ હતો અને છેવટ ભારે ભુદ્ધિ હતી આ આ બધા ગુણોનો આવિષ્કાર ભેષ્ટને જ મુ નાનાભાઈએ ગિજુભાઈ સબધી કહેલું કે " I baptize the people with water, but he will baptize them with life "

ગિજુભાઈએ સિદ્ધ કરેલા કાર્યો જોતાં એમની મેધા ઉચ્ચ પ્રતિની કહેવાય. કાંઈ માનસશાસ્ત્રી ભુદ્ધિમાપનની રીતે એમનો I Q. (Intelligence Quotient) કાઢતો તે તે ઘણો ભારે આવતો એને જ આપણે ઉચ્ચ પ્રકારની દૈયાઉક્ષત કહીએ વડોદરામાં સાધારણ વાતચીતમાં સ્વ ગિજુભાઈએ કહેવું કે એમણે મોન્ટીસોરીપદ્ધતિ સબધી પુસ્તકો વાચવા માડ્યા ને એ કળવણીના ક્ષેત્રમાં પડ્યા કે તરત જ કામ કરતા કરતા જે જે પ્રશ્નો ઊભા થયા તેનું નિગકગણુ આપોઆપ દૈયાઉક્ષતથી થતું ગયું આવી દૈયાઉક્ષત અસાધારણ કહેવાય આ પદ્ધતિના મૂળ સ્થાપક પાસે પગ્દેશ જઈ અભ્યાસ કરી આવેલી વ્યક્તિઓનો લેખકને આઠો પગિચય છે, પણ મોન્ટીસોરીપદ્ધતિનું જેવું સુરેખ દર્શન ગિજુભાઈના લેખોમાં યાવ છે અને એમની સાથેના પગિચરમાં

થતુ, તેવુ અન્ય સ્થળે થયું નથી. છતાં ગિજુભાઈ અહીં દેશમાં રહીને જ કૃત પુસ્તકોનો ઉડિા અભ્યાસ અને તે પરથી વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિથી પ્રયોગો કરીને આ બધુ સાધી શક્યા કાંઈ એમ કહેશે કે એમને દક્ષિણામૂર્તિ જેવી સર્યા મળી, અખતરાઓ કરવા તક મળી, પોતાના વિચારો સપ્રયોગ બક્ત કરવા અનુકૂળતા મળી એટલે આ સર્વ કાંઈ એમનાથી થઈ શક્યુ, તેમ છતાં ન્યાયપૂર્વક વિચારતા જણાશે કે આ સર્વ કાંઈ એમની એકધારી ઉપાસના અને હૈયાઉકલતથી જ શક્ય બન્યુ છે. એમનામાં એવુ સત્ત્વ હતું કે જેના આવિર્ભાવથી ગૂજરાતે તેમ જ કાંઈક અંશે હિંદે એમને દેશના જ્યોતિર્ધર તરીકે સ્વીકાર્યા એમના કાર્યની ખરી કિંમત તો હજુ હવે ચવાની છે અને થતી જાય છે. દુર્ભાગ્ય ગૂજરાતનું કે ગૂજરાતના કેળવણીક્ષેત્રમાં કામ કરનારાઓને એમના કાર્યની કિંમત ધણી મોટી સમજાઈ ન સમજાઈ એટલામાં તો એ સર્વોં સિધાવ્યા આ વસ્તુ મોટી સમજાવામાં જે કંઈ દોષ હોય તે આપણો છે. આપણી જડતા, પ્રાચીનપથીપણુ, નવી વસ્તુ જેવા-જાણવાની ઉદાસીનતા અને પગલે પગલે લાભાવાલ જેવાની અણુધ લોભવૃત્તિ, એ જ આપણી પ્રગતિને અતગમ્ય છે.

આપણને જે કાંઈ કાંઈ મોન્ડીમેરીપદ્ધતિનો પરિચય થયો છે, સાચી કેળવણીનું, સ્વતંત્રતાની તાલીમનું અને જીવન વિગેતી દષ્ટિનું જે કંઈ દર્શન થયુ છે તે ગિજુભાઈના પ્રતાપી અને બાળવાન વ્યક્તિત્વને લીધે જ થઈ શક્યુ છે. એમણે એક સાથે બાળમંદિર ચલાવ્યું, અધ્યાપનમંદિર ચલાવ્યું, શિક્ષણ પત્રિકા કાઢી, વસત માળશિક્ષણ પ્રચારમાળા પ્રસિદ્ધ કરી, પ્રચારાર્થે પ્રવાસો કર્યા, અને પદ્ધતિના અખતરા કરી તેનું નવનિત શિક્ષણદાતાઓ

પુસ્તકોદ્ધારા ગૂજરાતની જનતાને પીરસ્યું. આવો કામનો જોગો પીજુ' કાઈ ભાગ્યેજ ઉઠાવી શકશે. આમાં પણ એમની કાર્ય કરવાની ત્વરિત ગતિ, ઊંઠતા પ્રશ્નોનો સત્વર નિકાલ અને સહકાર્ય-કર્તાઓ ઉપરનો વિશ્વાસ આ બધું એને જ આભારી છે.

ગિજુભાઈની કાર્યસિદ્ધિનું ખાસ કારણ એ છે કે એમની સંસ્થાના કાર્યવાહકોથી માંડીને એક નાનામાં નાના ગામડાના શિક્ષકોને પણ એમને લાઘેલા સત્યની એ પ્રતીતિ કરાવી શકતા હતા, અને તે ઉપરાંત આ વસ્તુ વિશે ઉત્સાહ રેડી શકતા હતા. એમનો ઉત્સાહ એપી હતો. એમની પાસે શીખવા-નેવા આવનાર સૌ કાઈ એમની પાસેથી પ્રેરણા મેળવી શકતા.

ગિજુભાઈના એમના વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેના પ્રેમનું દર્શન લેખકને વડોદરામાં થયું છે. દિવસભર અનેક કાર્યક્રમો યોજાયેલા અને એમણે થમ લઈ ઉત્સાહથી પાર પાડેલા. ત્યારપછી રાત્રે એમના માનમાં તારકેશ્વરમાં મોટી મિજબાની રખાયેલી. એ સમયે એમની પ્રકૃતિ તો ઠીકઠીક જ હતી. તે દિવસે ખૂબ યાત્રી ગયેલા છતાં એમના એક વિદ્યાર્થીની વિનતિથી તેને ઘેર રાત્રે મોડા તેઓ ગયા અને તેનું સ્વાગત સ્વીકાર્યું. એમના વિદ્યાર્થીઓનો પણ એમના ઉપર એટલો જ ઉચ્ચ કૃતમતાપૂર્વકનો ભાવ જોવામાં આવ્યો છે.

હવે એવો પ્રશ્ન થશે કે જીવનની આ કટ્યાણુભરી દૃષ્ટિ એમને શી રીતે પ્રાપ્ત થઈ? બાળકાના અને શિક્ષકાના દિન માટે મરી શીટવાની તમન્ના એમનામાં ક્યાંથી નમન થઈ? એનો ઉત્તર આપણને એમના 'ધર્માત્માઓનાં ચરિતો,' 'પ્રાસંગિક મનન,' અને 'શાંત પંજોમાં' એ પુસ્તકોના વાચનમાંથી મળી રહેશે. જેનામાં સાચી ધાર્મિકતા છે, પરમાત્મામાં શ્રદ્ધા છે, અને જે તેના અસ-

રૂપ આત્માની સર્વશક્તિઓના પૂર્ણ વિકાસમાં માને છે એ જ ગિજુભાષ્ઠના ઢેળવણી વિષયક વિચારો પચાર્થ સમજી શકશે અને ગિજુભાષ્ઠને સાચી રીતે ઝાળખી શકશે. ગિજુભાષ્ઠના સૌરભભર્યા જીવનનું મૂળ સાચી ઊંડી ધાર્મિકતામાં હતું. એમને આત્મદર્શનની જૂખ હતી એટલું તો એમના અહ્ય પરિચય ઉપરથી પણ લેખકને જણાયું છે. જો ગિજુભાષ્ઠના વિદ્યાર્થીઓ એમના સદવાસના પ્રસંગો અવલોકશે અને એમનાં પુસ્તકોનો ઊંડો અભ્યાસ કરશે તો સાચી ધાર્મિકતાનાં દર્શન એમને સ્થળે સ્થળે થશે. એ જ એમના જીવનની ચાવી છે, એ જ બાળકો પરના એમના પ્રેમનું મૂળ છે, અને એમાં જ ઐહિક જીવનને ન્યોછાવર કરી દેવાની શક્તિ રહેલી છે.

વિષ્ણુભાષ્ઠ મજમુદાર

ગિજુભાઈના ગુલશનમાં એક દાયકો

ઈ. સ. ૧૯૨૯ થી ૧૯૪૦

પ્રથમ ભિક્ષુ

ઇ સ ૧૯૨૯ની ઊતરતી વસંતની ખુશનુમા સવારે ૬ મૂ બાળમદિગ્ની નાનકડી ફૂલવાડીમાં એકવડિયા બાધાનો વાકડિયા જુદ્દશવાળો વનમાળી મોગરાના ફૂલો વીણી રહ્યો હતો પાલણ્યપુગ્ના સૂવણું ચંપાનો હાર મે એમના ચરણોમાં ધર્યો પોતાના હાથે વીણેલા મોગરાના તાગ ફૂલો મને વળતારા બેટ આપ્યાં. બન્નેનો પ્રથમ આત્મા ભિક્ષુને આનંદ પામ્યો.

અલગારી રંગદર્શન પરિચયની શરૂઆત

“ કેમ નવાનસાહેબ હજમત આવડે છે કે ? ”

“ મારી પોતાની હજમત આવડે છે ”

‘ બહોત અચ્છા જાઓ નાહીધોઈ પગવારી તાગમેનને મળી ટેકરી ઉતર આવો ’

જીવનભંગ યાદ રહે તેવું બાદશાહી કામ

‘ આ બાળમદિગ્ની બારણા ધમી ધમીને સાફ કરે બાળકોના ચંપન-ભુટ ગોંધી નાખે બાળકો શૈય જાય તેની નોંધ રાખે, તેમની મૂકુરુશીમાં મદદ કરે અને બાળમદિગ્નિ પૂરુ થયે મારા ચંપન સંધાવી લાવજો ’

સાંગ મુધીમાં ચારે કામ પતાવી નમતી સાંજે કલામદિરના ચોકમાં બીજા દિવસના કામની માગણી કરી. આતુર નયને મારી સામે જોઈ રહ્યા. “બહોત ખુશ લંબી નાક” કહી મારી પીઠ ચાબડી અને મુદ્દુ હાસ્યનાં ફૂલો વેર્ષાં. “તારાબેન, આ નવાબી વહેરને આજ લગામ ચડાવી દીધી છે. આવતી કાલે સવારે સાત વાગે નાહી પરવારી મારી ટપાલ લખવા તૈયાર રહેજો. આજથી તારાબેનના મંત્રી તરીકે ચાર્જ સંભાળી લ્યો. નવા આવનાર વિદ્યાર્થીઓની ખાતર બરદાસ્ત કરજો.”

તારાબેન કહે: “ઉમિયાશંકર શરૂઆતની કસોટીમાં પાર ઊતરજો.”

“વાધો નહિ તારાબેન, હું ચોક્કસ ધ્યેયથી દક્ષિણામૂર્તિમાં આવ્યો છું. મારું મનોબળ મક્કમ છે.”

બાગમદિરના મંદિર

ગૂજરાતના પાટનગર અમદાવાદથી મણીબેન-મેરીબેન આવ્યાં. ચારતરની દરિયાળી જમીમાંથી દાસભાઈ આવ્યા. અલ્લખેલી સુગતના વસતભાઈ આવ્યા. વડીઆરથી ત્રિવેણીબેન આવ્યાં. અને નાધેગની વનગાદગોમાંથી અંબાશંકર આવ્યા. નાનકડી મિત્રમંડળી જામી.

જીવનનું ઘડતર

ગો ટચના ગોનાં જેવાં ગિજુભાઈનાં વ્યાખ્યાનોની ફાગમથી જીવનનાં પામેપાસાં રંગાવા લાગ્યાં. સાચા જીવનનું પડતર પ્રાણ વાન ધર્યવાના દાથે શરૂ થયું બાગમદિરની ગોમ, બાગમદિર દૈનિક, બાગમદિર માસિક, જીવનમદિર, પ્રવાસ, વાર્તાકથન, બાગમદિરની કામગીરી, કનગ સાળાઓને પગરૂમ મેં નીમેરીસાધનોનો શાસ્ત્રીય ઉપયોગ અને સુત્રના અને જૂના-નવાં બાગમદિર

સમેલન, બાળસાહિત્યના લેખકોનું મિલન, બાળસાહિત્ય પ્રદર્શન જુગતરામભાઈ દવે અને નરહરીભાઈ પરીખના પ્રમુખ સ્થાને ઉજવાયા. એ ઉત્સવની રંગરેખામાં બાળમંદિરના યોગાનના દાડિયા-રાસ, નાટ્યપ્રયોગો, પ્રહસનો જીવનના અનુપમ સભારણુરૂપે હજુ સમરે છે. એ વખતે ઘડીબર જરૂર લાગતું કે સર્ગ અહીં છે, અહીં છે. પ્રચલિત સમાજજીવન કરતા દિવ્યાનંદ, રસજીવન, મૈત્રી-કૌટુંબિક ભાવનાથી તરખતર દક્ષિણામૂર્તિનું જીવન આનંદભર્યું હતું, અમૃતભર્યું હતું.

અ. મંદિરના મિત્રો સાથે આનંદ અધ્યાપકોનું ઉદાર રાજની હૃદય અઠવાડિયા સુધી મૂશળધાર વરસાદ વરચ્યો. ગૌરીશંકર સરોવર પાણીથી છલોછલ ભરાયું. મિત્રોની મડળી આદની રાને નાહવા નોકળો ગિજુભાઈ પણ સાથે હતા બાહોશ દાસભાઈનો આરસ-પ્રતિમાના કંઠેડા ઉપરથી નીચે ઘોળી તળાવમાં અગદ કૂદકો આદનીનો આનંદ, નિર્મળ ગત્રિ, અખડ વહેતું કુદરતનું સંગીત, વિદ્યાર્થીઓ સાથે સહજીવન વહેતા ગિજુભાઈને જોઈ તે વખતે અનુભવ થયો કે આ તે અમાગ અધ્યાપક કે મિત્ર ?

મસ્તાન દાસભાઈ યાને દાસ્તાને દામભાઈ-ઉર્ફે દાસભાઈની યશગાથા : વિદ્યાર્થી અ મંદિર

દૂર છતાં નજીક દગિયાલાલની સમીગ-લહરીઓથી આખની પાપણો ઘેરાતી હતી અમારો ઘોમી અડવાડિક કપડા લેવા આવે છે બારણામાં દાસભાઈ ઊભા હતા. "દાસભાઈ મેલા કપડાં આપો"

"આ અમારા જોષીને ઘોવા લઈ જાઓ ગિજુભાઈને ખૂન વહાલો થાય છે માટે."

"મારે તો આ ચગતરી ખાસડા ઘોરા આપવા છે"

ઘોળીનું અટ્ટહાસ્ય ગિજુભાઈના બગીચા સુધી પહોંચે છે.

બાળમદિગની પૂર્વતૈયારી ચાલે છે ગિરુભાષ કહે, “ દાસ-ભાષ, બાળમદિગની પૂર્વતૈયારીમા એક ખીલી પથુ વાકી હોય તો તમારી તૈયારી અધૂરી ગણાય. બાળમદિગની કીણી કીણી ખામતો તમારી દૃષ્ટિ બહાર રહેવી જોઈએ નહિ જાઓ મોગરી લખ આવો. ઝડપથી ઊપડો ”

દાસભાષ દોડ્યા મોટરના વેગથી ટેકરી ઊતરતા જોધી મળ્યા. “ દોસ્ત જોધી, મોગરી ક્યાં ? ”

“ જાઓ રસોડે ગૌરીશક-ભાષ આપશે ”

મોગરી લખ એક શ્વામે બાળમદિગનો ઢાળ ચડી ગયા મોગરી ગિરુભાષના હાથમાં મૂકી ગિરુભાષ ખડખડ હસવા લાગ્યા “ અરે દાસભાષ તમે અહા સાટે મુલા લખ આવ્યા શાક કરવાની મોગરી નહિ લાખ્યાની હથોડી ”

ધોયા મૂળા જેવા દાસભાષ બહાર પધારે છે “ યાદ રાખ જોધી મને ઉલ્લુ બનાવ્યો આ જ દરિયામા કુખાની દહી ”

જોધી કહે “ બિગદરે મન, ધસમે ક્યા બડી ખાત હે, જૂલ જાઓ સમ. દુનિયા એસી ઊંવી જ ચનતી હે દાસભાષ આજે એપ્રિલ મદિનો ખેટો એ ખમર છે ને ? સાક્ષરગત્ત ચદ્રશ કર પજાને વિદ્યાર્થીઓ નાનાભાષ, હરભાષ પામે લખ ગયા અને પાછળથી દરખારી ધોડાગાડીને રવાના કરી દીધી. આજે તો લહેર કરવાની ”

દાસભાષ કહે “ વાહરે જોરી વાહ ! ”

બાળમદિર ત્રાણીઉઠેર-વિભાગમા સફેદ સસવાં હતા એક વખત સસલી વીઆણી ધોળા ધોળા ખાસ્તા જેવા દથ બચ્યા આવ્યા. મોકોડા બચ્યાને એની જાવ એટને સસલી બચ્યાને ધવ-રાવે નહિ. બચ્યા લકડમાથી ઉપ આવ્યા

ગિજુભાઇ કહે. “ જાઓ દાસભાઇ, સસથી ઉપર લઇ આવો.”

દાસભાઇ ગયા સસથાખાનામા. એક નંગ ઉપાડી લાવ્યા. બચ્ચાં વલખા મારે પણ ધાવવુ ફાવે નહિ.

મણીમેન કહે. “ મૂઆ દાસભાઇ, આ તો સસથો ઉપાડી લાવ્યા ”

ગિજુભાઇ દાસના લાગ્યા વાતાવજુમા દાસ્યનુ મોજુ ફરી વળ્યું. અધ્યાપનમંદિરના વિદ્યાર્થીઓની ભૂયો અને રમૂજ તરફ ખેહેસ્તનશીનનો ઉદારભાવ હતો, દરિયાવ દિન હતુ ચૈસાની જોગવાઇ વિના લથુવા આવેવ દાસભાઇ ઉપર એમની રહેમ હતી. એમની છત્રછાયા હતી

હાંશીલા વિદ્યાર્થી તરફ એમનો દયાભાવ

બાળમંદિરનુ સગીત ચાલતુ હતુ ધૂપ અને ફૂલોની મીઠી પગ્મિલ વચ્ચે ગાયકો પોતના ગીતો વાગફરતી ગાતા હતા મારું નામ પણ બોડું પર ચડેલુ ગાતા આવડે નહિ એટલે કંઈ કરડાય. ગીત હલકમાં આવે નહિ એટલે વાતાવજુમા સુ બસરો લાગે. ગાવાનું હાંસીપાત્ર થતું. બાળમંદિરને જીવનક્ષેત્ર ગણેલુ એટલે આ દુઃખ સહન ન થયુ એજ ઉપર ગી પડાયુ આસ્ને કદમ ગિજુ-ભાઇ પાસે આઆ અને કહેવા લાગ્યા, ‘ શીકર નહિ ઉભિયાશકર, આજથી તમે મોઘીમેન પાસે લોકગીતોની તાલીમ મેળવો.’ એક મંદિરના પગ્મિશ્રમના અને તાલ અને ગીનના રાહ ખેતી ગયા. પત્રી પ્રત્યક્ષ કામના અતુલને આજે બાળમંદિરના સગીતશિક્ષક કરતા એ અધિકતર મુદ્દ તાલમા બાળગીતો ગાઇ શકુ છુ ઉપરનો પ્રસંગ બતાવે છે કે વિદ્યાર્થીની કાર્કાચુ જીથુપ પૂરી દેવા એમની કેટલી ખેડના હતી ?

નિરક્ષરતા નિવારણનો લંડાધારી

૧૯૩૦ ના જાન્યુઆરી માસમાં નિરક્ષરતા નિવારણની પ્રયત્ન ક્રમિક શ્રુતિશ મિલુભાઈને ઠાવ્યા. લોકોનો અભાષો દૂર કરવા નવસત મશાદની યથા પ્રચારસાહિત્ય, દીવાલપત્રો પરિશિષ્ટો, પડપુસ્તકો, પ્રચાર માલો કરી ગૃહગતઅરમા જાન્યુઆરી આદિલન ઈલુ કૃત્ય અજની આ પ્રવૃત્તિના મૂળનાયક એકવડિયા શરીરનો પ્રખર આત્મા, ખાનદાન આગળ ચાલિસ જેવા અગ્રીખમ પુરુષાર્થ-જ્ઞી, પ્રાત સ્મૃત્સાંસ્કૃતિ પુસ્તક મિલુભાઈ હતા

પવધારા

એમના પતનું એકમાત્ર વરેણ નિર્ધમિત હતું પરત્વચદારથી કાયમી સાનિધ્ય રાખવાની એમની રીત અજ્ઞ જોતી હતી જીવનની અતીમ તાકાત સુધી એમનો આ પ્રયત્ન ચાલુ હતો. અને પત્રોમાથી એક મુંદર પત્રનો નમૂનો —

૬ મૂ બાગમદિ

તા ૧-૧-૩૫ બાવનગર

પ્રિય ઉમિયાશહરજી,

આપના વાપા, કેવડાનું અલાર મળી ગયું. એની સૌરમમા મને તમારા પ્રેમની પરિમલ કળી ગઈ દોષ એમ લા પુ

તમારા બાગમદિના દર્શન કરી ખુશ યથા ૬ મૂ બાગમદિની દબે સચાલન કરી શિક્ષણના સિદ્ધાંતો પ્રત્યે વફાદાર રવા ઊા કીડાચલુના સાધનો વસાવી લેને બાળસાહિત્યના તમારા પુસ્તકો 'કેટલાક' 'બાગપાડો' 'સ્વલગરી' અને 'દરવા જતા' જેઈ રથો આ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખને સબકે સલામ જોલીયો ખુશ હાઈડ

હિ તમારો

મિલુબાઈના સતમાનેકુમ્

પરશીઅન શાયર હાફેઝના એક ખેતનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે થાય છે. “ તારો સસારિક પિતા તને સ્વર્ગમાથી પૃથ્વી ઉપર લાવે છે, તારો ઉસ્તાદ તને પૃથ્વી ઉપરથી સ્વર્ગ તરફ લઈ જાય છે ” ગિજુભાઈની તાલીમ હમેશા આદેશ દેતી કે Onward-Forward-Heavenward.

ખડખાગી ઉસ્તાદ

ગિજુભાઈ અવધૂત ખુમારીવાળા સંગીતના ખડેખા ઉસ્તાદ જેવા ધૂની ગુરુ હતા જેમ પુરાણા સંગીત ઉસ્તાદ પોતાના શિષ્યની અનેકવિધ કસોટી કરી એકાદ ચીજ ગગમા આવી શીખવી દે તેવી જ રીતે ગિજુભાઈ સુવર્ણ કસોટીના પથ્થર ઉપર ઘસી એકાદ પ્રયોગ લહેરથી ખતાવી દેતા ખાળકને સમજવાથી વિદ્યાર્થીની દષ્ટિ સ્પષ્ટ થતી. ભક્તિભરપૂર વિદ્યાર્થી, એમની સરાણે ચક્રા પછી જગતભંગના ડોષ પણ ક્ષેત્રમા વિજય મેળવી શકે છે વિદ્યાર્થીમા વ્યવહારિકપણુ, રીતભાત, ગૃહસ્થાઈ, ખાળમદિગ સચાલન વગેરે તમામ ખાખતોનો નિચોડ એમના વ્યાખ્યાનોમાથી મળી જતો. વિદ્યાર્થી વિજ્ઞાનગંસક થાય એટલા માટે ‘ ગિજુભાઈ આ સમજાતુ નથી ’ આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેતા ‘ Use your Brain ’ ‘ તારુ બેજી વાપર ’

શિક્ષણના સ્વિકૃતરણો સાથે એમના મૌલિક વિચારો

ડો મોન્ટીસેરીના સિદ્ધાંતો ઉપર તેઓ આધારીન હતા. એમની શુદ્ધ વફાદારી અજબ જેવી હતી ગિજુભાઈ શિક્ષણશાસ્ત્રી-માનસશાસ્ત્રી હતા-વધાગમાં એ તર્કશાસ્ત્રી હતા

ખુદ મોન્ટીસેરી પાસે જણી આવેલમાથી ટેટલાક કમળ-પત્રના જલખિન્દુ જેવા ગ્રહે છે ત્યારે ગિજુભાઈના આખે વસતના

भार इत्या इत्या रहेता ऐनी सौरभ लेवा गरीमनवग सौने
 ऐक सगपी छट छती अनेक भाष-महेनो जवननी ळडी ळडी
 वातो, रहग्यो, नभभो ऐमना आगण छडी हेता पिताना वात्सल्य
 भावे दरेकना छपर दगवो दाय देवी आश्वासन आपता ऐमना
 शिक्षणविषयक व्याख्यानेनी स्वयन्व्योति जन्मद्वीधारा अभ्य
 वहेती जगतने अमृत पाना गाय जेम पारसो भूडी हे तेनी
 रीते विद्यार्थीऐनी गूयो प्रेमथी छकेलता

प्रेममिलन

जे पञ्चा अभ्यासगृह आणमदिर पाठलुनु आणसमेलन
 हतु गिणुभाष प्रमुष स्थाने हता भने तारथी भावावेने। इम
 इनी मुलाकते अमे पथेपथ भेल्या पाललुपुरना कूलोने मे ऐमनी
 छपर अभिषेक कर्ये। ऐमले मारा दायने हृदय साथे दीधो सला
 अवायक जेठ रही। ऐ हतु गुरुशिष्यनु प्रेममिलन, रामभरतनु
 वियोगमिलन

ऐमना शिक्षणविषयक पुस्तको अने आणसाहित्य

शिक्षणविषयक पुस्तको ट्रेनींग कोनेजेना आरल्या सुधी
 पहोथी गया ऐमनु थोडमध आणसाहित्य आणको होशे होशे
 वाये छ ऐमना प्रासंगिक मनन', 'शात पजोमा' शिक्षण
 पत्रिकाना टाछटन पेजना इकगयो मारी गीता जनी गया छ

अ इतिम महायज्ञ

गणकोट अभ्यापनमदिरना परिश्रमे ऐमने जेहोश करी दीधा
 बोलीनी अतिम ताकात सुधी ध्येवनी पाछण देहनी कुरमानी करी
 दीधी पीछ वषत छित गूजरातना प्रवामे आववानुं वयन, वयन-
 रामरक्षांजलिइपे रही गयु

જીવનયાત્રાનો પથી જોહેરતની ગોદમાં

ટેલી માદગી પ્રમંગે ડો. મુકુન્દભાઈને તાગથી પચગીની બોલા-
વેલા ડો જોષી પટોચ્યા કે તગત જ પૂછ્યુ 'ક્યાં કે ઉમિયાશ કર,
ગમાએન ?' આ એમનો પ્રેમપ્રભાવ સુવર્ણ અક્ષરે લખીએ તેવો હતો.

જીતરતી વર્ષાએ અરખાલિત વરેતા ઝરથાને આરે મુદ્દ નીરવ
ગત્રિએ ઝથુકાર કરતી સમગ્ર ગી સિતાર કળાવિધાયક બજાવૈનાના હાથે
વાગતી હોય, ગીતનુ માધુર્ય ધગ્તીના પગચારથી ગોગ બેલા આલના
ધુમ્મટ સુધી સભગભર્યું હોય અને મોબી તાર તૂટે અને સૂગનાં
આદાલનોના ચગચરે ચબી જાય, વાતાનરથ દર્દભર્યું-વિશાદભર્યું
લાગે તેવુ જ એ મૃત્યુ આત્માના પ્રધાનમૂરને અમરતા આપી દેહ
પચતત્વના પરમાણુઓમા વિલીન થયે.

હુ પૂછુ છુ કે એવા મૃત્યુમા હુ ખ કે આનદ ? દુન્યવી સ્વાર્થ
બાદ કરી કહું છુ કે આનદ-આનદ-આનદ એવા અમર મૃત્યુમાં
આનદ. એવા નરપુગવ મહાજનનુ મૃત્યુ સદાયે આનદ એવું આ-
નદી મૃત્યુ સૌનુ હોજો એવુ ખુશનુમા મૃતુ સૌ કોઈ ધરજો

મિત્રો, તમાગ જીવનમંદિરીએ અનેક સ્મગલ્ય-પુષ્પો તાળાં
કરજો એની મીઠી પરિમત સુંવળે અને તૃપ્તિ મેળવજો એ મહાન
ફિલસૂફીની જીવન પગચારે પગગ પુષ્પોની બીજાત કરજો ધૂપ અને
દીપ ધરજો અને ગાજો

મંગલ મંદિર જોલો,
જીવનવન અંતિ વેગે વટાવ્યુ,

દયામય મગલ મંદિર જોલો
દાર જીમો શિશુ મોજો,
દયામય મગલ મંદિર . .

દિવ્યતૃપ્તાતુગ આવ્યો બાળક,

પ્રેમ અમીગસ દોજો,
દયામય મગલ મંદિર જોલો.

ગિજુભાઈ

ગિજુભાઈના મુકનકડી જેવા પાતળા શરીરમાં પ્રાણુવાન આત્મા હતો.

તેમના નાના એવા માયામા અજ્ઞ વિદ્વતા ભરી હતી.

ગામડિયા જેવા વેશમા દેખાના હોવા છતાં આચાર અને વિચારે તેઓ નૂતન અને સુધારક હતા

તેઓ બાળકેશવશ્ીના શાસ્ત્રી હતા બાળમાનસના જન્મર અભ્યાસી હતા અને સૌથી વિશેષ તો તેઓ માનવજીવનમા નવો પ્રાણુક્રમનાર વિધાતા હતા

તેઓ બાળકોના 'વહીવ' હતા

મહેનોના 'દાદા' હતા

વિદ્યાર્થીઓના 'ગુરુ' હતા

વળી કેટલીક બહેનોના 'મૂઠાળી મા' હતા આરે ધણી નિગધાર મહેનોના 'વડીન' હતા

તેમણે ધણા યુવાનોને નવું જીવન આપ્યું

તેમણે ધણી બહેનોમાં નવા પ્રાણુ પૂર્ણ

તેમનો આત્મા ભગ્ન હતો તેમનું હિંદુ ઉદાર હૃદય તેની લાગણીઓ કામગી હતી તેઓ જન્મર કર્મવાદી હતા તેઓ હાથમા ક્વમ પચડના અને શિક્ષણના મૌલિક લેખો લખી મળ્યા.

તેમને કોઈ પણ વસ્તુ લખવા માટે વાતાવરણ કે Mood ની જરૂર પડી નથી

કોઈ પણ લખાણના મુદ્દા હાલતા ચાલતા વિચારી લેતા અને જરા વખત મળે લખવા જેસી જતા ગૂજરાતના સાહિત્યકારો મારતા ઘોડે લખી શકશે ત્યારે આપણુ સાહિત્ય સમૃદ્ધ થશે એમ તેઓ માનતા. અને તે રીતે જ તેઓ હાલતા ચાલતા લખતા.

તેમણે લગભગ દોઢસો જેટલા પુસ્તકો અને પુષ્કળ લેખો લખ્યા છે. દરેક પાછળ ઇતિહાસ છે ધણા સુદર લેખો માદગીને બિછાનેથી અને કોઈ વળી અર્ધરાત્રે જાગીને લખ્યા છે

તેમણે કામ આડે પોતાના શરીરની કઠી દરકાર કરી હોય એમ દેખાતુ નથી શરીરના દુશ્મન બની તેની પાસેથી કામ લેતા હોય એમ જ લાગ્યા કરતુ શરીરના બળ કરતાં આત્માના બળથી તેઓ વધુ કામ કરતા હોય એમ જ લાગતુ.

તેમની પાસે રહેનારને એમ જ લાગતુ કે પોતે કોઈ 'અમેરિકન' પાસે રહી કામ કરે છે તેઓ કામ કરવા અને લેવામાં જલદ અને કડક પણ હતા. તેમની પાસે કામ કરવામા તાલીમ સાથે તલવારની ધાર ઉપર ચાલવા જેવુ પણ હતુ.

તેઓ હાથમા લીધેલુ કામ સફળતાપૂર્વક પાગ પાડયા સિવાય જ પતા નહિ તેમને ધણી વાર બોલતા સાબળ્યા હતા. 'ઇશ્વરે મનુષ્યજાતમાં કેટલી શક્તિ મૂકી છે તેની તેને ખબર નથી એટલે આપણે આપણી શક્તિનો ઉપયોગ કરતા નથી માણસજાતમાં અખૂટ શક્તિ ભરી છે. તેનો ઉપયોગ કરવાથી તે શક્તિ ખીસે છે અને માણસ આગળ વધી શકે છે'

સમયની ખરી કિંમત તો તેમની પામે જ હતી. થોડાં વર્ષમાં ધણું કામ થયેલું જેવામા આવે છે તેનુ કારણુ પણ તેમણે કહેવ

સમયનો સદુપયોગ કે નવરાશ તો કદી તેઓ મેળવતા જ નહિ અને કદાચ મળે તો પણ તેનો સુદૃઢ ઉપયોગ કરી લેતા થોડી યોગ યાદ ઉતાવળા માટે નવગણની ગાળવા બેમે ત્યારે પણ બાબુમા કોઈ બેહુ હોય તેની પાસે મનનો કે લેખ લખાવતા

તેમની પાસે મિનિટ મિનિટની કિંમત હતી તેઓ નિયમિતતા જાળવવા ખાસ આગ્રહ રાખતા કોઈ વાર અમુક સ્થળે મુશ્કેલ સમયે પહોંચવાનું હોય તો તેઓ કોઈ પણ બોગે ત્યા પહોંચી જતા તેમણે ગાડીની કદી ગદ્દ જોઈ નથી પણ સમય જાળવવાની ચીવટ રાખી છે

તમિલત સુધાગ્રા તેઓ કચ્છમા આવ્યા અને ત્યા પણ વદુસ્ત માણસ ન કરે તેવું અને તેટલું કામ તેમણે કચ્છમા મ્યું કચ્છમા બેશ બેશ તેમણે 'બાળસહ' ની યોજના કચ્છ, કાકિયાવાડ અને ગૂઝગતમા વહેતી મૂકી પોતાની નમણી તમિલતમા તેમણે કચ્છના ઐતિહાસિક સ્થળો, શિક્ષણસંસ્થાઓ જોઈ અને કચ્છની વનસ્પતિનો અભ્યાસ કર્યો

ભાગ્યે જ કોઈ કચ્છી મેળવે તેટલી માહિતી તેમણે કચ્છ વિશે મેળવી તેઓ આખું કચ્છ ખૂદી વળા હતા અને કચ્છનો સુંદર અભ્યાસ કર્યો

હવેની દુર્મંજતા ઉપર તેમને બહુ જ ચીડ હતી કોઈ નિરાશાજનક કે અશક્ય વાત કહે તો તેની વાત કદી સંભળતા જ નહિ પણ તેની વાત કરનારને નવું પ્રોત્સાહન આપી ઉત્સાહ અપના

કોઈ દીલી વાતો કરે કે પામર મનોદશા દાખવે તો તેમને ગમતું નહિ ધણીવાર બહેનો કહેતી 'ગિલુભાઈ ! અમાગથી આ કેમ અને ? અમાગથી આ કેમ થાય ? અમારુ એ ગલુ નહિ'

તેવી બહેનોમા નવો પ્રાણુસ ચાર તેમણે કર્યો છે. નમળા વિચારની બહેનોને મજબૂત વિચારની બનાવી છે, અને ધણાંનાં જીવનમાં પલટો આણ્યો છે.

બાવનગરના એક અધ્યાપનમંદિરમા તેમણે બહેનોને સાંઈકલ ચલાવતા શીખવ્યું હતું ને આની બહેનોને એક સાંઈકલ-પ્રવાસ તેમણે ગોઠવ્યો હતો અને પોને પણ આ પ્રવાસમા સાંઈકલ ઉપર સ્વાગ થઈ સાથે ગયા હતા.

માનસશાહી તરીકે તેઓ માણસની શક્તિના પાગથુ હતા. દરેક માણસ પ્રત્યે લાગણી અને પ્રેમથી જોતા અને તે પ્રમાણે વર્તતા. બધાને તેઓ પોતાની લાગણીથી વશ કરતા નાની અને ઝીણી બાગતો પર પણ તેઓ તેટલું જ લક્ષ આપતા.

બીજા માટે ધસાવાની તેમની ઉદાર મનોવૃત્તિ, બીજા માટે કષ્ટ કરી છૂટવાની તેમની પરોપકારવૃત્તિથી ગિજુભાઈ સૌના પ્રિયપાત્ર બન્યા હતા તેમણે ધણા ભાઈમહેનોને ઝીડતા કર્યા, ધણાંની છુપાયેલી શક્તિ બહાર આણી અને ધણા સાધારણ શક્તિવાળા ભાઈમહેનોને ' મોટાં અને મહાન ' બનાવ્યા.

ગિજુભાઈ સાથે રહેવું એ જીવનની એક અમોલ લદાણું હતી તેટલું જ તે આકરુ હતું તેઓ શિસ્ત અને વ્યવસ્થા બાગ-તમાં લશ્કરી અમલદાર જેવા હતા.

તેઓ કલા, સંગીત ચિત્ર અને સાહિત્યના ગસિક અને શોખીન હતા.

તેમની ટપાલ ધાગી મોટી આનની આ ટપાલમા લેખોની માગણી, સંદેશની માગણી ઉપર ત ધણા માગાપો બાગડોની

અવધુના ઉકેલ માગતાં. ધણા યુવાનો જીવનની મૂંઝવણનો ઉકેલ
જતા અને ધણા વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણકાર્યની સલાહ પુછાવતા.

અંસ્થાના અંચાલકોને શિક્ષક જોઈએ તો તેમને લખતા. ધણા
શાળાકાના પત્રો પણ આવતા. તેઓ બધી ટપાલ જાતે લખતા.
શિક્ષણ પત્રિકા 'ના ઓકા દોષ શિક્ષકને ન મળ્યા હોય ત્યારે તંત્રી
રીફે તેમના ઉપર આવતા ફરિયાદપત્રો વાંચવા જેવા આવતા હતા.

તેઓ ટપાલમાં ખૂબ નિયમિતતા જાળવતા. શિક્ષણની મૂંઝ-
વણના ઉકેલના પત્રોથી માંડીને હસ્તલિખિત માસિકા માટેના સંદે-
શાની માગણીના લેખો તાર્કિક મોકલતા.

તેઓ 'ક્ષત્રિય મિત્ર'માં લખતા અને 'કૌમુદી'માં પણ લખતા.

તેઓ પ્રવાસમાં હોય કે સંજરે ફરવા નીકળ્યા હોય તો
પણ તેમનું 'શિક્ષણકાર્ય' તો સાથેને સાથે રહેતું. ખીજાને આપી
દેવાની વૃત્તિવાળા ગિજુભાઈ દાલતાં અને ચાકરાં શિક્ષણ અને
જીવનની વાતોનો લાભ આપતા.

પ્રવાસમાં રેલગાડીમાં કે ઊંટગાડીમાં જ્યાં હોય ત્યાં તેઓ
અધ્યાપક તરીકેનું શિક્ષણકાર્ય ચાલુ રાખતા.

તેઓ લહેરી, રમૂજ અને આનંદી પણ હતા. અને કડવા
મીઠા અનુભવો દિલમાં બરેલા હોવા છતાં, પોતાની આતુમાતુની
દુનિયાને સુખી અને સતીસી રાખવા તેમણે હમેશાં ચિંતા રાખી
હતી અને પ્રયત્ન કર્યા હતા.

પ્રવાસમાં દોષ વાર મદિગમાં તો કોઈ વાર નરીકિનારે તો
કોઈ વાર વડેડી પ્રભાતે તો કોઈ વાર યીવગ આંદનીમાં તેમને
અધ્યાપનમદિર અને જીવનમદિરો ચલાવી જીવનની ક્ષિત્તરીના
સંદેશો આપ્યા હતા.

તેમણે થાક, ઉત્તરગરા, બૂખ કે દુખને કદી ગણુમર્યા નથી તેની તેમણે કદી દુકાઠ પણ કરી નથી તેમણે માત્ર ચિંતા અને ફિટ્ટ કરી હોય તો શિક્ષણના કામ માત્રની

શિક્ષણના કામ પાછળ તેઓ ગાંડા હતા તેમણે રાજકોટમાં ડો મહેતા સાહેબ ન્યારે કામ છોડી આગમ લેવાનું કહેતા ત્યારે પણ તેઓ ડો સાહેબને કહેતા 'શિક્ષણના કાર્યથી મને વેગળો રહેવાનું કહેજો તો તે માગથી બની શકશે નહિ શિક્ષણનું કાર્ય માગ પ્રાણ સાથે જડાયેલું છે તે કામથી દૂર ગમજો તો હું સાબ્દે થઈ શકીશ નહિ.'

તેમને શિક્ષણના બેખધારી તરીકે ગૂઝાત ઓળખે છે એ તદન સાચું છે શિક્ષણના તેઓ ફકીર હતા શિક્ષણના તેઓ ધૂની હતા શિક્ષણ પાછળ સર્વસ્વ હોમી દેનાર તેઓ આત્મભોગી હતા

તેમને ગરીબો તરફ લાગણી હતી ગરીબોના પ્રેમની તેમને કદર હતી દયાયેલ અને કચડાયેલ એવા અમાજની સ્વતંત્રતાની હવામાં ઊડતા કરવાની તેમની ઉમેદ હતી

અને દરિદ્ર વિદ્યાર્થી ભાઈમહેને તે તેમણે આગળ આપ્યા છે ધણી કચડાયેલી અને દયાયેલી બહેનોને પણ ઉપર ઊભાની કરી સમાજમાં આગળ આણી છે

તેમની ધણી ઉમેદો હતી તે પણ પાડવાનું બાની લી ગયું છે

તેઓ આખા દિવસમાં બાગે ગવગીતો સદેજો પર્યાયાડવા માગતા હતા ગૂઝાત મદાર દિવસમાં મધ્યમથકે એક વિચળ અધ્યાપનમંદિર ખોલવાની એમની એમ યોજના હતી દિવસની વુદી વુની ભાષામાં 'શિક્ષણ પરિષદ' દ્વારા તેમની ઉમેદ લી

ગૂજરાતી 'શિક્ષણ પત્રિકા' ની ગ્રાહક સખ્યા તેમણે મહેનતથી પાંચ હજારથી ઉપર વધારી હતી અત્યારે પણ હિન્દી, ગૂજરાતી અને મરાઠી ભાષામાં 'શિક્ષણ પત્રિકા' નીકળે છે. ઉદ્દેશ ભાષામાં પત્રિકા કાઢવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો હતો અને અખતરા તરીકે એકાદ અંક પણ કાઢ્યો હતો.

કન્યાઓ માટે એકાદ માસિક કાઢવાનો પણ તેમનો વિચાર હતો, તે માટે તેમણે ટ્રટ્યુક સાહિત્ય પણ લખી ગમ્યું હતું. ગૂજરાતને એક વાચનમાળા આપવાની પણ તેમને ઉમેદ હતી.

તેઓ આદ્યમોડામાં આશ્રમ સ્થાપવાની વાતો કરતા હતા અને પોતાને આ આશ્રમના એક સભ્ય તરીકે આવવા આમતથ્ય પણ આપ્યું હતું.

કોઈ વાગ આત્મજ્ઞાનની, કોઈ વાગ હૃદયની તો કોઈ વાગ કર્મવાદની એમ જુદા જુદા હેડાની વાતો તેઓ છેલ્લે ટ્રટ્યાક માસથી કરતા હતા પણ તેમની મોટી ઈચ્છા તો હિમાલય પાસેના ગામડામાં વસી ત્યાંથી જની થકે તે બાળશિક્ષણ માટેની સેવા આખા હિન્દ માટે કરવાની તેમની ધારણા હતી અને તે માટે તેમણે હિન્દી ભાષાને અભ્યાસ પણ શરૂ કર્યો હતો.

તેઓ ગમકૃષ્ણ પરમહમ, સ્વામી ગમતીર્થ, સ્વામી વિવેકાનંદ, સ્વામી સહેજાનંદ અને મહર્ષિ ગમનનાં જીવનચરિત્રો અને લખાણો ઉપરાંત ઘણા અગ્રેજી ધાર્મિક ગ્રંથો તેમણે હજી મહિનાઓમાં વચ્ચી કાઢ્યા હતા.

તેમના જતા ગૂજરાતનાં બાળકોએ પોતાનો વધીવ ગુમાવ્યો છે અને ઘણા યુવાન બાઈનહેનોએ પોતાના આત્માની શાન્તિનો દાતા ખોયો છે.

દેવરામ ડાહ્યાભાઈ વડ

સાધક ગિજુભાઈ

ગિજુભાઈ સાધક હતા. સામાન્ય રીતે તો એક કેળવણીશાસ્ત્રી તરીકે જ આપણે ગિજુભાઈને ઓળખીએ છીએ પણ એ કેળવણી-શાસ્ત્રીપણ્ય તો એમના સાધક જીવને મળેલું એક વાહન હતું. એ વાહન પર અસવાર બનીને ગિજુભાઈએ સાધકજીવનના પથ ખેડ્યા એટલું જ

ગિજુભાઈની સમીપ વસનારા પ્રસ જોષાત એમના સપર્કમાં આવેલા અને એમના લખાણોને ધ્યાનપૂર્વક વાચનારા સર્વને ઓછાવત્તે અશે આ વાતની પ્રતીતિ યદ્ય હોવી જોઈએ

બહુ જ સામાન્ય સ્થિતિના માખાપને ઘેર જન્મેલા, બહુ જ સામાન્ય વાતાવરણમાં વસેલા અને મામૂલી ભણતર પામેલા ગિજુભાઈ પોતાની સાધકપાસને કાગળે જ ગૂઝરાતમાં આવું અનોખું સ્થાન મેળવી ગયા.

એ સાધકવૃત્તિ છેક યાજ્ઞપણ્યથી શરૂ થયેલી અને મગધની ડેલી ઘડી સુધી ટકી. જીવનની નાનામાં નાની વાનથી માડીને મોટામાં મોટા પ્રસ જોષાત એમણે એમની એ ધ્રુવદિશા કદી બદલી નથી છેલા વર્ષમાં તો એ વૃત્તિ દેખાઈ આવે તેટલી સ્પષ્ટ અને ઉજ્જવળ બનેલી.

આ વૃત્તિનું મુખ્ય લક્ષણ એમની સતત કાર્યપ્રવાયણના એ જ હતું. બાળપણના થોડાક વર્ષો જીવનને ઘેર પસાર કર્યા પછી એઓ મોસાળ આવેલા ત્યાં જ વર્ષો એમણે ગાળ્યા તે બધા એમની સાધકવૃત્તિના શરૂઆતના વર્ષો કહી શકાય. ખાનપત, ભણતર,

ઈતર વાચન, ઓળખાણપિછાણ મૈત્રી-એ સર્વમા એમની સાધક-વૃત્તિ જ ડાકિયાં કરતી દેખાય છે

એલેન્નમા આવ્યા આગળ ભણી શકાય તેવી ગ્રંથિત ન હતી ધાર્યું હોત તો શિષ્યવૃત્તિ કે એવી બીજી મદદો મેળવી વિશેષ ભણતર કરી શક્યા હોત, પણ ઘડના સન્નેગો ભેટાં એમની સાધકવૃત્તિ એ કરી શકે તેમ ન હતું એમને થયું કે કોઈ પણ ઉપાયે એમણે ગળતુ ભેષ્ટએ, અને એઓ આફ્રિકા ગયા નોકરી કરવા ગયેલા ગિજુભાઈ નોકરી કરતાં કરતા પણ પોતાની સાધક તરીકેની બુખને સતોષતા રહે છે અને આગળ વધે છે

આફ્રિકાથી દેશ પાછા આવ્યા ગળતુ એ અનિવાર્ય હતું એ ગળતરના જીવ ન હતા તો પણ ગળતુ ભેષ્ટએ જ વખીનાતને માર્ગે પ્રયાણ કર્યું વખીલ થઈ એમની શુદ્ધિ તો તીવ્ર હતી જ. વખીના તરીકે ઝળક્યા પણ એમના અતરમા તો જાગે ને જાગે ચડવાની ધગશ હતી કદાચ એ પોતે પણ એ સ્પષ્ટ ગીતે નહિ જાણતા હોય મહાર પ્રયાત અને ગભીર જાણતા ગિજુભાઈના દિનમા તો મુદ્દ જ ચાલ્યા કરતું હતું

અને એક દિવસ ડગુમગુ ચાલતી સાધકવૃત્તિએ એક જામરો ફૂટકા લીધો વખીલનો વાઘો અજગો કર્યો અને આવ્યા દક્ષિણામૂર્તિમા દક્ષિણામૂર્તિમા પોતાની એ બુખ સતોષાશે એમ એમને સ્પષ્ટ લાગ્યું અને અનેક મથામણોમાથી પસાર થઈ, અનેક પ્રનોમનોને ધક્કો મારી એમણે સાચી સાધકશાનો માર્ગ સ્વીકાર્યો એ પગીના મધા વર્ષોના સતત સાક્ષી તરીકે મ્હી શકું કે સસારી દેખાવા જ્યાં સાધકજીવ નેનો અચળો એમણે ઓઢયો. સાધકતાની દીક્ષા એમણે સ્વીકારી

એ પગીના ૨૦-૨૨ વર્ષોમા શુદ્ધ સાધક તરીકે એમણે જીવન ગાળ્યું કેવણી-શિક્ષણ એ તો માન વાહન હતું એ વાહન-

દ્વારા એમણે પોતાની અનેક મનોવૃત્તિઓનું ઉચ્ચીકરણ કરવા માંડ્યું અને ઝીણવટથી જ્ઞેનારને તે એ મુગ્ધકર જ લાગ્યું છે.

દક્ષિણામૂર્તિ વિનયમદિરના આચાર્ય ગિરિજશક્તર ભગવાનજી બધેકા, બાળમદિરનાં બાળકોના દોસ્ત ગિજુભાઈ, અધ્યાપન મદિરના આચાર્ય તરીકે ધીરગભીર જણાતા ગિજુભાઈ, પ્રકાશન મદિરનું થોડબધ સાહિત્ય લખનાર, ઘડીકમા શાસ્ત્રજ્ઞ બનતા તે ઘડીકમા કવિ બનતા તે ઘડીકમા સૌને સમગ્નય તેવા સાહિત્ય-લખાણની સપાટી પર આવી જતા ગિજુભાઈને જ આપણે તે માત્ર જોયા છે પણ એ બધાની પાછળ જે જે અનુભવો, જે જે યત્રણાઓ, જે જે મનોવેદનાઓ અને તે બધામાથી પાર ઊતરવાની મર્દસહજ બહાદુરી પડી છે તે બધા ગિજુભાઈના સાધક-જીવનના રમ્ય પ્રકરણો છે ગિજુભાઈના ભાવિ જીવનચરિત્રકારને વિનંતિ છે કે, માત્ર જીવનમરણની હકીકતો અથવા એમના શિક્ષણજીવનનો માત્ર ઇતિહાસ લખી ખેસી ન રહેશો એમના એ મથનોની માહિતી મેળવી તેમણે એ સાધકવૃત્તિ કેળવી તે જ્ઞે તમે ગૂંજગતને આપશો નો એક નવી જ સેવા તમે બખરી ગણાશે.

એ ગિજુભાઈ ગયા. તાજમાજ આપણે એમને સંભારી રમરણાન્નલિ પણ આપશું, એમના શિક્ષણજીવનના અનેક ઉપકારો નોંધી રાખશું અને જૂતકાળના કેટલાક કેળવણીકારોની યાદીમાં એમનું એક વધુ નામ ઊમેરશું પણ એ બસ નથી. એમનો સાધક-વૃત્તિને પિંજાનવા માટે એમનાં લખાણોનો ઝીણવટભર્યો અભ્યાસ આદરીએ તો એ પણ એમનો સાધક તરીકેનો એક વિશેષ ઉપકાર ગણાશે અને આપણું પોતાનું પણ કલ્યાણ તે યશે જ.

સાધક ગિજુભાઈ ! નમો નમ.

તારક ખર્ચા

“ એવુ ચુક યરીર, લાજે સાધી રે
મદ્દા ભેગવર ઠી ઠવ.”

વર્ષો પહેલાંની વાત છે. માગ દાયથી એકડો સખતા પણ
મને આવાનો નહોતો. સરકારનું નામનિયાન નહોતું. ઠેરી પડીમાં
સખવા જેવી વાત હતી. મને કાવનમગની એક ગાંધીમાં એક મહા-
નના ત્રીજે માણે ગણી અને સંકારી બનાવવાના રોક મારા
પાંતને દના. એ પોતે બી. એ. સુધી અપ્પા દના. એમના આ
પ્રારબમાં મિત્રોનો સાથ હતો. મધ્યાની અદભા બનાવવામાં
એક સ્ત્રી, લાંબા અને મોગી મૂનોવાળા પુરુષનો પણ સાથ હતો.
એક વિવસ એ માણસ મારે પેર આપ્યા. હું માર અપ્પા ઠી છતાં
મને રસમગી વાને થી અને આનંદમગી મીઠી મગરીએગી પીચ-
વાળી હતી. એજે જાગોગે અદિમા અને સમજાઓ. ‘જગર
પપમગર છે’ એ મુવની મુખી અને એજે દેશ જ વિવેક
બનાવી એ વિશામ મરી અપ્પા ઠી ઠી ન જોયેન એવું એને
મને દેખાયું. તે સમજ્યા વિજુત ન એરમો જુ એ અને સમજા.
તારકી ઈંદીની બાર મગની એક અપ્પા પણ એ નોંતે રીકું
નમ દેરે મગા મગાં વિજુત દમેવ મો લાં અદે
અપ્પા ઠી દેરે તરે ત. ઠીમાં અ. ખી અપ્પા અપ્પા

ખખર ન રહે એવી અનેકવિધ વાતો તેઓ મને કરતા. મારી નમ્મર સમક્ષ બાળજગત ખડું કરી દેતા. બાળમાનસની ખૂખીઓ, બાળકાવણીની દિશા અને બાળમંદિર ચલાવવાની એમની સુંદર યોજનાઓની વાતો મને કરતા ત્યારે હું તો સાવ અસંસ્કારી અને અક્ષર પશુ લખતા નોંતો આવડતો છતાં મને એમ લાગતું કે ગિજુભાઈ ભવિષ્યમાં બાળજગતનો તારક બનશે. બાળકને માટે બેખ લેશે. આજે એ વાત સાવ સાચી પડી છે.

ગિજુભાઈમાં શિક્ષકમાં ઠોવા જોઈએ એવા ગુણો પહેલેથી જ હતી. ધીરજ તો ખૂબ જ હતી. અત્યારે મને એક પ્રસંગ યાદ આવે છે.

હું રહેતી હતી એથી થોડેક દૂર ગિજુભાઈ રહેતા. મારે ત્યાં નળ નાંદ. ચોમાસાના દિવસો ચાલે. એમને ત્યાં હું બેઠું લખતી પાણી ભરવા જતી. આમ મારું નિત્યકર્મ દરરોજ ચાલતું. બેઠું ભરી મારી ટેવ પ્રમાણે હું ઓરડાની અંદર ગિજુભાઈને નમસ્તે કરવા જતી. એક દિવસે અદર જઈ મેં જોયું તો ગિજુભાઈ ને માથું ખૂબ જ દુઃખે. બીજી માંદગી પણ હતી. ખાટલામાં સૂતા હતા. મેં એમની ખખર પૂછી અને ઘડીભર પંગને બેઠી. એમને ઓર્ડકિ બચુભાઈ (નરેન્દ્રભાઈ) બેઠા હતા. એમને વાર્તાનો શોખ ધણો. 'બાપા કાગડા' ની વાત ચાલે અને બચુભાઈ પૂછે: " ગિજુભાઈ કાગડો." ગિજુભાઈ જવાબ આપે " હા, ભાઈ કાગડો." હું બૂલતી ન હોઉં તો આવા એક જ પ્રકારના પ્રશ્નો જવાબો સો વાર આપ્યા હશે. બોલી શકાય એવી રિવાજ નહીં છતાં માથ્યા ત્યાં સુધી જવાબો બચુભાઈને મળ્યા. હું તો સાવ કરીજ ગઈ. બાળક ઉપરનો એમનો પ્રેમ અચાજ હતો.

ઘેર, બાળમદિરમાં કે બાળસમેલનોની અદર કે રસ્તે જતાં ગમે ત્યાં બાળકને દેખતા એ ગાડા બનતા, બાન ભૂલી જતા. બાળક બની એમની સાથે વાતો કરે, રમે, નાચે, એમના જેવા બની જીવે એ વખતના અનેક મનોગ્મ ચિત્રો, પ્રસંગો આજે મારી આખ આગળ ખડા યાચ છે લખીએ તો ઘણા પાના ભગાય

ખ તિલા ખૂબ જ રાત ને દિવસ કામ કરતા યાકે જ નહિ બાળકને સમજાવવા અને સમજવા એમણે અસખ્ય પુસ્તકો મગાવ્યાં-વાવ્યાં, પઠિણાએ બાળમદિર શરૂ થયું. રાત દિવસ એનો એ જ વિચાર એમના મગજમાં રમ્યા કરતો અકર્ષી રાતે જગાડી ને પૂઠો તો “બાળક” સિવાય બીજાં જવામ નહિ મળે. અનેક બાળકોને એમણે કેળવ્યા, પોષ્યા અને જીવતા શીખવ્યું બાળપ્રેમી અનેક મિત્રો, માતૃપિતાઓ અને અધ્યાપનમદિરના વિદ્યાર્થી ભાઈબહેનોને એમણે નવી દૃષ્ટિ આપી આજે ગામેગામ અને ઘેર ઘેર એમનું નામ સ્મરાય છે

ભાવનાશાળી એટલા કે ન પૂઠો વાત કષ્ટ કષ્ટ કરવાના કોઈ એમને હતા બાળકના સાચા પયગચ્ચર હતા પ્રજાના સદેહ-વાહક બની સંદેશો આપતા જવાની અને સુંદર નાગરિકો બનાવવાની હોશ એ સેવતા મોન્ટીસોરી ને મળવા છટાલી જવાના સ્વપ્ના વર્ષો સુધી સેવ્યા પણ એમની એ પ્રબળ ઇચ્છા પાર ન પડી

ગિજુભાઈ પવિત્ર યોગી હતા શરીર, મન અને હૃદયની એમની પવિત્રત જોનારને પવિત્ર બનાવતી કૃપાની આશા રાખ્યા સિવાય એમણે કાર્ય કયું

ધડિયાળની માફક નિયમિત જીવન જીવતા એમણે એમને જોયા હશે એમનાથી તેમને માથું નમાવ્યા સિવાય ગંદી શકાય નહિ હોય.

એમના એકવડિયા દેહને જોતાં જ પૂજ્યભાવની લાગણી થયા વિના રહેતી નહિ. એમણે જીવી પણ જાણ્યું છે.

ગિજુભાઈ એટલે આદર્શ ગુરુ, સાચા મિત્ર, પ્રેમભર્યા પિતા, નવયુગના સાચા પ્રણેતા: આવા પુરુષની ખોટ બાળકને જ નહિ, મિત્રો, કુટુંબીજનો કે સ્વજનોને જ નહિ પણ સારાએ દેશને પડી છે. એમના અવસાનથી અનેકને હાર્દિક શોક થઈ અત્યુ-ધારાઓ પણ પડી છે. આજે બાળજગતનો આત્મા ભીડી ગયો છે. બાળકોનો ખેલી, બાળકોનો મિત્ર એમને મૂકીને ચાલ્યો ગયો. છેવટની ધડીમુધી બધાને એમ થતું કે ગિજુભાઈને પ્રભુ હજી જિવાડે, લાલુ આયુષ્ય અર્પે, “અમારી આયુષ્ય એમને મળે” એવી તીવ્ર ઇચ્છા રાખનાર પણ ઘણાં સ્વજનો પ્રભુને પ્રાર્થના કરતાં પણ પ્રભુએ બધાની અતરધમ્મણ પૂરી ન કરી આપણી વચ્ચેથી એમને લઈ ગયા. કહેવત છે કે “જોની અહીં જરૂર છે તેની ત્યાં પહેલી જરૂર પડે છે”

ગિજુભાઈ ગયા. એમનો દેહ ગયો પણ એમનો આત્મા તો જીવે જ છે આપણે એમનો અધૂરો યજ્ઞ પૂરો કરવા તનતોડ પ્રયત્ન કરશું તો એ જોઈ એ રાચશે. ગિજુભાઈ મારા ગુરુ હતા, એમનું ઝાણું હું કદી નહિ વિસરું એમને ચરણે મારી અતરની અંબલિ અર્પું છું

જયાબહેન દાણી

એના જીવનપાઠો

પૂજ્ય શ્રી. ગિજુભાઈના સહવાસમાં હું ૧૯૩૧ થી ૧૯૩૪ સુધી રહી આ સમય દરમિયાન અને તે પછી પણ એમણે મને અનેક પ્રસંગોએ ધડકા કરી છે. આત્માના અનેક ગુણોએ કરીને એમણે મને કંઈ જીવનપાઠો હળવી રીતે લખાવ્યા છે. એ બધા યાદ કરતા અમુક જાતનો ભાર લાગે છે. એ પ્રસંગોમાંના યોગ્ય અહીં ઉતારીને કંઈક હળવી થાઉં છું.

પહેલવહેલા ગિજુભાઈએ મને ચડી અને પહેરણુ પહેરેલા પોશાકમાં જોઈ, અને તરત જ કહેલું, “ તારાબેન, આ પોશાક તમને સારો નથી લાગતો. ઘેરે પહેરતાં તે સાડીનો પોશાક જ સારો લાગે ” ટીકા કરનાર ગિજુભાઈ મને ન ગમ્યા. મેં મારો એ જ પોશાક ચાલુ રાખ્યો. પાછળથી મેં જરાબર અનુભવ્યું કે એમની ટીકા ખરી હતી.

ઉનાળાની એક બપોરે હું ઘ. મૂ બાળમદિરમાં કામ કરતી હતી. અચાનક ગિજુભાઈ ત્યાં આવ્યા મને કહ્યું, “ તારાબેન, તમે દરિગળ આશ્રમે જઈ આવો.” મેં કહ્યું, “ શું કામ છે ? દમણું તો તમારું ધણું છે.” ત્યારે કહ્યું, “ કામ કશું નથી તમે જઈને પ.ઈ આવો એટલું જ. તમે સૈનિક હો, હું તમારો સરદાર છું. હુકમ

करं छु तमे नञ्चो लये तडका ग्लो ” हृग्गिन आश्रम माग
 माटे दूर तो अरो न, छता कध पणु काम विना ते न वपते मारे
 नवु पड्यु नर्भने आवी त्तारे गिणुलाधये क्लु, “ हवे अस ”

अेकवार इरीने गिणुलाधये हुकम करीने क्लु, “ कालथी
 तमारे हरेण सवार अने साण अगणर छ वागे मने सनाम
 अगवा आववु. ” आ सालणी मने नवार्थ लागी, अने गभ्यु पणु
 नदि आनी पाछण कधक हेतु हगे अेम धारी हु हरेण अने
 वपत तेमने मणती आम त्रणु मदिना आह्यु हरेमियान मने
 अणर पडी के निर्यामततानो पार शीअवदा अेमणु आ हुकम करेलो.

आणमदिग्मां अेक आणके ळिलगी करी काम करणर जीण
 हता छना गिणुलाधये मने न क्लु, “ आ साइ करी नाचो ”
 मने तो मूणथी न आवा काम न गमता अे करतां थूण यीतरी
 अडे मे ना पाडी गिणुलाधये इरी इरीने क्लु, “ तमारे साइ
 क्वुं न पडरो ” हु पणु मक्कम गही ' पणु मने ळिलगी यर्ध
 नय, हु तो वाणवानी नथी न ” अेम मे कही दीधु, के तगत
 न गिणुलाध उक्या, अदार गया धूण सुपडी अने सावरणी
 लर्ध आया ळिनरी साइ क्ववा लाया हु ळियक मने न्नेर्ध गही
 छेवटे न रहेवायु गिणुलाधना दाथमांथी सुपडी-सावरणी लध
 लीधी अने अगणर साइ करी अणु नाप्पी आवी जीने अेक
 असगे, अेक आणक ननइ गणेनु अने वपते मते पा' अणनी
 अतानी मारी नइगत हू करी

૧) કોઈ પણ જવાબદારીનું કામ કરવા માટે મને મારામાં અથરદા હતી. પૂ. શ્રી. ગિજુભાઈ અને મુ. શ્રી. તારાબેન મોડકને એ વાતની ખબર પડી. બન્નેએ મળીને એક અક્ષરશાળા ચલાવવાનું કામ મને સોંપવાનો વિચાર કર્યો. તેમણે મને ઉદ્દેશીને કહેલું, “ આ કામ તારામહેનને સોંપીએ પણ એ કરી શકશે કે કેમ ? કરી શકે એમ લાગતું તો નથી. ” મેં આ સાંભળીને કહ્યું, “ મને સોંપો તો હું કરીશ. ” તે જ દિવસથી એક વાસમાં શાળા શરૂ કરી. મારી ધમ્મણ રહ્યા કરતી છતાં ત્રણ મહિના સુધી મારું કામ જેવા કોઈ ન આવ્યું. કોઈએ કશું પૂછ્યું પણ નહિ. છેવટે એક દિવસ શ્રી. તારાબેન શાળા જેવા આવ્યાં. કામ જોઈને એમને સંતોષ થયો. પછી તો ગિજુભાઈ પગ કામ જોઈ ગયા અને સંતોષ વ્યક્ત કર્યો. ત્યારથી મને માગમાં થરદા જીવણ.

પધારે પરિચય થતાં અને ઘરમાં નાનામોટા દરેકની સાથે છૂટથી ભળી ગયા પછી, ગિજુભાઈએ મને કહ્યું, “ હવે હું તમારો ‘ દાદો ’ થયો, મે તમે મારી દીકરી. હવે તમારે મને ‘ છુટ્ટા દાદા ’ કહીને ખોલાવવો ” તે પછી છેલ્લા દોઢેક વર્ષ મેં એમને ‘ છુટ્ટા દાદા ’ કહીને જ ખોલાવેલા. તેમણે પણ મારી જોડે દીકરી જેવો જ વર્તવ ગખેવો. તેઓ કહેતા, “ સુશીલા મારી દીકરી છે. તમે અને સુશીલા બન્ને સખીઓ છો, તેથી પણ તમે મારી દીકરી થવાને ! ” મુ શ્રી. જડીમેને પણ મને તેમની સુશીલાનો જેમ રાખેતી.

ગિજુભાઈ મારે ત્યાં ધણી વાર આવતા અને હું રસોઈ કરતી હોઉં ત્યારે અથવા ન કરતી હોઉં ત્યારે પણ કંઈક ખાવાનું

માગે “ દીકરી, છુટ્ટા દાદાને થુ ખાવાનું આપો ઠા ? ” એમ કહીને મીઠામ, રોટલી કે ભાતથી માડીને હેન્ટ શાક, ગાળ કે અથાણું પણ થોડુ લઈને આખે મને થતુ અને કહેતી, “ ગિજુભાઈ, આમાં થુ ખાતા હશે ? પહેલેથી કહો તો કઈક કરી પણ ગાખું ” ગિજુભાઈ કહે, “ તમે પાલણુપુરની કઈ ચીજો કેરી કેવી બનાવો છો તે જોવુ છે મારે તો આખવુ છે, ખાવુ થોડુક છે ? ” એમ કહી જોરથી હસતા.

એક વાર હુ ગિજુભાઈથી રિસાઈ ગયેલી એ આખો પ્રસંગ માદ આવે છે ત્યારે તો આજેય આખ લીની થઈ જાય છે. મને એમણે અમુક કામ કર્યા માટે ખીજના કહેવા માત્રથી જ ઘણો કપકા આપ્યો મને પૂછ્યુ પણ નહિ અને સાલળા પણ નહિ. એટલે મને રીસ ચડી અને મારે ઘેર ચાલી ગઈ ત્યાર પછી થોડી થોડી વારે થઈને ત્રણ ચાર વાર મને ખોલાવવા માણસ મોકલ્યા, પણ હુ ન જ ગઈ ખીજે દિવસે સવારે વહેલા ગિજુભાઈ જાતે મારે ત્યાં આવ્યા. આવીને કહે, “ દાદાથી દીકરી રિસાઈ જાય ત્યારે દાદાને કેટલુ દુઃખ થતુ હશે તે ખબર છે ? ” મે કહ્યુ, “ મારી વાત સાલળ્યા વિના ખીજના કહેવાથી જ શા માટે મને ખોલ્યા ? ”

ત્યારે કહ્યુ, “ મારી ભૂલ થઈ, તમને સાલળ્યા વિના જ હવે તો હુ તમારુ કહેવાનુ સમજી ગયો છુ અને એટલે તો મનાવા આગ્યો છુ ચાલો ઘેર ચા પીવા ” એમ કહી મારી છત્રી લઈને જાડયા કહ્યુ, “ હવે છત્રી લેવા તો આવશો જ ને ? ”

આટલી ક્રોધગતા અને નિખારસના અનુભવતા મારી રીસ

માટે મને પગલાવો થયો. મોની મૂઠો ઉપગ્રથી મને તો મ્હં લાગતા ગિરુભાષ અતરથી નગમ હતા તેમે આવા કેવલાક પ્રમગોથી જાણ્યુ છે

૪

૧૯૩૮મા ગજકોટમા અધ્યાપનમદિર શરૂ કરતા ગિરુભાષએ મને લખેલુ, 'તમને જોયાને ધો વખત થયો છે ગજકોટમા અધ્યાપનમદિરને અગે બાગમદિર શરૂ મ્હવાતું છે તેમા તમને શિક્ષક તરીકે મે નીમ્યા હં ત્હાની આમશાળાની અને મોટાં જહેનની રજા લખને આવી જાઓ "

કેટલાક મગજોને લીધે હું જઈ શકી નહિ, ત્યારે તેમણે લખ્યુ "તમે લાતુ મમ જગડે તેમ હોય અને ન આવી શકો તો હગ્મન થી પછુ ઘાઘને જરૂર પડે ત્યારે પછુ દીમ્મી કામ ન આવે એ કેવુ કહેવાય ?" આમ ગિરુભાષ કામદાગ સખધ સનત જાગવી રાખતા

૫

માદગીની શરૂઆતમાં મે તબિપન પુજારી અને સવાર માટે જાણુ એમ જણાવેલુ ત્યારે લખ્યુ, 'હું તમને કાગળ લખુ ત્યારે આવી જગો માગે વિચાર તો મને જગક રી મ્હ સખ જાય કે જસ છી આવીને ગહેવાનો છે " પછુ એ નિર્માયુ જ નહોતું સવાતુ યષ્ઠ ગયુ અને પાછળ તો એમનાં રમગ્જો સજાગનાં જ ગહેવુ પડ્યુ

૫. શ્રી ગિરુભાષના આત્માને અત ના નમસ્કાર

તાગમેન ભારતી

અમર બાળમિત્ર

ગૂઝગતમા અમર નામ મૂળી જવા જેવું કામ કરી જનારા-
ઓમા ગિજુભાષની ગણતરી થશે

એ અર્થમા નહિ કે તેમની પાછળ કૃત્રિમ રમારકો કવવામાં
આવશે, પણ એ અર્થમા કે એમણે બાળકો માટે જે સહાનુભૂતિ
અને આદરનું વાતાવરણ પેદા કર્યું છે તે ગૂઝગતની હવામાથી હવે
કદી ખસવાનું નથી

ગિજુભાષએ ઘણા ઘણાંના જીવન બાળસેવાના રગથી રગ્યા
છે પણ ગિજુભાષની ગેરહાજરીમા પણ ઉપર જણાવેન વાતા-
વરણ નિત્ય નવા બાળએવકો અને સેવિકાઓને રગ લગાડનું જ રહેશે.

બાળકોને રમાડે છે અને દુલાવેકુનાવે છે તેો ઘણા ગિજુ-
ભાષની બાળસેવા એ જુદી જ વસ્તુ હતી રમાડેનું બાળક નમનું
અને ખૂંધું મને છે ગિજુભાષના શાસ્ત્રીય પ્રેમના પ્રતાપે બાળકોને
આત્મા વિકાસ પામતો એવી મારા ઉપર છાપ પડી છે

ગિજુભાષ એક અદ્ભુત કલાકાર થઈ ગયા, એમની નકલ
કરવી ખરેખર ઘણી જ કાશ્ય છે એમની બાળવાતોઓમાથી બાળ-
કને વાર્તા કહેવી કે એમના ગીતોમાથી ગીનો ગવડાવવા કે એમની
જેમ બાળમંદિરમા શાંતિની રમત રમાડવી એ બધું ઉપરથી લાગે

છે તેટલું સહજ સાધ્ય નથી અને ધણા પ્રયત્નો નક્કી લાગ્યા વિના રહેતા નથી.

એનું કારણ છે. ગિરુભાઈ બાળકો સાથે ખેલ કરતા ભોવામાં આવતા તે બધાની પાછળ તેમના મનમાં એક ગંભીરજીવન સાધના હતી. બાળક માટે એક જીવનની સહાનુભૂતિ પ્રગટાવવી છે, તેના વિકાસને રૂઝનારાં પડે તોડવાં છે એ વિચાર તેમની પ્રત્યેક ક્રિયામાં અને શબ્દમાં હાજર હતા. તેથી તેમના મુખમાં હોકાનું ગીત, ઉપનિષદના કાવ્યસમુ બની જતું અને સૂપકકન્નો રાજ કાઈ રામાયણમહાભારતની કથાસભો બની જતો.

આ મારાં વાક્યો લલ્લે ચર્યાસ્પદ હશે. હું તેનો રહિયો ઐતિહાસિક પુરાવાઓથી નહિ આપી શકું પણ બાળકોના આત્મામાંથી સ્ફુરણાના ઝરાઓ ગિરુભાઈ પ્રગટાવી શક્તા તે મેં જોયું છે અને તેથી એ પ્રકારનું વર્ણન મેં કર્યું છે.

હું ફરી મારી શ્રદ્ધા પ્રગટ કરું છું કે બાળમિત્ર ગિરુભાઈનું કામ અમર રહેવાનું છે.

લુગતરામ દવે

बालशिक्षा के पिताका अवसान

आचार्य श्री गिरिगुरुजी अथवा, जिनका गुरुगुरुकादि-
यावाड की और देश के अन्य भागों की पढ़ी लिखी जनता गुरु-
भाषा के नाम से पहचानती थी, आज हमारे बीच नहीं हैं।
२३ जून १९३६ को अमृत के सर हरकिसनदास होस्पिटल में ५४
वर्ष की अवस्था में उन्होंने अपनी छद्म लीला समाप्त कर दी।
शिक्षा के और विरोध कर छोटे बच्चों की शिक्षा के क्षेत्र में
पिछले २५ वर्षों में उन्होंने नैमी उन्नत और महान् मेवा
की है वैसे इस देश में अभी तक ड्राफ्ट नहीं कर पाया इस
देश के बाल जगत के प्रतिदास में स्व० श्री गुरुभाषा की ये
मेवासे सुनहरे अक्षरों में लिखी जायगी इस में हमें अश-
मात्र भी संदेह नहीं है मोन्गीसोरीपद्धति का भारतीय वाता-
वरण में लागूता के अनुरूप शास्त्रीय और सफल प्रयोग करने
में नैमी उन्नत सिद्धि गुरुभाषा में प्राप्त की थी वैसे इस
क्षेत्र में अभी तक और किसी का नसीब नहीं हुआ।

अपने तप मूल चरन के अन्तिम क्षण तक वे देश के
नौनिडालों की ही चिन्ता करते रहे उनका विधा दुआ देना
बालशिक्षा, उनका विधा दुर्घ, बालशिक्षा-अमधी-मे पुनः
और उनका हाग संपादित गुरुगुरु, भगरी, दिन्दी शिक्षण पत्रिका

इस क्षेत्र की साहित्यनिधि के अनमोल रत्न सिद्ध हुए हैं और
 होते रहेंगे

आज के इस नवयुग में जन्म सारे देश में जन्मों की
 शिक्षा-दीक्षा का नये सिरे से मूलपात हो रहा है, और जल-
 जगत में नये प्रजात के दर्शन होने लगे हैं, जालकों के अनन्य
 विपासक आचार्य श्री गिरुभाष का यों अत्यानक यना जना बहुत ही
 अमर रहा है, निकट लविष्य में उन के स्थान की पूर्ति सब
 नहीं दी जाती फिर भी हमें आशा है कि आचार्य श्री गिरुभाष
 अपने पीठ अपने जन हजारे प्रेमीयो, प्रथमकों और सैन्डों
 शिष्य-शिष्याओं को छोड़े गये हैं वे सम मिलकर और सर्गित
 होकर उन के छोड़े हुए जीवनकार्य को संपूर्ण बनाने में अपनी
 सारी शक्ति लगा देंगे और इस प्रभर आचार्यश्री के कष्ट
 से कुछ अंशों में उरुष्ट होकर अपने को कृतकृत्य बना सकेंगे
 परमेश्वर हम सब को सच्ची श्रद्धा और प्रेरणा दें और आचार्य-
 श्री की आत्मा को शिर शांति प्रदान करे

डा. गिनाथ त्रिवेदी

બાળચૈતન્ય

આફ્રિકામાં કેટલાક વર્ષો રહ્યા પછી હિન્દમાં વહીલાત કરવા ધારેલી, પરંતુ થોડા વખત પછી તે છોડી કાર્થ મગળ ચોઘડીએ ગિબુભાર્થ ભાવનગર દક્ષિણામૂર્તિ ભવનમાં વીસ વર્ષની મેવા માટે જોડાયા તે સમયે તેમને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહિ કે બાળક્ષેત્રમાં તેમને ભાગિ બેચી જશે ! પોતાના બાળકાનો પ્રેમ તેમને મેંડમ મોન્ટીસોરીના ગ્રન્થ તરફ લઈ ગયો—અને ત્યાથી તણુખા ઝર્ખા. તેમને મોન્ટીસોરીસિદ્ધાંતોનું અપૂર્વ મહત્ત્વ પ્રતીત થયું અને તેમની નજર ચોપડી પરથી આસપાસના વાતાવરણમાં ઘૂમવા લાગી. તેમની ઉચ્ચ પ્રકૃતિમાં પ્રથમ દર્શને માનાપો બાળવર્ગના દુશ્મન લાગ્યા તે વખતના તેમના વિચારો, લખાણો અને ભાષણોમાં માબા-પોની ક્ષતિ માટે ખૂબ આકરા વિશેષણો છે. વખત જતા માનાપો જમાનાની અસરોથી ઘડાયેલાં છે તે વસ્તુ તેમને પ્રતીત થતા કેટલીક સૌમ્યતા આવી અને આકરા વિશેષણો હળવા થયા, પરંતુ તે સાથે તેમની મહેનતનું ક્ષેત્ર વધી ગયું. જૂની અસરો તોડવા કટિબદ્ધ થયા અને પોતાનું જ્ઞાન, અભ્યાસ અને ચાતુ વાતાવરણમાં દષ્ટિપાતથી થતા પોતાના અનુભવગ્રન્થ મનનો તેમના દરેક પગલામાં પ્રેરક બન્યા.

આફ્રિકાની સમગ્રોમાં એક કવિતા તેમની રચેલી હતી તે ધણું-

પણે વિકસાવવાનો ગિજુભાઈનો ભગીરથ પ્રયત્ન શરૂ થયો. નાના-ભાઈની ઝોળી છવકતી હતી અને તેમાં ઘણા હાથ પડતા. ગિજુભાઈનો હાથ પણ તેનો લાભ લેવા લખાતો રહ્યો નાનાભાઈ જેટલો અવકાશ આપે તેથી એક હાથ આગળ ગિજુભાઈ વધી ગયા હોય. બીજે વર્ષે નાનાભાઈ ત્યા સુધી પહોંચે ત્યા બાળકો માટે નવું કર્તવ્ય ગિજુભાઈને પણ આગળ દોરી ગયું હોય. આ વીસ વર્ષોનો ઇતિહાસ નાનાભાઈ તરફથી સિંચવનો અને તેથી આગળ ને આગળ વધતા જતા ગિજુભાઈની વૃદ્ધિ સાથે બાળચૈતન્ય વિકસાવવાના ક્ષેત્રમાં ગિજુભાઈના અપ્રતિમ જ્ઞાનોનો ઇતિહાસ છે.

બાળકો માટે સરસ જગ્યા હોય પછી સારાં ચિત્રો, ને રંગ-બેરંગી ક્રીડાના નમૂના જોઈએ સર્વ સાધનમયજ્ઞ વાતાવરણમાં સ્વયં-સ્ફૂર્તિને પૂરો અવકાશ દેવાતો થોડુંક મળ્યું એટલે બાળકોને યોગ્ય પુસ્તકાલયની જરૂર લાગી તે તૈયાર કર્યા હોય ? મોટા કિત્તાથી લખી માળપુસ્તકો તૈયાર કર્યા ને તે બાળમંદિરના બાળકો સો સો વાગ વાચી ગયા. 'સિદ્ધ થયેલુ કાચ' તુરત જ પ્રેસમાં ગયું ને તે ક્રમે બાળપુસ્તકોનો ભંડાર પ્રખટ થયો બાળકોનો સંસર્ગ એટલે બાળકોના મનોરથો (જેને માટે ગિજુભાઈની દૃષ્ટિમાં કશી મર્યાદા ગ્રહી જ નહોતી) નો સંસર્ગ અને તે માટે તેમનાં માથાપોનો, શેરીનો, વાતાવરણનો, શિક્ષકોનો, માળશાસ્ત્રીઓ અને તેમના પુસ્તકોનો, માળકાનાં બાળમિત્રોનો અને તે મૈત્રી પણ પશુ પક્ષી ફૂલ, ઝાડ, પાન છ વિવિધ દિશામાં જતા ગિજુભાઈની દૃષ્ટિમર્યાદાને પરિચયમાં તે સર્વનો સંસર્ગ આવનો ગયો દરેક સંસર્ગના પરિણામે સર્વદેશીય સુધાગને વિકાસને માર્ગે ગિજુભાઈની બાળદુનિયા વધી અને "મોન્ડીમોરી સધ" આગળ વધ્યો. બીજા બાળકો પાછળ ગ્રહી જાય ને કેમ આવે ? 'શિક્ષણ

પત્રિકા' શરૂ થઈ. દરેક માળાપને પહેંચાય તે રીતે મનોહર ચર્ચા, કથા, વાર્તા, નિબંધ સ્વરૂપમાં બાળકો માટે સાહિત્ય વધુ અને બાઇને યોગ્ય બેન—તારાબેન મોડક મળ્યાં. બાર હજારો થયો તે કામ બમણું થવા માંડ્યું. ગણિત માટે અંગ ખાતે એટલે ગણિતશાસ્ત્રી શ્રી. હરિહર ભટ્ટની મદદ મળી. બાળકોને ગણિત એક રમત થઈ ગઈ. વાચન પછી ગણિત આવ્યું!

બાળકોને સ્થાન, ચિત્રો, સાધનો, પુસ્તકો મળ્યાં, પણ તેટલાંથી બાળવ્યક્તિત્વ પૂરું કેમ થાય ? તેને માટે સંગીત પ્રગટ થયું અને ગિરુભાઈની ઉપાસનામાં શ્રી. સુનીભાઈ લલ્યા. દરબારમાં માન પામેલા ગવૈયાની શક્તિ બાળકોના તરફ વળી અને બાળકોને મોઢે બાવવાહી મીઠું તાલબદ્ધ ને શાસ્ત્રીય તેમજ બાળકોને અનુકૂળ સંગીત પ્રકટ્યું. સંગીત સાથે નાચગાન, કૂચ, રાસ, નાટક ઇ. સર્વ દિશામાં વિકાસ આવ્યો. સંગીનમાં રુચિ ન હોય તે કોઈ કોઈ બાળક બદાર રુવે તેને માટે નાનું સરખું કીડાંગણુ, કસરત-ધાળા ને નાનો સરખો બગીચો આવ્યો. સ્થાનમર્યાદા તોડી બાળ-પ્રવાસો ગોઠવાયા. બાળમંદિરમાં જોટલું નાનાં બાળકો પાસે સિદ્ધ થાય તેની પૂરી વગતો બેગી કરી ગૂજરાત અને બૃહદ્ ગૂજરાતમાં ગિરુભાઈ તરફથી વાવણી થવા માંડી. બાળમંદિર એટલે નાની દુનિયા અને તેનું જ પ્રતિબિંબ બદાર મોટી દુનિયામાં પડવા માંડ્યું. સૂર્યાગ્નિમાંથા ફિરજો છૂટી પ્રકાશ પથરાય તેમ બાળમંદિરના અનુભવો ફેલાવા લાગ્યા. હવે ગ્રુણ ગજભાગે પ્રકટ થયો. ધોરી રસ્તે અનેક બાઇઓ અને બેનોને બાળમેવા માટે ગિલુભાઈએ બેઠાં કર્યાં. મોન્ડીમેરીસિદ્ધાંતો અને બાળદુનિયા એક યઈ ગર્થ અને તે બ્રમિકા પર સેવામાર્ગે બધાં બેઠાં થયાં. આ ગિરુભાઈનું અખ્યાપનમંદિર, ગિરુભાઈએ પોનાને મળેલું, પૈતિ મેળવેલું ને

સિદ્ધ કરેલું ચારે બાજુ વાવવા માટેયુ મુમુક્ષુ ઇનાકા બહાર આખા હિન્દલગ્ગમાં વાવેતર કરી નાખવા માટેનો ગિજુભાઈનો મનોરથ અધૂરો રહી ગયો છે આ દેહ મારફત વધુ કામ લેવાનું પરમાત્માને યોગ્ય લાગ્યું નહિ હોય પાછના ત્રણ ચાર વર્ષ તેમને અનેક બધા ઘેરી વળેલી

ગિજુભાઈને જાણવાની સમજવાની મને અનેક તકો મળી છે પોતાના બાળકો ને કુટુંબ વચ્ચે, મિત્રો વચ્ચે, શિષ્યો વચ્ચે, અને સૌથી વધારે પોતાના સેવાક્ષેત્રમાં બાળકો વચ્ચે ગિજુભાઈને નિહાળવા, સમજવા, પૂછપરછ કરી જાણવા અને જ્ઞાન મેળવવાનો અમૂલ્ય લાભ મને મળ્યો છે સર્વ પ્રસંગોમાં તેમની વિચારશ્રેણી ને પદ્ધતિથી પરિચિત થયો છું આજે હજી પણ ગિજુભાઈ વિદેહ થયા છતા તે બહુ નજીક છે, છતા તેમની ભચના હતી તેથી વધી છે કાળાન્તરે થોડીક સ્યૂગતા દૂર જતા તેમની દ્વારા થયેની બાળસેવા હિંદના નવા યુગમાં એક અન્યેક ક્ષણના પ્રકરણ લેશે અને તેમાં ગિજુભાઈનું સ્થાન અપ્રતિમ હશે બાળમંદિરમાં માળીના છોકરા હતા, દરજીના હતા શ્રીમત માયાપના ને ગરીબના બાળકો હતા, દરેક કામના હતા, દરેક શાંતિના હતા બાળકો પ્રત્યેની ઉત્તર દષ્ટિ ને બાળપૂજના વૈષ્ણવમાર્ગથી વધુ આગળ ગિજુભાઈ વધ્યા ને બાળમંદિરમાં બાળકોમાં પૂર્ણ માનવસ્વરૂપ પ્રકર કગવવાના ગસ્તા ગિજુભાઈએ મેળવ્યા અને સાને દેખાયા તેમાં ગુરુમત્ર એકમ મોન્ડીમેરીનો હતો અને તેની વધુ હિંદના ઉત્તર ભાગ અને પરમાત્માની સકલનાનો હતો જેમાં ગિજુભાઈ મહાન નિર્મિત મન્યા

એકલે હાથે એ ઝઝૂમ્યો હતો

ત્યારે ત્યારે સ્વ ગિજુભાઈને મળવાનો પ્રયત્ન આવતો ત્યારે ત્યારે એમનું જીવન જે વિષયમાં ગચ્છીપચ્છી રહ્યું હતું તે વિષય પર વિવેચન થતું બાળમાનસ એઓ મરામર પારખી ગયા હતા એટલે તે સબધે એમના અનુમાનો કદી ખોટા પડતા નહિ ઊંકરાઊંકરા રીઝાના મન તેમના મિત્ર બની-તેમનામાંના એક થઈ જઈ એવા એળવી લેના હતા કે તેઓ પોતાની સઘળી વાતો એમને કહી દેતા અને એમની આપેલી શિખામણુ ઘણવાક્ય જેવી માનતા અમાગ કુટુંબનો એક બાળક એમના સહવાસમાં આવેલો તે તોફાનમસ્તી કરે, નાચેકૂદે અને અમે તેને વારવા જઈએ તો સામું કહે છે કે ગિજુભાઈ કહે છે કે નાચો, કૂદો, મઝા કરો અને તમે કેમ અટકાવો છો ? હુ તો ગિજુભાઈનું કહ્યું કરીશ

ગિજુભાઈએ બાળમાનસ, બાળશિક્ષણ, બાળકીડા, વગેરે માટે શુ કર્યું છે તે જાણવું હોય તો લાવનગર દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવનનો ઇતિહાસ, ત્યાં થયેલું કામકાજ જુઓ. એ ભવન તો બંધ થયું છે પરંતુ એનો આત્મા Spirit હજુ ચાલુ છે એ સરથા સ્વ ગિજુભાઈએ એ દિશામાં કરેલ કિંમતી કામનો પુરાવો પૂરો પાડે છે ગૂંજગન અને કાકિયા 13 બાળકેળવણીની આ આજુથી તદ્દન અચાત હતું તે આજુને હસ્તીમાં લાવનાર તથા

એકલે હાથે શરૂઆતમા તે સબ ધે અમૂમનાગ તેઓ એકલા જ હતા.
પાછળથી એમને સાથ મળી ગયો એ વાત ખરી પરંતુ પ્રારભની
મુશ્કેલીઓ તો એમણે જ વેડી

બાળસાહિત્યનાં ગિન્યુભાષને હાથે લખાયેલા પુસ્તકો અગ્નેક
છે છોકરાઓ તે વાંચતા ચાકતા નથી વાચે છે તેમથી શિક્ષણ
મદ્ય કરે છે, સાથેસાથે હમે છે ને ગમત કરે છે

આવા બીજા ગિન્યુભાષ ગૂજરાત અને કાકિયાનાડને મળતાં
દાયકાના દાયકાઓ વહી જશે

કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

અડગ શ્રદ્ધાળુ

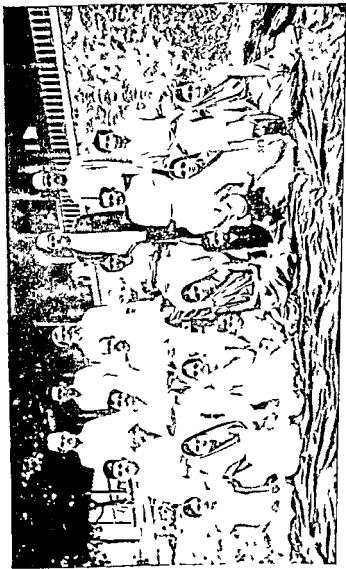
સદ્ગત શ્રી ગિજુભાઈ સાથે મને પ્રથમ પરિચય સને ૧૯૧૩ માં મુમુક્ષુશ્રી પી. લી. સીંગણેના લો ક્લાસમાં થયો. પૂર્વજન્મના સબંધને લીધે કે કોઈ અગમ્ય કારણે અમે એક બીજા તરફ આકર્ષાયા, સાથે કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો, સાથે પાસ થયા, અને વઢવાણુ કેમ્પમાં સને ૧૯૧૪ માં સાથે ભાગીદારીમાં વકીનાત ચર્ કરી વકીલાતના ધંધાની અનિષ્ટ માણુના કારણે શ્રી ગિજુભાઈનો તે ધંધા પ્રત્યેનો અભાવ તેઓ વખતોવખત વ્યક્ત કરતા, અને જીવનની કોઈ વધારે ઉપયોગી દિશા ઓળખવા તેઓ ગતિ-દિવસ મયતા હતા તેવામાં એક પ્રસંગ બન્યો, અને તેમણે આજીવન તત્કાળ પથટાઈ ગયું એક અસીલ એક બનાવટી ખાતુ લઈ તેમની પાસે તેવા ખાતા પરથી દાવો લખાવવા આગ્યો ખાતુ બનાવટી છે તેમ તેમની ખાતરી થઈ અને તેમણે તે કેસ લેવાની ના પાડી, એટલું જ નહિ પણ તેમને વકીનાતના ધંધા પ્રત્યે ધિક્કાર છૂંચ્યો આ હકીકત બન્યા પછી દૈવયોગે દરબારશ્રી ગોપાલદાસે તથા સદ્ગત શ્રી મોતીભાઈ અમીને એકમ મોનીસોરીનું મુસ્તક શ્રી ગિજુભાઈના હાથમાં મૂક્યું, તેઓ ને ખૂબ ગ્રસપૂર્વક વાચી ગયા તે પછી બાગશિક્ષણને લગતું બીજું કેટલુંક સાહિત્ય પણ વાંચ્યું અને એ જ માસમાં વકીનાતને સંતોને માટે તિલક મંદિ

આપી તેઓ લાવનગરના શ્રી દક્ષિણામૂર્તિના આજીવનસભ્ય તરીકે ગરીબાઈનું વ્રત લઈ જોડાયા.

તેઓશ્રીને દિવસે દિવસે એવી માન્યતા દઢ થતી ગઈ કે ઈશ્વરે તેમને બાળશિક્ષણનું કાર્ય મેપિયું છે, અને તે પ્રભુના કાર્ય તરીકે નિંદગીપર્વત તેમને કરવાનું છે, અને તેવી સુદઢ માન્યતા અનુસાર તેઓ તે કાર્યમાં તન અને મનથી લાગી ગયા. પ્રથમના છસાત વર્ષ બાળશિક્ષણશાસ્ત્રનું સાહિત્ય જ્યાં જ્યાંથી મળ્યું ત્યાં ત્યાંથી મેળવી વાચતા ગયા. અને પોતાનો અભ્યાસ કાર્યમાં મૂકતા ગયા. તે સાત વર્ષોમા બહારની દુનિયા તેમના વિશે કશું જાણતી ન હતી. એક વખત મે તેમને પૂછેલું: “આતુ સંગીત અને સાચું કાર્ય આપ કરો છો, છતાં જગત હજુ સુધી તેની કાંઈ કદર કેમ કરવું નથી?” તેમણે જવાબ આપેલો, “મને મારા કાર્યમાં અપ્પૂટ શ્રદ્ધા છે, અને જગતને મારા કાર્યની કદર કરવી જ પડશે. હજુ મારા જીવનમાં ન્યૂનતાઓ છે. તમાગ જડીમેન (શ્રી ગિગુ-બાઈના ધર્મપત્ની) હજુ ત્રાંબા—પિત્તળના વાસણમા રસોઈ કરે છે, તે વૈભવ ઝોડી માટીના દાડલામા રસોઈ કરશે ત્યારે જ જગત મારા કામની કદર કરશે.”

એક વખતે મે તેમને પૂછેલું, “તમારા બાળમદિરમાં નવીન પદ્ધતિથી શીખેલાં બાળકો આ જગતમાં શું કરશે?” તેમણે જવાબ આપેલો, “તેઓ પરાધીન જગતમા જીવવાની ના પાડશે, અને સ્વાધીન જગતમાં જ જીવશે અગર મરી શીટને.”

પ્રથમનાં સાત વર્ષોમા આ રીતે પોતાના કાર્યમાં અપ્પૂટ શ્રદ્ધા અને પ્રભુ ઉપર વિશ્વાસ રાખી ચાંત રીતે ઠાક પણ પ્રકારની જાહેર ખજર અગર ધોંધાટ કર્યા વગર તેમણે તેમનું કાર્ય

श्रीदक्षिणामूर्ति आनन्दिभाषी द्वारा यन्त्रिणाना प्रयुक्ते साधनी तस्मिन् ४ स १९३८

બાળકો, અસંખ્ય વિદ્યાર્થીઓ અને બાળકોનાં માબાપો તેમનાં અવસાનથી કરુણ આઠંદ કરે છે, અને મારા ઉપર તેમના વિદ્યાર્થીઓના જે પત્રો આવે છે તે વાંચી હૃદયના ચૂરેચૂરા ચક્ર ઝપ્પ છે. ધણી લખે છે કે શ્રી. ગિજુભાઈના સ્વર્ગવાસથી તેમનું જીવન શૂન્ય ચક્ર ગયું છે. તેઓને હંમેશા તેમના તરફથી જીવનની તદ્દન નવી દિશા અને અદ્ભુત પ્રેરણા મળતી.

શોક કરવો મિથ્યા છે. પ્રભુની એવી જ પ્રજ્ઞા હશે. હવે તો શ્રી. ગિજુભાઈના કાર્યને જીવંત રાખી આગળ ધપાવવું તે જ તેમના સૌ મિત્રોનું કર્તવ્ય છે. શ્રી. ગિજુભાઈ સ્વર્ગવાસી થયા છતાં અમર છે. તેમનો આત્મા બાળજગતમાં અહોનિરા વિહર્યા કરશે, અને બાળશિક્ષણની વધારે વેગવાન અને બળવાન પ્રેરણા આપ્યા કરશે તેમાં શંકા નથી. પ્રભુ તેમનાં આત્માને ચિર શાંતિ આપે.

પોપટલાલ ચૂડગર

જીવતું ચૈવન

સદ્ગત ગિજુભાઈ સાથે મને લગભગ પચ્ચીસ વર્ષનો પરિચય હતો. સૌથી પહેલાં તેમનો મને પરોક્ષ પરિચય થયેલો. ભાઈ મસ્તરામ જેઓ ગિજુભાઈના એક સ્વજન થાય તેઓ મારા હાઈસ્કૂલના સહાધ્યાયી હતા. તેમના બંગલે હું જતો અને ઇસ્ટ આફ્રિકાથી આવેલા ગિજુભાઈના પત્રો તેમ જ કાવ્યો જે ગૂજરાતી માસિકામાં અગ્રેય યજ્ઞ રજા હતા તે મને તેઓ વંચાવતા. તે સમય દરમિયાન ગિજુભાઈનાં પત્ની જડીબહેનને પણ ભાઈ મસ્તરામને ત્યાં જ પહેલવહેલો મળેલો. ત્યારબાદ થોડાં વર્ષ બાદ ગિજુભાઈ મુંબઈમાં પરોક્ષ ઉપર 'મગનબાગ'માં રહેતા અને વકીલાતનો અભ્યાસ કરતા ત્યારે પણ એકાદવાર તેમને હું મળેલો એવું મને સ્મરણ છે. વઢવાણમાં તેમણે વકીલાત શરૂ કરી ત્યારબાદ એક દિવસ તેમને ત્યાં જ હું મહેમાન થયેલો અને તેમની સાથે રહેલો. તેમની સાથેના મારા પરિચયની ખરી શરૂઆત તો અહીં જ યજ્ઞ દરબાર ગોપાળદાસ તે વખતે રાયસાંકળીના દરબાર હતા અને વઢવાણ કાંપમાં જ ધણું ખરું રહેતા. તેમને ત્યાં એક સુંદર સિતાર વગાડવાવાળો આવેલો. તેને સાંભળવા ગિજુભાઈ સાથે હું ગયો હતો. દરબાર ગોપાળદાસ તે વખતે વસોમાં મોન્ડીસોરીપદ્ધતિએ બાળમંદિર સ્થાપતા હતા. ગિજુભાઈ વકીલાતમાં ઠીક ઠીક પ્રગતિ કરતા હતા

પણ તેમના આત્માને તેમાં કાંઈ એવું પડતું નહોતું. તેમનામાં રહેલી શક્તિઓ વિસ્તૃત કાર્યક્ષેત્ર અને નવસર્જન શોધી રહી હતી. દરબાર ગોપાળદાસના પરિચયના પરિણામે મોન્ટીસેરીપદ્ધતિનાં પુસ્તકો તેમના જોવામાં આવ્યાં; વસોતું બાળમંદિર તેમણે નજરે નિહાળ્યું; અને તેમનું મન શિક્ષણપ્રદેશ તરફ આકર્ષાયું. ઈ. સ. ૧૯૧૬ લગભગમાં તેઓ દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવનમાં જોડાયા, અને ભાવનગર આવીને વસ્તા. તે દરમિયાન મારે ભાવનગર રહેવાનું ખૂબ જનવું. તેથી ગિજુભાઈ સાથે મારે પરિચય વધતો ગયો. અનેક સાંજો મેં તેમની સાથે ગાળી હશે. તેઓ અનેક વિષયમાં રસ ધરાવતા અને મારી આસપાસ પણ કોલેજજીવનનું ગાઠ વાતાવરણ હતું, તેથી અનેક વિષયો ઉપર કલાકના કલાક સુધી અમારી ચર્ચા ચાલતી. તેઓ દરેક વાતને શુદ્ધિના ત્રાજવે તોળતા અને દરેક વિષયના મૂળને સ્પર્શવા પ્રયત્ન કરતા. તેમનું માયાળુપણું ભારે મોહક હતું. તેમની સહાનુભૂતિ પણ ખૂબ પ્રેરક હતી. ગમે તેવી અગવડમાં પણ તેઓ હમેશાં હસતા જ હોય. સાંસારિક આધિ, વ્યાધિ કે ઉપાધીઓ તેમના માનસને ભાગ્યે જ ક્ષુબ્ધ કરી શકતી ભગવાન શુદ્ધ પ્રત્યે તેમને ખૂબ આદર હતો. સમાજના અનેક પ્રશ્નોમાં પણ તેમને ઊંડો રસ હતો. તેમનો અનુભવ તેમ જ અવલોકન વિશાળ હતાં. ધીમે ધીમે તેમનું ધ્યાન બાળશિક્ષણ ઉપર વધારે ને વધારે એકત્ર થતું ગયું. આપણાં અનેક દર્દીનું મૂળ તેમને બાળકની ઉપેક્ષામાંથી જ ઉદ્ભવતું દેખાયું. દેશના ઉત્કર્ષનો સાચો ઉપાય કેળવણી છે અને એ કેળવણીનું પુનર્વિધાન બાળકની કેળવણીથી જ શરૂ થવું જોઈએ એમ તેઓ માનતા. જે દમનચક્રીમાં બાળકો પીસાઈ રહ્યાં હતાં તે જોઈને તેમનો આત્મા ખૂબ ત્રાસ અનુભવતો. આ કારણે તેઓ શિક્ષકો તેમ જ માતાપોતી કડકમાં કડક શબ્દોમાં

ઝાટમ્ણી ઝલતા જે પ્રગ્નને મહાન જાની સરજતુ છે તે પ્રગ્ન
 પોતાના બાળકોની ઉપેક્ષા કેમ જ કરી શકે ? બાળક એક મુલા
 યમ શક્યતા છે તેને સભાળપૂર્વક ઉછેરો અને સમજપૂર્વક
 કેળવો તો તે આવતી કાલનો સમર્થ નાગરિક બનશે પણ આ
 સભાળશુ અને આ સમજશુ-એ વિશે જ આપણા લોકોમાં ગાઢ
 અજ્ઞાન પ્રવર્તવું હતું એ અજ્ઞાન દૂર કરવાનું અને સાચું બાળ-
 શિક્ષણ કેવું હોવું જોઈએ તેની સાચી સમજ લોકોને આપવાનું
 કામ ગિજુભાઈએ ઉપાડ્યું અમારી સાથે પણ આ જ વાત અને
 આ જ ચર્ચા ચાલતી તેમણે વીશ વીશ વર્ષ સુધી આ વિષય
 પાછળ અખંડ તપશ્ચર્યા કરી ઊંઘતી જનનાને જાગ્રત કરી, બાળ
 શાળાઓને કેદખાના અને કારખાના મીટાવીને ફીડાગણો બનાવી
 દીધાં, તેમના પરિચયથી મારી જેવા અનેક મિત્રોને પોતપોતાના
 બાળકો વિશે સાચી દષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ

તેમની સાથે મેં કલાકોના કલાકો ગાળ્યા છે જાવનગર હું
 ત્યારે જાઉં ત્યારે તેમને મળવાનું અને તેમની સાથે એકાદ ટક
 જમવાનું હોય જ બાળશિક્ષણ તેમનું ખાસ કાર્યક્ષેત્ર હતું, છતાં
 તેમની દષ્ટિ સર્વત્રાહી હતી. તેમને પ્રેમાળ અને હસનેા સ્વભાવ
 ન બોલતાને પણ બોલાવતો બાળમદિગ્ધા તેમની સાથે ફરવું અને
 નવા પ્રયોગો અને નવા અનુભવોની વાતો સાંભળવી એટલે જે ધડી
 ખટપટ અને ખટગગધી ભરેલી દુનિયાને ભૂલી જવી તેમની સાથે
 ઉંમરબેદ કદી જથ્થાપ જ નહિ તેઓ બાળક સાથે બાળક હતા,
 મુવાન સાથે મુવાન હતા અને પ્રૌઢ સાથે પ્રૌઢ હતા તેમનામાં
 અવગુ ધોનન ભરેલું હતું બાળકોના સતત સહવાસે તેમની ઉપર
 ઉમંગની અસર થવા દીધી જ ન હતી બાળકોને તેમણે પ્રતિદા આપી,

आण्डाये तेमने अण्डित यौवन आप्यु छेना छे वा न-यु
 आरीना अन्त भागमा हुँ तेमने गण्डाट भणेलो, त्यारे पयु गिणु-
 बाध तो गिणुबाध न छता अे न हास्य, अे न विनोद, अे न
 सदानुभूति सर हरकीशनदास होरपीटलमा तेमने मणवु अे लारे
 हृदयद्रावक हतु तेओो मोती शकता नहि पयु तेमनी आप्पो
 आवनाग्ने अरोमर ओणअती ने तेमना नत्रत भगजमा भूत-
 काणना अनेक स्मरणो उभराता, आणुअे पडेला पेड उपर पोतानी
 नतने व्यक्त करवा ते कष्ट कष्ट लभता ते लभायु तो यधु
 अरोमर जिकनतु नहि पयु ते पाछग तेमनो करणुा प्रेगो प्रेम
 अरोमर प्रगट थतो अने मारी जेवा अनेक स्नेहीमेने गभगीन
 मनावी हेतो तेमनी आप्पो, तेमनी मुद्रा उवटनी विदाय नागी
 रही छती पासे पडेना कुनो जे काष्ठ आवे तेने तेओो आपता
 अने हाथमा हाथ भियावीने सामे टगर टगर जेष्ठ रहेता. तेओो
 आपरे गया अने आपणु तेमना विद्योगे रडता अहो रखा
 वर्षोना समधथी सकगायेनो स्नेही न्यारे आपथी वञ्चेथी
 विदाय ले छे त्यारे न मसागसजघोनी अनित्यतानु आपथुने
 सयोड लान थाय छे गिणुबाध गया अकाणे विसर्जन पाभ्या,
 अेम छता तेओो जेटयुं जवन ज्य्या तेटनु पुरु सकग जरीने
 गया तेमनु जवन जेटने जेक अजग सेरावती मिशनरीनी जवन
 कथा पूर्वकाणमा लगीरथे धार तपस्या करीने पिता-पितानहोने
 उद्धार क्यो दतो गिणुबाधअे अपूर्व साधना पडे मानीमोगी-
 गगा आपथुा देशमा उनागीने आगाभी प्रजनो उद्धार यो छे.
 आज्जे तेमनु समणु भग्ता भग्ता अनेक मायनो याद आवे छे
 अने जवनना अने प्रमगो गिणुबाधथी जेक या अन्य प्रमजे
 अमित थयेला ज्ञाय इ अेवा अेडवत्पन रमजतनी काष्ठ भजे

પણ ખોટ પુરાવી શક્ય છે જ નહિ. તેઓ જે ઉત્તમવર્ગ કારકિર્દી મૂકી ગયા છે તે આપણને સદા માર્ગદર્શક અને અને તેમના ક્ષેત્રમાં આપણાથી અનુભવ કાંઈક કરીને તેમનું ઝાણ અંશતઃ પણ આપણે અદા કરીએ એટલો જ હવે એમના અને આપણા સંબંધનો સાર રહ્યો ! પરમાત્મા એવી શક્તિને આપણી વચ્ચે ફરી ફરીને અવતાર આપે અને એ દ્વારા ભાવી પ્રજાના કલ્યાણની યોજનાઓ યોજે એવી આપણે પ્રાર્થના કરીએ !

પરમાનંદ કાપડિયા

આઈં સમરણો

તપ્તેશ્વરની ટેકરી આસપાસનુ મનોહર સૃષ્ટિ સૌંદર્ય, શુદ્ધ ઠંડા પવનની લહરીઓ, દૂર દૂર નગર નાખી ચકાય તેવે સ્થળે આવેલું બાળમદિર, તેમા હસતા, રમતાં, કૂદતા અને ગણુગણુ કરતા બાળકોને જોઈને કોના મનને આનંદ ન થાય ?

બાળમદિરની અંદર જઈને જુઓ તો કોઈ વાચવામા, કોઈ ચિત્ર કરવામા, કોઈ નિર્દોષ રમત રમવામા, એમ સૌ પોતપોતાને અનુકૂળ કામ કરવામા ગુચાચેલા નગરે પડે છે. દૂકામા આ બાળમદિરમાં અભ્યાસ કરતા બાળકુસુમો કુદરતની સાથે એકતાન થઈને વિકસતા હોય તેવુ જોવામા આવે છે

ક્યાં એ શહેરની ગદી ગલીઓમા આવેલી અધારીઆવાળી બાળશાળાઓ, ક્યાં એ મેલાધિલાં દેખાતા બાળકો, અને ક્યાં એ બાળકોને ત્રાસરૂપ થઈ પડતા શિક્ષકો ! તપ્તેશ્વરનુ બાળમદિર મન ઉપર કોઈ અતોખી છાપ પાડે છે કેટલાએ બાળકો તથા મામાપોને માટે એ મદિર આશીર્વાદસમુ અને પ્રિય થઈ પડેતુ છે

ગિજુભાઈનો બચુ (નરેન્દ્ર) શાળાને માટે ચોખ્ખુ ઉમગ્નો થયો, અને ગિજુભાઈના મનમા તેના શિક્ષણનો પ્રશ્ન ઊભો થયો. ગામની શાળામા તેને શી રીતે મોખ્લી ચકાર ? બચુને તો ધર

આગળ જ શિક્ષણ આપવું નોંધ્યે. આ વિચારની સાથે જ ગિજુભાઈએ બાળમાનસ અને બાળકોળવણીનો અભ્યાસ કરવાની શરૂઆત કરી અને એક સખી ગૃહસ્થની મદદથી ભાવનગરમાં તીર્થક્ષેત્ર સમા બાળમંદિરની સ્થાપના કરી.

ગિજુભાઈના આ પ્રથમ વિચારરૂપી અંકુરમાંથી આજ ગૂજરાતકાકિયાવાડનાં અનેક બાળમંદિરોરૂપી વૃક્ષ ઊભાં થયાં છે. ગિજુભાઈની પામે જ તાલીમ પામેલા અનેક અધ્યાપકો તેવું પોષણ કરે છે, અને અનેક બાળકો શિક્ષણની નવી પદ્ધતિ (મોન્ટ્રીસોરી) નાં ફળનો સ્વાદ લઈ રહ્યાં છે.

આજથી પા સદી પહેલાં ગૂજરાતકાકિયાવાડની કાઈ કાઈ શાળાઓના બાળકોને કિન્ડરગાર્ટનપદ્ધતિ પ્રમાણે શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. એ અરસામા મેડમ મોન્ટ્રીસોરીની બાળશિક્ષણપદ્ધતિનો થોડો થોડો અવાજ દિન્દુસ્તાન સુધી પહોંચ્યો હતો, અને ગિજુભાઈએ તે અવાજને ઝીલી લીધો. દિન્દુસ્તાનનાં બાળકોને અનુકૂળ એવો મોન્ટ્રીસોરીપદ્ધતિમાં ફેરફાર કરીને ગિજુભાઈએ બાળશિક્ષણનો એક નવો ક્રમ તૈયાર કર્યો છે, જેને “ગિજુભાઈપદ્ધતિ” તરીકે સારી રીતે ઓળખાવી શકાય.

ગિજુભાઈએ બાળશિક્ષણ ઉપર નાનાંમોટાં ધર્મા સ્વતંત્ર પુસ્તકો તૈયાર કરી ગૂજરાતની આલમના શિક્ષણશાસ્ત્રીઓને ચરણે ધરાં છે. તે ઉપરના વિચારની સાચી પૂરે છે.

બાળક એ પ્રભુની મદદન અર્થિય છે અને બાળક આવની કાલના સમાજનો પિના છે, માટે બાળમાનસને અનુકૂળ દોષ તેવું શિક્ષણ બાળશાળાઓમાં અપાવું નોંધ્યે એ પહેલાં ગિજુભાઈએ નોંધું અને ખીન્દને તે પ્રમાણે નેનાં કર્યાં છે.

મોન્ટીમેરીપદ્ધતિનો જુદા જુદા ગૂજરાતમાં ફેલાવ કરવાના ઉદ્દેશથી ગિજુભાઈએ 'મોન્ટીમેરી સંઘ'ની સ્થાપના કરીને શ્રીમતી તામબેનના સહકારથી "શિક્ષણ પત્રિકા" નામનું માસિક ચક્ર ચલુ કર્યું છે આજે ૧૬ વર્ષથી આ માસિક નિયમિત રીતે બાળકેળવણીમાં રસ લેતા માતાપિતા, શિક્ષકો અને બાળકોને માટે સુદર વાચન પૂરું પાડે છે

બાળસૃષ્ટિમાં આજે સૌથી વધારે કાંઈ નામ જાણીતું થયું હોય તો તે ગિજુભાઈનું છે

ગિજુભાઈ આપણી વચ્ચે ગણ્યા નથી પણ બાળકેળવણી ઉપર લખેલા તેમના પુસ્તકો (જેમાં બાળનાટકો, બાળવાર્તા પ્રવાસવર્ણન, પ્રાણીવર્ણન, પક્ષીવર્ણન, વનસ્પતિવર્ણન સૃષ્ટિસૌન્દર્યનું વર્ણન, બાળકેળવણી, અને મહાન પુરુષોના જીવનચરિત્રોનો સમાવેશ થાય છે) અને તેમની પ્રેરણાથી ઠેકાણે ઠેકાણે સ્થપાયેલા બાળમંદિરો મોજૂદ છે અને તે રીતે તેમની માદગીરી અમર થઈ ગઈ છે.

ગિજુભાઈ માત્ર શિક્ષણશાસ્ત્રી નહોતા. તેમનામાં જિંદી ધાર્મિકભાવના હતી તેમને મન ધર્મ એટલે માત્ર Religion નહિ પણ ફરજ અને સેવા પણ એટલા જ મહત્વના હતાં તેમની કાર્યશક્તિ, બ્યવસ્થાશક્તિ નિહંગતા અને નિયમિતપણે કામ કરવાની ટેવથી તેમની સાથે કામ કરનારાઓ દમ્બેશા મુગ્ધ બનતા અને તેમના શુભોના મુન્નકંઠે વખાણ કર્યા વિના રહી શકતા નહિ ગિજુભાઈ નાના માથે નાના અને મોટા માથે મોટા થઈ ચક્રતા. બાળમંદિરમાં નાના વિદ્યાર્થીઓ માથે એકનાન થઈને તાલ્ય કરનારા ગિજુભાઈ અને અબ્યાપનમંત્રિમાં શિક્ષણશાસ્ત્ર ઉપર પ્રવચન કરના ગિજુભાઈ કોઈ અન્ય પ્રકારના અજ્ઞાણ આવતા હતા.

ગિજુભાઈમાં ધાર્મિક સસ્કાર તેમનાં માતૃશ્રી અને મોસાળ પક્ષમાંથી ઊતરી આવેલા હતા. જ્યારે તેમની ઝીણવટથી કામ કરવાની ટેવ અને વકીલોને સહજ એવી લડાયકશક્તિ (Fighting Spirit) તેમના પિતા તરફથી ઊતરી આવેલા હતા ગિજુભાઈના પિતા વકીલ હતા.

ગિજુભાઈની સાહસિક વૃત્તિ તેમને પૂર્વ આફ્રિકા મુખી લઈ ગઈ. આફ્રિકાના તેમના બે વર્ષના રહેવાસ દરમિયાન તેઓએ એક અંગ્રેજ સોલીસીટરની ઓફિસમાં કામ કર્યું. દેશમાં પાછા આવ્યા પછી તેમને વકીલાતનો ધંધો કરવાની ઇચ્છા થઈ એટલે ઉતરેાતર ડિસ્ટ્રીક્ટ પ્લીડર અને હાઈકોર્ટ પ્લીડરોની પરીક્ષા ઉંચે નબરે પસાર કરી વડવાણમાં વકીલાતનો ધંધો શરૂ કર્યો ગિજુભાઈનું મૂળ વતન વળા. તેમના પિતાએ ઘણાં વર્ષો પૂર્વે વકીલાતની શરૂઆત કરેલી અને ગિજુભાઈએ પણ અણુધારી રીતે વડવાણમાં વકીલાતનો જ ધંધો કરવા માંડ્યો. થોડા જ વખતમાં ગિજુભાઈ જેવા સરળ પ્રકૃતિના માણસ માટે વકીલાતનો અટપટો ધંધો કરવાનું કઠણ થઈ પડ્યું.

એ અરસામાં ભાવનગરમાં શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થિભવનની સ્થાપના થઈ આ સંસ્થાના આઘ ચાલકો માહેના એક તેમના મામા સ્વ. હરગોવિંદભાઈ હતા ગિજુભાઈનો તેમના મામા પ્રત્યે અપૂર્વ પૂજ્યભાવ, માન અને શ્રદ્ધા, એટલે તેમના મામાએ ગુરુ-કુળની પગપરા પગ સ્થાપેલી દક્ષિણામૂર્તિની સંસ્થામાં જોડાઈ શિક્ષકનો ધંધો કરવાનું ગિજુભાઈને વધારે પસંદ પડ્યું. તેમણે વકીલાતનો ધંધો કાયમ ગાખ્યો હોત તો પૈસાની દૃષ્ટિએ તેઓ વધારે મુખી અને મુસપત્ત હોત, પરંતુ દક્ષિણામૂર્તિમાં અશ્રવનસભ્ય તરીકે

જોડાયા પછી લોકકલ્યાણનાં તેમણે જે જે કાર્યો કર્યાં તેમાંથી કેટલુંય યષ્ટ શક્યું હોત તે કહેવું મુશ્કેલ છે.

આજીવનસભ્ય તરીકેનો તેમનો ૨૦ વર્ષનો સમય પૂરો થતાં તેઓ સંસ્થામાંથી નિવૃત્ત થયા. દક્ષિણામૂર્તિમાંથી નિવૃત્ત થયા પછી તેમના કાર્યપ્રદેશને વધારે વિસ્તૃત બનાવવાનો અને પોતાની દરેક શક્તિઓનો બાળકેળવણીના ક્ષેત્રમાં લોગ આપવાને તેમણે નિશ્ચય કરેલો.

ઈશ્વરે તેમને માટે આ દુનિયામાંથી દૂંક સમયમાં આલ્યા જવાનું નિર્માણ કર્યું હશે તેવું તેમણે ધાર્યું નહિ હોય, તેમ જ બીજા કાષ્ટની કલ્પનામાં પણ આવ્યું નહિ હોય.

ગિજુભાઈ તો ગયા, અને અમર થઈ ગયા. બાળકેળવણીમાં રસ લેનાર અબાલવૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષોની હવે ફરજ ઊભી થાય છે કે ગિજુભાઈએ ૨૦ વર્ષ સુધી સતત પરિશ્રમ કરી બાળકેળવણીનું જે કામ ઉપાડેલું છે તે આગળ વધારે અને એ રીતે તેમના આત્માને સંતોષ પમાડે.

પરમાત્મા ગિજુભાઈના આત્માને અનંત શાન્તિ આપે

હીરાલાલ હરગોવિંદ પંડ્યા

ગિજુભાઈમાં ધાર્મિક સંસ્કાર તેમનાં માતૃથી અને મોસાળ પક્ષમાંથી ઊતરી આવેલા હતા જ્યારે તેમની ઝીણવટથી કામ કરવાની ટેવ અને વકીલોને સહજ એવી લક્ષ્યશક્તિ (Fighting Spirit) તેમના પિતા તરફથી ઊતરી આવેલા હતા ગિજુભાઈના પિતા વકીલ હતા

ગિજુભાઈની સાહસિક વૃત્તિ તેમને પૂર્વ આફ્રિકા મુખી લઈ ગઈ આફ્રિકાના તેમના એ વર્ષના રહેવાસ દરમિયાન તેઓએ એક અંગ્રેજ સોલીસીટરની ઓફિસમાં કામ કર્યું દેશમાં પાછા આવ્યા પછી તેમને વકીલાતનો ધંધો કરવાની ઇચ્છા થઈ એટલે ઊતરોતર ડિસ્ટ્રીક્ટ પ્લીડર અને હાઈકોર્ટ પ્લીડરોની પરીક્ષા ઊભે નબરે પસાર કરી વઢવાણમાં વકીલાતનો ધંધો શરૂ કર્યો ગિજુભાઈનું મૂળ વતન વળા તેમના પિતાએ ઘણાં વર્ષો પૂર્વે વકીલાતની શરૂઆત કરેલી અને ગિજુભાઈએ પણ અણુધારી રીતે વઢવાણમાં વકીલાતનો જ ધંધો કરવા માંડ્યો થોડા જ વખતમાં ગિજુભાઈ જેવા સગળ પ્રકૃતિના માણસ માટે વકીલાતનો અટપટો ધંધો કરવાનું કંઈયે થઈ પડ્યું

એ અરસામાં ભાવનગરમાં શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થિભવનની સ્થાપના થઈ આ સંસ્થાના આઘ ચાલકો માહેના એક તેમના મામા સ્વ. હરગોવિંદભાઈ હતા ગિજુભાઈનો તેમના મામા પ્રત્યે અપૂર્વ પૂજ્યભાવ, માન અને શ્રદ્ધા, એટલે તેમના મામાએ ગુરુ-કુળની પગપગ પર સ્થાપેલી દક્ષિણામૂર્તિની સંસ્થામાં જોડાઈ શિક્ષકનો ધંધો કરવાનું ગિજુભાઈને વધારે પસંદ પડ્યું તેમણે વકીલાતનો ધંધો ઠાપમ ગાખ્યો હોત તો પૈસાની દૃષ્ટિએ તેઓ વધારે સુખી અને સુસખ ટોત, પરંતુ દક્ષિણામૂર્તિમાં અત્યંતસખ તરીકે

તરીકે, ભણનાર તરીકે નહિ પણ આજે તો ત્યાં જ હું એ. ભણનાર તરીકે હતો કેવી નવાઈ !

દક્ષિણામૂર્તિમા આવી પહોંચ્યો ગૃહપતિએ અમને અમારો નિવાસ બતાવ્યો સૌ વિદ્યાર્થીઓની સાથે હું પણ ગોઠવાયો લામી એવી એક ઓરડી હતી અને એમા સામસામા વિદ્યાર્થીઓ ગોઠવાતા હતા જેલની બેરેકો મને યાદ આવી પણ જેલમા તો અમને ફગવ્યાત એ પ્રમાણે ગોઠનતા હતા ત્યારે અહીં અમારે સ્વેચ્છાએ એમ કરવાનું હતું એટલો ફેર હતો

આ બધું બન્યું ત્યાં સુધી ગિજુભાઈને જોયેલા નહિ એ ક્યા હશે એમ એક જણને પૂછ્યું તો ' સામા મકાનમા ' એવો ઉત્તર મળ્યો. મે મકાનની સામે જોયું બેઠા ઘાટનું એક મકાન હતું આગળ બે જળીઓ હતી મકાનની આગળ નાનો સરખો બાગ અને બાગમાં એક હીચકો હતો એ મકાનમા ગિજુભાઈ રહેતા હતા વિદ્યાર્થીનિવાસથી તે સાવ નજીકમા હતું

થોડી વારમાં ખાવાનો વખત થયો અને અમે ગમેડે ઊપચ્યા સૌ સૌના હાથમા પોતપોતાની યાળી, વાટકી અને લોટા હતા અને અમે વાતો કરતા ચા-ચા જતા હતા રસોડામા જમવા બેઠા ત્યાં ગિજુભાઈ આવે છે એમ સાંભળ્યું સૌ એમને જોવા આવ્યું બન્યા ગિજુભાઈ અદર અચ્ચા એમણે એમ અડધી બાયવાળું પહોંચ્યું ને ટૂંકી ઘોતલી પહેરી હતી સૌના નામ પૂછતા ગયા મારી પાસે આવી મારું નામ પણ પૂછ્યું પછી બે ચબ્દો સોને કહી એ ચાલ્યા ગયા ગિજુભાઈ સાથેતુ એ માટું પહેતુ મિનન પડેલા મિનને અમે ફટવા નજીક આન્યા હતા એ ન તો એ જણના હતા કે ન તો હું પણ એક વાત સાચી અને તે એ કે એમની

તરીકે, ભણનાર તરીકે નહિ પણ આજે તો ત્યા જ હું એક ભણનાર તરીકે હતો કેવી નવાઈ !

દક્ષિણામૂર્તિમા આવી પહોંચ્યો ગૃહપતિએ અમને અમારો નિવાસ બતાવ્યો સૌ વિદ્યાર્થીઓની સાથે હું પણ ગોઠવાયો લાખી એવી એક ઓરડી હતી અને એમા સામસામા વિદ્યાર્થીઓ ગોઠવાતા હતા જેલની બેરેકા મને યાદ આવી પણ જેલમાં તો અમને ફરજિયાત એ પ્રમાણે ગોઠવતા હતા ન્યારે અહીં અમારે સ્વેચ્છાએ એમ કરવાનું હતું એટલો ફેર હતો

આ બધું બન્યું ત્યા સુધી ગિજુભાઈને જોયેલા નહિ એ ક્યાં હશે એમ એક જાણુને પૂછ્યું તો ' સામા મકાનમા ' એવો ઉત્તર મળ્યો. મે મકાનની સામે જોયું બેઠા ઘાટનું એક મકાન હતું આગળ બે જાણીઓ હતી મકાનની આગળ નાનો સગખો બાગ અને બાગમા એક હીચકો હતો એ મકાનમા ગિજુભાઈ ગહેતા હતા વિદ્યાર્થીનિવાસથી તે સાવ નજીકમા હતું

થોડી વારમા ખાવાનો વખત થયો અને અમે રમોડે જીપચ્યા સૌ સૌના હાથમા પોતપોતાની ઘાળી, વાટકી અને લેગ હતા અને અમે વાનો મગતા ચાલ્યા જતા હતા ગસોડામા જમવા બેઠાં ત્યા ગિજુભાઈ આવે છે એમ સાબળ્યું સૌ એને જોવા આતુર બન્યા ગિજુભાઈ અદર અચ્યા એમણે એક અર્ધી બાયવાળું પહરણુ ને ટૂંકો ધોનલી પહેરી હતી એનું નામ પૂછ્યા ગયા મારી પાસે આવી મારું નામ પણ પૂછ્યું પણ બે શબ્દો સોને કહી એ ચાલ્યા ગયા ગિજુભાઈ દરે એ મારું પહેનું મિનન. પહેલા મિલને અમે ફેટવા નહીં જાય હતા એ ન તો એ જાણુતા હતા કે ન તો હું જ એ જાણુતી અને તે એ કે એમની

સાદાઈએ મારી પર ભારે છાપ પાડી હતી અને પહેલે જ દિવસથી એમણે પોતાની મૂર્તિ મારા મનમાં રમતી કરી દીધી.

ગિજુભાઈ આચાર્ય તરીકે ને વ્યક્તિ તરીકે !

પછી તેા અધ્યાપનમંદિર શરૂ થયું અને ગિજુભાઈના પરિચયમાં સૌ વધુ આવતા ગયા. અધ્યાપનમંદિરને અંગે હું તથા મારા એક મિત્ર દૈનિક કાઢતા હતા. એનું નામ હતું 'ફારમ.' એ ફારમને અંગે સમાચાર લેવા ગિજુભાઈ પાસે મારે અવારનવાર જવાનું રહેતું. ગિજુભાઈ સમાચાર પણ આપે ને ફારમને અંગે ખીજી સૂચનાઓ પણ આપે. ફારમને અંગે ગિજુભાઈથી પરિચિત થવાનો મને ઠીક પ્રસંગ મળ્યો.

પણ એમનો એક તરફી પરિચય શા કામનો ? ગિજુભાઈનો પરિચય બધી રીતે યાય તો જ ઠીકને ? એ પરિચય કરાવવાને ખાતર આમ બન્યું હશે કે કેમ એ તો કાશુ જાણે, પણ એક વખત આમ બન્યું :

પાઠ્યપુસ્તકો દરેક વિદ્યાર્થીની પાસે પોતાનાં જ હોવાં જોઈએ એવું જાહેર થયું હતું. મારી પાસે ખીજાં બધાં તો પુસ્તકો હતાં પણ અમુક ન હતાં. એ ખીજા પાસેથી મેળવીને વાંચી લઈશ એ ઇચ્છાએ ખરીદ્યાં ન હતાં. પણ એક દિવસ અધ્યાપનમંદિરના વર્ગમાં ગિજુભાઈએ સૌ વિદ્યાર્થીઓને પૂછ્યું અને કાની પાસે નથી એમ જાણવા માગ્યું.

મેં હાથ જાઓ કર્યો.

ગિજુભાઈ : " તમે કેમ એ પુસ્તકો ખરીદ્યાં મયી ? "

મે જવાન આપ્યો “ ખીજ પાસેથી મેળવીને વાચી લઈશ
એવો વિચાર હતો તેથી ”

ગિજુભાઈ ‘ પણ તમે જાણો છો ને કે દરેક વિદ્યાર્થીએ
પાઠ્યપુસ્તકો પોતાના જ રાખવાના છે ? ”

મે કહ્યું “ હા જી ”

ગિજુભાઈ “ તો હવે કાલે ખરીદી લેજો ”

મે કહ્યું “ ભલે ”

વર્ગ વીખરાયો ગિજુભાઈ સાથે થયેલા આ સવાદ પછી
હું સહેજ ઝખવાણો પડી ગયો હતો અતરમાં સહેજ ઓછું
આવ્યું હતું અને આખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયા હતા

ગિજુભાઈએ મને જોયો અને પોતાની પામે મોલાવ્યો એમણે
મારી પીઠ થામડી કહ્યું “ શિસ્તની ખાતર આચાર્ય તરીકે મારે
સૌને ચોપડીઓ ખરીદવી જોઈએ એમ કહેવું જ જોઈએ એથી
તમારે માહુ લગાડવું ન જોઈએ જલ હવે ગિજુભાઈ તરીકે હું
કહું છું કે તમે એ ચોપડીઓ ખરીદશો નહિ અને મારી પાસેથી
લઈ જાઓ ”

પછી તો ખૂટતી એ ચોપડીઓ ગિજુભાઈએ મને આપી
અને એ રીતે આ પ્રસંગનો અંત આવ્યો

અઘડાની પતાવટ કેવી ?

અધ્યાપનમંદિરને અગે દૈનિક કાઢવાની વાત હું લખી ગયો છું.
એ દૈનિકમા અધ્યાપનમંદિરના વિદ્યાર્થીઓના સમાચાર અપાતા.
જગાના અભાવે ધણીવાર એમ બનતું કે કેટલાંબના સમાચાર આપવા
રહી જતા હતા. આથી કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ શુદ્ધપતિને ફરિયાદ
કરી કે દૈનિકમા ત્રીઓ ધગદાપૂર્વક અમાગ સમાચાર વેના નથી.

ગૃહપતિએ મને બોલાવ્યો ને સમાચાર કેમ લેતા નથી એના ખુલાસો માગ્યો. મેં જે સાચી વાત હતી તે કહી, પણ એથી એમને સતોષ ન થયો અને વાત ગિજુભાઈની પાસે પહોંચી.

ગિજુભાઈએ ગૃહપતિ અને મને બંનેને બોલાવ્યા.

ગૃહપતિએ કહ્યું, “ ગિજુભાઈ, દૈનિકના તંત્રીએ હું જે કહ્યું તે સાંભળવું જોઈએ. ”

હું બોલ્યો, “ પણ સાંભળવાની હું ક્યાં ના પાડું છું. જરૂર તમે જે કહો તે અમારે સાંભળવું જ જોઈએ અને એનો અમલ કરવો જોઈએ પણ જે વસ્તુ શક્ય ન હોય તેને માટે અને શું કરી શકીએ ? દૈનિકના તંત્રી તરીકે એટલી સ્વતંત્રતા તો અમને હોવી જોઈએ ને ? ”

હું બોલતો હતો અને ગિજુભાઈ સાંભળતા હતા.

ગૃહપતિ: “ પણ એનો અર્થ એ નહિ કે તમે મનસ્વી રીતે અમુક સમાચારો લો ને અમુક ન લો. ”

મેં કહ્યું, “ એમાં મનસ્વીપણું ક્યાં છે ? દૈનિકનાં પાનાં એ આવે છે. એમાં એકમાં અમલેખ ને બીજામાં સમાચાર. સમાચાર દોઢ પાનાના આવે તો શું કરવું ? ક્યા કાપી નાખવા ને ક્યા નહિ એ તો તંત્રીની જવાબદારી પર રાખશો ને ? ”

ગૃહપતિ મૂંગા રહ્યા. પણ અમારો કંબોડો પલ્લો નદોતો. ગિજુભાઈ મૂંગા મૂંગા અમારો આ સંવાદ સાંભળતા હતા. અમને સાંભળીને તેઓ દરમી પડ્યા અને પહેલેથી ઈવટ મુખી જેમ મૂંગા હતા તેમ જ મૂંગા રહીને બોલ્યા વિના બીજા આરમ્ભા ચાલ્યા ગયા.

ગૃહપતિને હું અને એક બીજાની સામે જોઈ ગયા અને તે શું કરવું તે સૂઝતું નહિ અને આસનો પગથી ઊંડયા અને હાથ મિલાવ્યા.

દૂર કાચની બારીમાંથી ગિજુભાઈએ આ જોયું અને તેઓ મદમદ દસ્યા આ જોઈને ગૃહપતિને તે હું અને સમજી ગયા ઝંખડાની આ પતાવટ કેરી મીઠી હતી ?

૨

ધર્મશી સંકેત !

અધ્યાપનમંદિરના કાળ દર્શનવાન ઉપરના પ્રસંગો મુખ્ય હતા. એ પછી અધ્યાપનમંદિર પૂરું થયું અને સૌ વીજેગયા ગિજુભાઈથી અને શારીરિક રીતે જુદા પડ્યા પણ માનસિક રીતે નહોતા પણ એમ તો તેઓ અમારી સાથે જ હતા.

મનમાં ઘણી વાર ધરૂં યત્ની કે ગિજુભાઈની સાથે કામ કરવાની તક સાપડે તો કેવું ?

વડોદરા બાળમંદિરમાં કામ કરતો હતો એક વખત મનમાં ઘુઘુકો આવ્યો કે બાળમંદિરમાં કામ નથી કરવું ત્યાં વીમાના ક્ષેત્રમાં પણ અને ગણનામું આપી બાળમંદિરમાંથી છૂટા થઈ મેં ગિજુભાઈને એ સમાચાર આપ્યા.

ગિજુભાઈએ લખ્યું, 'જાને, પણ કવિને કેમ એ ગમશે ? એ ક્ષેત્રથી તમે કટાણો નહિ તો સારું. વડોદરાથી કટાણીને જેમ હું બાળમંદિરના ક્ષેત્રમાં આવ્યો તેમ તમે પણ વીમાથી કટાણીને પાછા આમા જ આવશો. અને તે દિવસે પાછો હું તમને ફરી આવકાર આપીશ ' પોતાના વિદ્યાર્થી પ્રત્યે ગિજુભાઈને કેટલી મમતા હતી !

ધર્મશીનો શો સંકેત હશે એની કોને ખબર પડે ? હું વીમાના ક્ષેત્રમાં પણ એ પહેલાં કાંઈક શુદ્ધ જ બન્યું ચરોતર સ સ મહાશુ

પામળી કાળવા મારે મેં દેવ દીલ્હી જે દેવના પેલા મારે આપવાના હતા. એના મત્રી શ્રી મોતીશર્મા અગ્નિન પચે ગયો ને એમની પામે મદિલ્યનું કામ માચું એમત્રે મને ક્યું, “ મારી પામે મદિલ્યને લગતું થીનું દાંડ કામ તો નથી પણ જે તમારે આગમિત્રના તંત્રી થવાની ઈચ્છા હોય તો એનો પ્રગંધ હું કરું.”

બાળસાદિવ્યલેખનો મને ઠીક ઠીક ગ્રોખ હોય અને ‘બાળમિત્ર’ના તંત્રી થવાની તક મળે તો સારું એમ થઈ ગયું. એટલે વીમાના ઈવરમાં પડવાનું મેં મોઢું રાખ્યું ને ‘બાળમિત્ર’નો તંત્રી થયો.

ગિરુભાઈને આથી ખૂબ આનંદ થયો. ‘બાળમિત્ર’ને અજે પછી નો ગિરુભાઈને હું અવારનવાર ખૂબ મળ્યો અને માર્ગ-દર્શન મેળાવતો, પણ દણ મારા મનથી એમની સાથે કામ કરવાનું મળે તો કેવું એ વાત બુલાઈ નહોતી.

નહી એટલે નહીં !

એક વખત ગિરુભાઈ ગિમાર પડ્યા. ગિમારી જેવી તેવી નહોતી, વારે હતી. હમ એમને એટલો અહનો કે આસ પચું ને લઈ શકે. એ વખતે એક મદિના જેટલો સમય તેમની પામે રહેવાનું મને મળ્યું. આ વખતે એમના સપળા પત્રવ્યવહારનું કામ મને મળ્યું. આ કામે મને એમની નજીકમાં ઠીક ઠીક આણ્યો અને પાવરધો પણ સારો બનાવ્યો.

સારી તો એનું થઈ ગયું કે ગિરુભાઈ ત્યારે કોઈ પ્રવાસે જાય અને મને રગ્ન મળી શકે તેમ હોય તો તેઓ પોતાની સાથે આવવા આમદ કરીને મને લખે. ગિરુભાઈ સાથે પ્રવાસ કરવાની ખૂબ મજ પડે છે એ વાત હું જાણતો એટલે એવી તકા હું ચૂકનો નહિ

આ પ્રવાસો દરમિયાન નાના નાના અનેક પ્રસંગો બનતા પશુ એ બધાનો ઉલ્લેખ કરવા બહિ તો તો પાઠ ના આવે એટલે એકાદ મુખ્ય પ્રસંગ વિશે કહીશ.

એક વખત અમે એક ગામમા ગયા. ગામના એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થને ગિજુભાઈ મળવા ગયા બરોબર એ જ વખતે એ ગૃહસ્થને લગ્નપ્રસંગે બહાર જવાનું હતું. પોતાની સાથે ગિજુભાઈને એમણે આવવાનો આગ્રહ કર્યો ગિજુભાઈએ પોતાને અમુક વાગે બીજે જવાનું છે એમ કહી દિલગીરી દર્શાવી.

પશુ પેલા ગૃહસ્થે તો આગ્રહ ચાલુ જ રાખ્યો અને છેવટે એટલા વાગે એ જગ્યાએ પહોચ્યાકવાની ગિજુભાઈને ખાતરી આપી એટલે ગિજુભાઈ એમની સાથે ગયા

ગિજુભાઈના જવાથી સૌને આનંદ થયો. એમ કરતા વખત તો થવા આવ્યો તે મે પેલા ગૃહસ્થને ગિજુભાઈને જવાનો વખત થયો છે માટે વાહનનો બદોબસ્ત કરવા વિનતિ કરી. પેલા ગૃહસ્થે લમવાળા ભાઈને કહ્યું લમવાળા ભાઈએ કહ્યું, “લમણાં મોટર મોકલાવુ છું.”

પશુ એ મોકલાવાની વાત તો ભાવવામા જ ગئی. એનો કાંઈ અમન ન થયો આ બાજુ જે મમયે પેની જગ્યાએ પહોચવાનું હતું એમા પંદર મિનિટ જ બાકી ગ્હેલી

મે ગિજુભાઈને કહ્યું, ‘કાંઈ બદોબસ્ત ચાલુ એમ વાગતું નથી.’”

આ સાલગી ગિજુભાઈ તરત ઊમા થયા, અને પેલા ગૃહસ્થ પાસે જઈ નમસ્કાર કરી બોલ્યા ‘લ્યો ત્યારે જ્ય જ્ય ! મમય થઈ ગયો છે આટલા વાગે તો મારે પહોચવું જ જોઈએ એટલે

यसने थडि धु भोटो आवे तो पाछा मे भएले " अगु
बेटी जिनुभाएजे यासवा भाइधु.

येवा गृहस्थ बेडा परी गया जेभने जिखा नि जेम दरे
के जेमद हवाक आम के तेम थछ जव तो व गु ? जेथी म म
भाइमे गु जोधु थछ जवानु छे ?

पलु [दुम धने मन तो नको जेथे नको न जेभ
भीनमेथ दाव नदि.

उकली सदी !

म नीने जिने ज्य जिनुभाएने लुव जये नदि. सरमे
नेटा। विद धोमोनी भाये जेभभरागी दनी जे म जेभने दनि
तेवा दे।

इ आरोजे जेभने बे लवानी भना इगी, लजदनी भना इगी
जि दुम जे नरा नुसभा म ज्य ने विद धोमोनी वरु स म भो-
पोवनी जेगद गरी के धने स ल व न दीगी

पलु जे म इ लयी जिभरी वरु पजी ते जेभनी प
ने ली-परी मारभा ज भयो ने के म पजु जलनु इ म न के
जेरी स वरे ल व व भरी

जभावनमरिने पू. मरने जेव ग विवना ज ली म
ए म म नुप ल लैव र कद दनी धीधु जयु म म ते जिनुक धी
तनी क भा विन वरु हो तेम दनु पलु ज म व लीनी
की तो तेम ज म हाती जेभने नरा पलु ल जो न वरी
जेवन धु स वी थछे जेभने क ल के जिनी म गि म म
प व पु जेभने ली म पु जिनुक धी जेभने जेभने म म

મને તરત બોલાવ્યો અને ધસારો કરી કહ્યું, “ વિદ્યાર્થીઓને સિક્કાવાળી સહીના પ્રમાણપત્રો નથી આપવા પણ મારી પોતાની જ સહીવાળા પ્રમાણપત્રો આપવા છે. જુઓ, થોડા મને આપી જાવ અને હું એની પર સહી કરતો થાઉં. ”

એમની આજ્ઞા પ્રમાણે મેં ક્યું અને બધા પ્રમાણપત્રો ઉપર તેમણે સહી કરી આપી મને થયું જ્યારે આટલી ગંભીર માંદગી છે તે સિક્કાવાળી સહીથી ચાલી શકે તેમ છે છતાં આ માણસ પોતાના વિદ્યાર્થીઓને પોતાની સહીવાળા પ્રમાણપત્ર આપવાનો આગ્રહ ગમે છે એ કેટલું સાહસ ખેડે છે! એટલું સાહસ કરવાને જે તૈયાર થયો એને પોતાના વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે કેટલો પ્રેમ હશે !

પણ એ એમની છેલ્લી સહી હશે એની મને શી ખબર ! એથી જ એમણે પોતાની સહીવાળા પ્રમાણપત્ર સૌને આપવાનો આગ્રહ રાખ્યો હોય એમ પણ ન બને ? કારણ કે એ પત્ની ગિજુભાઈ બરોમર એક મહિના બાદ ગુજરી ગયા રાજકોટનું અધ્યાપનમંદિર એ ગિજુભાઈનું છેલ્લું અધ્યાપનમંદિર અને તે વખતના પ્રમાણપત્ર ઉપર કરેલી સહી એ એમની છેલ્લી મહી !

એકની એક વાત

પૂ ગિજુભાઈ સાથે એક વખત ગાડીની મુસાફરીમાં તેમણે મને કહ્યું, ' ભક્ત ! એકાદ ગીત ગાઓ '

ગીતો તો બધાં તમે સાબળેલા છે ને નવું હમણા કશું નથી લખાયું '

' છેવટે ફૂકડાનું ગીત તો છે જ ગાઓ, ફૂકડાનું ગીત '

' પણ એ ગીત તો તમે હજારવાર સાબળ્યું છે '

' તમારે તો તેમ છતા ખીજી ગીતો ન લખો ત્યાં સુધી ફૂકડાનું ગીત ગાયા જ કરવું તમે તો મુઓ છો જ કે હું જ્યાં જાઉં છું ત્યાં એક જ ગીત ગાઉં છું અમદાવાદ કે મુબઈ, ગામકું કે શહેર જ્યાં જાઉં છું ત્યાં હું એકની એક વાત કહું છું અને એ વાત બાળસ્વાત્ર્યની લોકિતને ખમર છે કે મને બાળક સિવાય ખીજી વાર્તા આવડતી નથી તેમ છતાં એની એ જ વાર્તા સાબળવા લોકો મને બોલાવે છે અને એમની એક વાત વારવાર કહેવામાં મને રસ પડે છે એનો એ જ સૂજ રોજ ભિગે છે, છતાં તેનાથી ઘાક લાગતો નથી ગુલાબના છોડ ઉપર રોજ એવા જ ફૂલો આવે છે અને એક જ જાતની મુગધ આપે છે તેમ છતાં આપણે તેનાથી કટાણતા નથી ભક્ત રામનામ અસખ્ય વાર લે છે છતાં તેમાંથી તેનો રસ જરા પણ ઓઠાં નથી અને

બાપુ રેટિયો અને અહિ સાથી સ્વરાજ લેવાની એકની એક વાત વર્ષોથી કહેતા આવ્યા છે, હજી પણ કહે છે ને હવે પણ કહેશે. અને બાળકો પણ શું કરે છે ? શા માટે એની એ જ દલાપેટી ઉપર રાજ અને વારવાર રમ્યા કરે છે ?

‘બાળકો એકનાં એક ગીતો અને એની એ જ વાર્તાઓ શા માટે વારંવાર સાંભળવા માગે છે ? એકની એક વાત પાછળ મગા રહેવું’ એ જીવનનો અવભાવ છે, કારણ કે એ સિદ્ધીની ચાવી છે. આપણા દેશમાં એકની એક વાત પાછળ મગ્યા ગહેનાર માણુમોની મોટી ખોટ છે કારણ કે બાળકો પામેથી સંદેશ ત્રીલવાનુ માણુમોને સ્મરું નથી. અને બાળકનો સંદેશ કોઈ દેશ કે જ્ઞાતિ માટે નથી, તેનો સંદેશો સમગ્ર માનવજાતિ માટે છે બાળકની દુનિયા-મોટેરાઓની દુનિયાને અવિગતપણે એક સંદેશો આપ્યા જ કરે છે. એ સંદેશો એકની એક વાત પાછળ મગ્યા રહેવાનો છે બાળકની માથે જીવન જીવતાં મને ‘આ એકની એક વાત પાછળ મગ્યા રહેવાની વાત’ જડી છે, અને હવે એ ખોવાય તેમ નથી’ આટલી વાત કરીને તેમણે મને વળી પાછુ કહ્યું, ‘ભક્ત! કૂકડાનુ ગીત ગાઓ.’ અને અમે સાથે રહ્યા ત્યાં સુધી તેમણે કૂકડાનુ ગીત સાંભળ્યું અને મેં ગાયુ. કૂકડાનુ ગીત ગાઈ ગાઈને ખીજાં ઘણા ગીતો મેં લખ્યા ને ગાયા અને હજી લખુ છું-જતા કૂકડાનુ ગીત અને ગિજુભાઈ એ બધા ગીતોનુ મૂળ છે. ગિજુભાઈ જીવે છે, મને લાગે છે કે ગિજુભાઈ જીવે છે, મને ન લાગે તો પણ ગિજુભાઈ તો જીવે જ છે. કારણ કે જે થોડોક સમય પણ સાચુ જીવન જીવે છે તે દમેશને માટે જીવે છે, અમર તત્વ સત્યજીવન વિના ખીજુ શું છે ?

૧૯૨૮-૨૯ ના અધ્યાપનમંદિરના છેલ્લા સત્રને અંતે તેમનાં જે બાળકોને સખત ઝોરી નીકળ્યાં. આથી બાળમંદિર અને અધ્યાપનમંદિરમાં પંદરેક દિવસ વહેલું વેકેશન રાખવું પડ્યું. હું સારવારમાં મદદ માટે તેમને ત્યાં રોકાયો. થોડા દિવસમાં તો બંને બાળકોની માંદગીએ ભારે ઉગ્ર રૂપ પકડ્યું. તેમના પુત્રને ન્યુમોનિયા થયો. ફેટલી ૫ રાતો ચિંતા અને ઉત્તરમાં અમે ગાળી.

અધ્યાપનમંદિર વહેલું બંધ કરવું પડ્યું એટલે તેમનાં થોડાં વ્યાખ્યાનો બાકી રહી ગયેલાં. ખાસ કરીને બાળમાનસ પર કહેવાની મારી માગણી તેઓ સંતોષી ન શકેલા તેનો તેમના દિલમાં ખંટકો હતો.

દરદીઓ પામે જગવાનો અમારો બંનેનો વારો સાથે આવતો એક દિવસ બાળકો સહેજ સ્વસ્થ બોધમાં પડ્યાં કે મને કહે: " ઘોળકીઆ! સાંભળો, એક વાત. આપણે સૂતાં સૂતાં પણ જાગીએ તો છીએ જ, તો તેનો ઉપયોગ કેમ ન કરવો? આ લોકો (દગ્દી બાળકો) જીંધે એટલી વાર આપણો વાર્તાલાપ ચાલે. બોલો, તમારા કાંઈ પ્રશ્નો છે? હોય તો કાઢો, પછી હું અધૂરાં વ્યાખ્યાનો ચલાવું. "

અમારો વારો મધરાત સુધી રહેતો. એક ઝોશીકા પર અમે બંને માર્યાં રાખી સામસામી દિશામાં પગ'લ'બાવી સૂતા. ગિજુબાઈ ધીમા પણ દહ સ્વરે ચિંતા, ચાક અને ઉત્તરમાં તે ધડીએ અજર્ગા કરી ખરેજ જાણે અધ્યાપનમંદિરનાં ભાઈબહેનોના વિશાળ સમુદાયને સંબોધતા ન હોય તેવી ગંભીરતાથી માનસશાંતિનાં વ્યાખ્યાનો અને મારા પ્રશ્નોના જવાબો આપતા. આ ક્રમ દિવસો સુધી ચાલ્યો. દિવસો જતાં બાળકોની તબિયત સુધરતી ચાલી અને અમને વ્યાખ્યાનો માટે જોઈતી શાન્તિ અને અવકાશ વધુ મળવા લાગ્યાં.

કચ્છના સરસ્વતીરાદનના બાળકોની ગિજુલાઈને સલામી

સિંધના પ્રવાસ દરમિયાન

અધૂરા વ્યાખ્યાનો તો પૂગ થયા જ ઉપગત કચ્છની પ્રાથમિક શાળાઓના એકીકચ્છની યોજના અમે આ વાર્તાલાપમાં વિચારી કાઢી

માગ એક સાથી ૧૯૩૦ના અધ્યાપનમંદિરમાં હતા ત્યારે વધરાવળના હુમલાથી ભયભરેલી માદગીમાં સપડાયા તે હેતા “ આ માદગી જે મને ખીજે કાચ આની હોત તો જરૂર હુ આ દુનિયામાં ન હોત ગિજુભાઈ, તારાખેનની સારસલાજે જ મને આ ભય કર માદગીમાંથી ઉડાવો દક્ષિણામૂર્તિમાં માદા પડવુ એ પણ જીવનની એક મોજ છે ઘેર કોઈ લાગ્યે જ આટલી ચિતા વેઠારે ! ”

મને ભાવનગરના અખ્યાત મેલેગિયાએ સપડા પો બાળ મંદિરમાં સગીત શરૂ થયુ ત્યારની ટાઢની ચમકારી શરીરમાં પ્રવેશેલી કંઈ મન કરી ધુજરીને દાખી ખેડો પરિણામે કલાકેક પછી ધાણી ફૂટે એવુ ટેમ્પરેચર ચડ્યુ-સાડી ૭ ડિગ્રી અચાનક ગિજુભાઈ મારી પાસે આન્યા મારો દેખાવ જોઈ વરતી ગયા વાસે હાથ ફેરવી કહે ભના કચ્છી માડુ ! આટલી હદે કચ્છી અજડાઈ હોય ! ચાલા તમારા નિવાસગૃહમાં આમ કહી મને પાથમાં લઈ નિવાસગૃહમાં લઈ ગયા

સાજે સાડા જ્યે ત્યારે મે આખ ઉવાડી ત્યારે મારી પથારી પર માયા પર બરફ ધસતા ગિજુભાઈ અને પગે માતાનો વહાનપ ભર્યો હાથ ફેરવતા સામે તાગમેનને મે જોયા બન્નેએ મમતાથી પૂછ્યુ “ હવે કેમ લાગે છે ? ”

મને મારો તાવ ચાલ્યો ગયો લાગ્યો

કચ્છની પ્રાથમિક શાળાઓ માટેના અભ્યાસક્રમની રચના

અગે તેમની મતાદ લેવા હું ભાવનગર ગયો વળતે દિવમે તો તેમને પાટણ આજમદિરે ચોળેલા આગસમેલનમા જ્વાનુ હુ-
દુ ખી થઈને મને કહે " તમે આ-આ ને માટે તો ખેચાર દિ' અદાર થશે તમારા દિવમે અગડે એ મને ન ગમે " આમ ખીતે ઊડા વિચારમા પડી ગયા લાગ્યા થોડી વારે માર્ગ સૂઝયો હોય તેમ આનદમા આવી જઈ મને કહે " પણ દિશ નહ તમે પાટણ ચાલો ને । દિવમે સમેલનના તથા ખીજા કામો અને ગતે આપણા કામો પતાવશુ "

ભાવનગરથી રાતે ઊપજ્વા સિહોર ગયુ ને મને કહે " ચાલો, ચલાવો એક પછી એક મુઠા કાઢો ' મારી પાસેથી વિગતો સમજતા જાય અને નોંધ કગવતા જાય અમે અભ્યાસક્રમ માટેના સદર્શો (References) સાથે રાખેના, ગત ક્યા ગઈ તેની અમને ખમર ન પડી વીરમગામ ગયુ ત્યારે મે કહ્યુ ' ગિલુબાર્ધ ઘડીક તો આડે પડખે ચાલો પાટણમા દિ' મધો કામ કરવુ છે । " હસતાં હસતા હમના મને કહે " ઊંધતુ ખાતુ ભાવનગર જઈને ચોખ્ખુ કરીશ તમે કેક કચ્છમાથી આ-આ અને તમારે તરત જ પાછુ જવુ જોઈએ એ હુ જાણુ છુ મારી દિશ કગવાની દોસ્તોને ખોગી ટેવ પડી છે અચ્છા, તમે આગળ ચલાવો " મહેસાણા સુધી તેમણે ચલાવ્યુ ત્યા અમારી મડળીના ભાષ્ટમહેતો પણ જાગ્યા અમારે ગાડી બદલવાની હતી દાતણપાણી ને ચા પતાવીને મડળીને પાતોનાપ કરતી ઊડી બદલેની ગાડીમા તેઓ મને ડખમાને છેડે લઈ ગયા ખુ ' પાટણ આવતા તો કેવુક પગે ચાલો, કાઠના આવો "

આમ પાટણ આ યુ આમેયુ, સગસ, ખાણીપીણી, મુઠા-કાને અને પગી થયો સમેલનનો સમય સમેલનની બેઠક, આગકો

સાથેનો વાર્તાલાપ નિર્ણયે, સચાલકો સાથે મત્રણા આવુ બધું અધારુ થયુ ત્યા સુધી ચાલ્યુ બોજન વચ્ચે કલાકેક મળ્યો તે કાંઈ મુલાકાતીઓ છોડે! થોડુ ખાધુ ન ખાધુ અને ગજન કાર્ય-ક્રમોમા મોડી રાત સુધી આ કાર્યક્રમો ચાલ્યા પૂરા થયે મને કહે “ ગતે પતાવીને સવુ ઠે હો!” હુ તાગુમ થયો! કાંઈ બોલું તો તેમનો ટાણો સાંભળુ, એટલે હું મૂગો રહ્યો

અને પછી તેઓ અધ્યાસક્રમની રૂપરેખા પૂરી તૈયાર કરાવીને જ ઊઠ્યા ત્યારે ધડિયાળમાં ત્રણુના ટોકારા થયા!

ગજકોટમાં તેમના છેલ્લા અધ્યાપનમંદિર વખતે તો તેમની તબિયત ચિતાજનક હતી દાકતરોની મના છતા અધ્યાપનમંદિરના તમામ કાર્યક્રમો સાંગોપાંગ પાઠ પાડવા પ્રયત્ન કરતા સાવ પથારીવશ થયા તો ય ટેકથી ચાલી નાખીને કાર્યક્રમોમા હાજરી આપતા વાત કરે ત્યા ઉધરસ-દમ શરૂ થાય તો પણ કોઈનું ગણુકાર્યા વગર ચલાવ્યે રાખવાનુ કરે આ પ્રયત્નોએ તેમની તબિયત ભાંગી નાખી આ સમયે હુ અધ્યાપનમંદિરમા વ્યાખ્યાનો આપવા ગયેલો આવા રોગગ્રસ્ત શરીરે તેમને વાત કરવામા પણ ભારે તકલીફ થાય છે એ હુ જાણુતો હતો, એટલે હુ તેમની પાસે જઈ બેસતો ત્યારે મૂગો રહેતો જેને દિવસે ચીડાઈને મને કહે: “ તમે ચારપાય દિવસ થયા આ યા છે કેમ કંઈ મોલતા નથી! કચ્છનુ કાગ્લારુ મારે સાભળવુ છે હો! બોલો, ત્રિવાળીની રજાઓમા વર્ગ રાખવાની વાત કરતા હતા તેનુ શુ થયુ? મારી તબિયત સામે નહિ જોતા થોડા વખતમા તેને સીધા થયે જ છૂટકો છે. તમે રાતે નિગત નહ આવજો આપણે બેસશુ.”

નવેક વાગ્યે એક ભાઈએ આવીને મને કહ્યુ, ‘તમને ગિણુ-

ભાષ બોલાવે ડ' એમને એમ ચ્યુ' હશે કે તેમને તકનીક પડશે એ વિચારે મે તેમને મળવાનું માડી વાલ્યુ હશે, એટલે તેમણે મને સામેથી બોલાવ્યો હુ ગયો તકિયો સામે મૂકી તે પર ઊંધુ ધાલી તેઓ પડ્યા હતા દમ ખમર લેતો હતો મારો પગ-રવ સાલળી જાણે કાંઈ જ ન હોય તેમ ટટ્ટાગ ચક્રને મેકા મને પોતાના ગાદલા પર ખેચી છેક લગોલગ ખેસાજો. અને હળવે સાદે પણ ધીટનાથી તેમણે કેટલી ય વાતો કરી નાખી જાણે છેલ્લો આદેશ દેતા ન હોય તેમ સિદ્ધાંત અને વ્યવહારની વાતો કહી ! અગિયારે દુ જવા ઊડ્યો. મારે સારુ આ છેલ્લુ દર્શન હતુ ' મે પ્રણામ કર્યા તેમણે મને બાયમાં લઈ વાસે હાય ફેરવી રમ આપી મારી આખ બીની ચર્ધ

ખરે જ દેવી પુરપ ! શિક્ષણની સાધના પાછળ શરીરનો વિચાર સગ્ખો પણ તેમને ન આવતો

૪

અધ્યાપનમ દિરમાથી ઠાઈને પણ નૈતિક કારણોસર કે શિસ્ત ખાતર મુખ્ત કરતા તેમના દિલને બારે આઘાત થતો આવા કિસ્સા-ઓમા પણ તેઓ જ્યારે જ્યારે મુક્ત થયેલા ભાષમહેનોને મળ્યા છે ત્યારે ત્યારે તેમની સાથે જાણે કૌટુંબિક સબ્ધ હોય તેવા મુક્ત-ભાવથી તેઓ લજ્યાદલ્યા છે તેમના સુખદુ ખમા ભાગ લીધો છે

સમાજની હૂરતાએ વિધવા બહેનોને જે અન્યાય કર્યો છે તે વિશે તેમના હૃદયમા ભારે વેદના થતી આવી અનેક બહેનોને શિક્ષણનું જ્ઞાન સપાદન કરાવવામા તેમણે અનેક દિશામાં મદદ કરીને યોગ્ય સ્થાને મૂકી છે આ વાત તો તેમના આત્મનિકટના સહવાસમા આવેલાઓએ પણ ભાગ્યે જ જાણી હશે

૫

‘શિક્ષણ પત્રિકા’ માસિકને ધરોધર પહોચાડવાના તેમના અભિ-
લાષ પાછળ કેટલી સમ્યાષ હતી એ વાત હવે તો જ્ઞાણીતી છે
તેમનું શિક્ષણ પત્રિકા કાર્યાલય કેમ આવતું ? સંગનામા કગવા, રેપર
વૌંટાળવાં, ગ્લિસ્ટર આથે મેળવણી કરવી અને અ કોની ટપાલમા
રવાનગી કરવી વગી આહકોની સંગનામામદલીની અને અ ક ન
મળ્યા બદનની ફરિયાદોનો નિકાલ પણ આ બધું ગિજુભાઈતારા-
બેન સ્વહસ્તે કરે । આપણા માસિકોના ઇતિહાસમા આવા દષ્ટાંતો
શોધ્યાં મળજે ? એક રૂપિયાના લવાજમમા તેર અ કો અને છતાં ય
વરસ દહાઠે સર્વેયામા સારી એની ગુમ જમાપાસામા ઊભી
દેખાય એ શી રીતે બનતું હજે એનો પાઠ ગિજુભાઈ પાસેથી
ખાસ્સાં એવાં લવા જોવાળાં ખોટની ધા નાખતા માસિકોએ
લેવાનો હો ।

એમની વૈજ્ઞાનિક નગર ચોમેગ ફરતી છેલ્લે છેલ્લે તેમણે
“ આસન વ્યાયામપદ્ધતિ ” ના બાજકો અને સ્ત્રીઓને સુલભ
એવા આસનોના પ્રયોગો શરૂ કરેના નમણી પડેની તેમની તર્કવતે
આસનોનો વ્યાયામ જાતે કરવાનું શક્ય ન હતું, છતાં કેટલાક
આસનોની હિલચાલ શરીરની કઈ ઠઈ નસનાડીઓને લગતી છે
તેની ખાતરી પોતે આસનો કરીને કરતા અને શરીરશાસ્ત્રના
જ્ઞાતાઓ સાથે આ પદ્ધતિઓની ખૂબીઓ સમઘે ચર્ચા કરતા અને
ચર્ચા નોતરતા આ કાર્ય તેમની નગરે છેલ્લી પધારી વખતે ચડ્યું
નહિ તો બાજકો અને સ્ત્રીઓ માટેના આસનોનું વૈજ્ઞાનિક પુસ્તક
આપણને સાંપડ્યું હોત ।

ગુણનિધિ ગિજુભાઈ

એ સાચું છે કે શ્રી. ગિજુભાઈ આજે આ દુનિયામાં નથી; છતાંયે મને તો એમ જ લાગ્યા કરે છે કે જાણે ગિજુભાઈ હયાત છે.

ગિજુભાઈ વિદ્વાન હતા. સરસ વક્તા હતા. સારા લેખક હતા. કામ કરવાની અજ્ઞ્ય શક્તિઓ ધરાવતા હતા અનેક ઉદાત્ત ગુણોવાળા હતા. પોતે આવા મહાન છતાં મારા જેવા પોતાના એક વિદ્યાર્થીની સાથેનું તેમનું વર્તન મિત્રના જેવું હતું અને એટલે જ ગિજુભાઈ ખૂબ યાદ આવે છે.

એમનાં વ્યાખ્યાનો કલાકો સુધી સાંભળતાં સહેજ પથ્થુ કંટાળે ન આવે એવાં હતાં. ગંભીર, હળવી અને રમૂજી શૈલીએ એ બોલતા અને સાંભળનારને ખૂબ રસ પડતો. ૧૯૩૦ની સાલમાં સત્યામહત્વી લડત વખતે ત્યારે તે બોગસદ તાલુકાના દિગ્ગજનીઓમાં ફરતા હતા ત્યારે રાજકીય બાબત ઉપર તેઓ ખૂબ રમૂજી રીતે બોલતા અને ગામડાંના લોકોને ખૂબ રસ પડતો. વસોમાં સ્વ. પૂ. મોતીભાઈ અગ્રીન સાહેબે બરેલા શિક્ષકોના એક માસના વર્ગના પૂર્ણાદિતિ પ્રસંગે એમણે જે વ્યાખ્યાન કરેલું તે વળી એક અનોખી જ શૈલીનું હતું.

બાળમરિચનાં બાળકો આગળ ત્યારે તે દાવમાનપૂર્વક વાતો આ કહેતા કે ખિસ્લીનું ગીત ગાતા અથવા નાટકો કરતા ત્યારે બાળકો

તો શું પણ અમે મોટાઓને પણ એટલી બધી મજા પડતી કે તેનું વર્ણન જ ન થઈ શકે.

એમને માટે લખવું એ તો રમત વાત હતી. કાંઈ લેખ માગે તો તરત લખારી દે. પોતે તો અનેક પુસ્તકો, લેખો વગેરે લખ્યું જ છે; એ ઉપરાંત મારા જેવા અનેકને પ્રોત્સાહન આપીને તેમણે લખતા કર્યા છે.

દક્ષિણામૂર્તિ બાળઅધ્યાપનમંદિરમાં હું ભણતો હતો ત્યારનાં જીવનભર ન ભૂલાય એવાં અનેક સંસ્મરણો પૈકીનાં ફક્ત બે જ અહીં રજૂ કરું છું.

વરસાદ પડ્યો એટલે બાગમાં એક દિવસ સાંજના ઝિનિનિયાના ફૂલછોડનાં બી વાવવા માટે અમારી સાથે ગિજુભાઈ પણ આચરો (તીકમ) લખને ખોદતા હતા. તે દિવસે તેમને કપાળમાં આંચરો લાગેલો અને લોહી પણ નીકળ્યું હતું. બાળમંદિરના બાગને પાણી પાતી વખતે અમારી સાથે તે પણ કામ કરતા. આમ ગિજુભાઈને મહેનતનાં કામ તરફ અભાવ ન હતો.

દક્ષિણામૂર્તિ બાળમંદિરમાં ભણેલા અને પરણીને સાસરે ગયેલાં બે વિદ્યાર્થીનીઓ એક વાર ગિજુભાઈને મળવા આવેલી એ મિલનપ્રસંગે એ બેતોનો પોતાના ગુરુ ઉપરનો જે મોહ હતું તેમ શક્યો તે ઉપરથી મને ઘણા વિચારો આવેલા તે પ્રસંગે મને દેખાડી આપ્યું કે સાચા શિક્ષક તરફ વિદ્યાર્થીઓનો જીવનભર કેવો સ્નેહ અને સદ્ભાવ હોય છે.

ગિજુભાઈ વિવિધરંગી માણસ હતા. જેમણે જેમણે એમને બાળમંદિરમાં કામ કરતા જોયા છે તેઓ સૌ જાણે છે કે ગિજુભાઈ એક અદ્વિતિય શિક્ષક હતા. જે નિર્ભયતાથી નાનાં નાનાં બાળકો ગિજુભાઈ પાસે જઈ કાનમાં વાત કરી પોતાને જે કહેવું

હોય તે કહી આવતા અને ગિજુભાઈ પામેથી સતુષ્ટ થઈને પાછા ફરતા એ દરયો આજેય મને વચ્ચી વાગવાદ આવે છે

ગિજુભાઈ બાળકોના મિત્ર અને વહીવટી હતા પોતાના ધધા-દારી ભાઈઓ એટલે શિક્ષકોનું સ્થાન સમાજમાં ગૌ-વહયુ' અને એ માટે પણ એ સતત પ્રયત્નશીલ રહેતા અનેક વ્યક્તિઓ સાથે પરિચય હોવાથી તેમના પત્ર-વ્યવહાર ધણો હતો બાળશિક્ષણની એમની એકા-પાસના હતી આ બધા કાર્યોમાં સતત રમ્યાપરમ્યા ગળેના ગિજુભાઈ-નામાં આધ્યાત્મિક ઉત્તરિ સાધવાની આકાંક્ષા પણ હતી એ પણ હું એમના નિષ્ઠ પરિચયથી જાણી શકેનો શિક્ષકોને તાલીમ આપવામાં એમના જોડાનો માણુમ જડવો મુશ્કેલ છે આમ અનેક શક્તિઓ અને ગુણોના ભંડાર ગિજુભાઈની શક્તિઓ અને ગુણોનો આઠાપાત્રો ખ્યાલ આપવાનું કામ પણ મુશ્કેલ છે આખી દુનિયા જેને મેળવવા માટે વનખા માટે છે તે પૈમાં મેળવવાની તો અમને પડી જ ન હતી સાચે જ એ મદદાન હતા

ગરકે દત્તા અધ્યાપનમંદિરમાં વ્યાખ્યાનો આપવા મને જોવા પો ત્યારે તેમની સાથે ઝૂલા પદર દિવસ ગઢેવાની સગસ તક મને મળી ત્યજે અને અનેક વિષયો ઉપર વાનો ક-તા શિક્ષણમાં કાન્નિના એ કાકાધારી હતા એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ શિક્ષણમાં કાન્નિ કરનારી વધાર્યાગનાના કાકાપી ફેલાવા માટે ફેરી યોગ્યતાએ કવની જેમજે તે સમઘી અમે વાલો ક-તા એમજે વાનેડાં જુદા જુદા વિષયના પુસ્તકો વગેરે સમઘી પણ અમારે પણી વાલો થન એમના દિવમાં શિક્ષકમાં કાન્નિ કરવાની તમન્ના હતી તે માટે કામ કરવાની શક્તિ અને આવડત પણ હતી પણ ગિજુભાઈ તે ૨૫-આદર્ષ અધૂર્ગ મૂળને અણીને વખતે ૨૫

એમના મૃત્યુ બાદ મને ખચ પડી કે ગૂજરાતે એમને જે સન્માનથી આપેલી તેની વ્યવસ્થા માટેની કમિટીમાં એમણે મને પણ મૂક્યો છે. માર્ગ ગ્રંથોનાં પુસ્તકો એ જોતા, મને પ્રોત્સાહન આપતા અને પ્રતાપનાઓ પણ લખી આપતા આમ મારી ઉપર તો એમનો એટલો બધો સદ્ભાવ હતો કે મને તો ગિજુભાઈ જતાં એક અત્યંત નિકટના સ્વજન ગુમાવ્યા જેવું જ લાગે છે અને મને ખચ છે કે એમના અનેક વિદ્યાર્થીઓને પણ એમ જ લાગે છે. પોતાના વિદ્યાર્થીઓ એમને મન એમના કુટુંબીઓ હતા એમના અનેક વિદ્યાર્થીઓના મનમાં પણ એ જ ભાવના હતી અધ્યાપનમંદિરમાંથી વિદાય થતી વખતે અનેક ભાઈપડેનોની આંખો ભીની થતી મેં જોઈ છે અમાગમાં કેટલાકે તો એમની અગત સેવા કરી જીવનની ધન્યતા અનુભવી છે આની મેંવા કરનાર પૈકી ભાઈ પુરુષોત્તમદાસ (પી ડી) અને તેમના પત્ની શ્રી શાન્તામેનને એમની સેવા કરતા મેં જોયા છે.

છેલ્લી એક જ રાત ગિજુભાઈની ખોટ તો ન પુરાય એવી છે પણ ગિજુભાઈનો ગોઠ કરવો ઘટતો નથી કર્તવ્યકર્મ બનવા પતા બાળવતા મૃત્યુને ભેટનાર વ્યક્તિનો શોક ન ધો એમના સ્નેહીઓ અને વિદ્યાર્થીઓ, આપણે સૌ એમના જીવનકાર્યને આગળ વધારવા માટે પ્રયત્ન કરીએ એ જ એમને આપેલી સાચી અર્જન ગણાય એમ હું તો માનું છું, તેથી પ્રશ્નર પાસે મારું છું કે મારા મદાન ગુરુના જીવનકાર્યને આગળ વધારવા માટે જે કંઈ જોઈએ તે માટે કંઈકને કંઈક કરવાની અને એ રીતે ગુરુદયમાંથી થોડેક અંશે પણ મુક્ત થવાની મને છુદ્ધિ અને શક્તિ આપો.

મોમાલાઈ કીશાલાઈ પટેલ

સ્ત્રીઉત્થતિમાં ફાળો

૧૯૨૪ના અધ્યાપનમંદિર વખતે અમને અમુક પ્રશ્નો પૂછવાનું કહેવું. તે પૂછ્યું: “ગમે તેટલું ઓછું બચેવ બહેનને તમે કેમ દાખલ કરો છો? વળી ધણી તો બેદરકાર હોય છે તો તમે અર્ધાને સગ્ની જ રીને કેમ રાખો છો?” મને જવાબ મળ્યો: “પ્રથમ પાછળનો સરભાવ હું સમજી શકું છું. કાચ્ય પ્રમાણપત્રનો ગેરઉપયોગ થાય અને મારી પદ્ધતિને થોડી ધણી બદલામી મળે. અહીં જેવા ધણી જ બહેનો આવે છે જે ઓછું બચે છે, અજ્ઞાન જે ત્યારે ધણી વળી એવા આવે છે કે ખૂબ પૈસાદાર છે, જેને નોટરીની કંઈ પડી નથી. ધણી ધણી તો માત્ર સારા વાતાવરણનો લાભ લેવા આવે છે આ બધાં બહેનો થોડું ધણું જીવનને ઉપયોગી એવું લાભ જન્ય તો પણ બસ જે જે અમલ્ય બહેનો પણ થોડું ધણું જીવનને ઉપયોગી એવું સીખ્યા દગે તો પોતાના કુટુંબને, બાઈબાઈને, પાડોશીને, ગામને કે કોઈ સાગી સંરચાને ઉપયોગી થઈ પડે. તેમનાં પોતાનાં બાળકાના વર્તનમાં પણ ફેર પડે. થોડી ધણી સરકારિતા વધશે. નરી દષ્ટિ મળશે. વિકાસક ને આનંદ જનક જાનાવજી મળશે આમ સ્ત્રીઉત્થતિમાં, અજ્ઞાનનું નિવારણ કરી રાષ્ટ્રની ઉર્જાતમાં થોડો ધણો ફાળો આપી શકે તો એથી મને ધણો સંતોષ છે. કંઈ ન કરવું એ કરતાં શું શું કરવું બધાં કરીએ

તો ઘણું થઈ જશે એમ કરવામાં સરવાળે માનવજીવનને ફાયદો છે બહુ ઊંચું ધોરણ રાખી દરવાજા બંધ કરી દઈ તો બહુ જ થોડો લાભ થાય.”

બહેનો માટે ગિજુભાઈ ઘણી લાગણી રાખતા કોઈને શુ મુશ્કેલી છે, શુ દઃખ છે, કેવા સબ્જો છે વગેરેની માહિતી રાખતા વારાફરતી બધી બહેનોને પોતાની સાથે આ પીવાનું આમ ત્રણ આપે અને એ બહાને બધી બહેનો સાથે વાતો કરે સૌના સુખ-દુઃખ જાણે અને નિવારણ કરે આમ અનેક બહેનોની કૌટુંબિક મુશ્કેલીમાં ગિજુભાઈ સારી ઓથરૂપ હતા.

અધ્યાપનમંદિર વખતે બહેનોને ઉપયોગી એવી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ ગોઠવેલી સંગીત, સિનચુ ચિત્રકામ માટીકામ, કાતર-કામ, ભરત, ગુ યણુ રાગોળી પૂરવાનું, સાયકલનું, માસિક ચલાવવું, બહેનોની ટુકડી પાડી સ્વતંત્ર પ્રવાસ, અક્ષરજ્ઞાન આપવા જવું, રાષ્ટ્રીય સમાહ વખતે ખાદી વેચાણ (બહાર ધરતીક પ વખતે રાહત ફંડ, બાળકોને ન મારવા વિશે ઘેર ઘેર સમજાવવાનું, આમ સામાજિક, રાષ્ટ્રીય અને બાળશિક્ષણવિષયક અનેકવિધ તાલીમો અંગેનું શિક્ષણ આપેલું ગિજુભાઈને થતું કે એક વર્ષમાં બહેનોને આખી નિંદગી સુધી જે તાલીમ ન મળે તે શીખવી દઈ એક વર્ષ તો સુનણું દિવસો જેમ પસાર થઈ જતું, છતાં કોઈને ધાક-ધમકી કે કોઈની ખીક ન હતી જે મુશ્કેલી હોય તે ગિજુભાઈને સર્વ કોઈ કહી શકતા.

ગિજુભાઈ કહેતા, ‘બહેનોને અમુક કામ ન આવડે તે ચાલે જ નહિ બધા જ કામમાંથી તાલીમ તમ પસાર થવું જોઈએ, તો જ પુરુષો સાથે મોતાના હક માટે લડી લેવાની તાકાત આવે’ અને

એટલે જ અધ્યાપનમંદિરમાં દરેક જનતની તાલીમમાંથી પસાગ થવું પડતું. બહેનો એટલે નમાલી નહિ દયા ખાવા લાયક નહિ, બહેનોને પાછળ પડી ગયેલાની જરૂર નહિ. પુરષો જેટલું જ કામ કરી શકીએ છીએ તેટલી ખુમારી ગખવી જોઈએ. અને એટલા જ માટે દરેક કામમાંથી મહેનોએ પસાગ થવું તેવો તેમનો આગ્રહ હતો.

જીવનનું શિક્ષણ—આખ્યાન શકે યત્ના પહેલા હમેશા ગિજુઆઈને ભાષ્યમહેનો વિગે કષ્ટક ને કષ્ટક કહેવાનું હોય જ કોઈએ કામ ન કર્યું હોય, કોઈએ કોઈનું પૂજ્યા સિવાય લીધું હોય, કોઈ નિસાહ હોય તો કોઈ અનિર્ધારિત થયું હોય. આવી રીતે જીવન જીવવામાં કષ્ટ ને કષ્ટક કહેવાનું હોય ત્યારે ગિજુઆઈ કહેતા, “તમે અધા મોન્ડીમેરીપદ્ધતિ શીખવા આવ્યા હો એ કીક છે, પણ મુખ્ય અને મહત્વની બાબત તો જીવનની તાલીમ છે સમૂહમાં ગહીને જીવવા શીખવું, પરંપરા અનુકૂળ થવું, નિમેલા વખતે દાગળ થવું, પરંપરા મહાપ મની, સદન કરવું, સમાસ કરી રહેતાં શીખવું, સમૂહના કામમાં મદદ કરવી એ બધું જીવનને માટે બહુ ઉપયોગી ા માત્ર મોન્ડીમેરીપદ્ધતિ લખ્યો અને આ બધું ગહી જ્યો તે તમે કઈ નથી આ બધું જીવન માટે બહુ ઉપયોગી છે” આમ શિક્ષણ માટે ગિજુઆઈની દષ્ટિ વિચારણ હતી તેમનાં આખ્યાનમાં દેવની જે વાત આવે અને ગંધીજીની પણ આવે. બાગશિક્ષણની સાથેસાથ ગાંધીદષ્ટિને જીવનદષ્ટિ તેમના આખ્યાનમાંથી મ્દી અનન્ન રહી શકી નથી.

એક વાર અમુક બહેનો મ્દે, “અમે મુસન્માન જોડે ન જમીએ એ બહેનો સાગ વિચારણી હતી બધા સાથે જુદી

ભગતાં પણ હળુ સુંધી મુસલમાન સાથે ખાવાનો પ્રસંગ ન આવેલ. ગિજુભાઈએ કહ્યું, “ અહીં આવીને બધું આ જ શીખવાનું છે. નાતગતના ભેદ ભૂલી જાઓ. આ મુસલમાન, આ ધ્યાનશુ એવું ન રાખવું અહીં જો તમારે કંઈ શીખવાની ઇચ્છા ને હોશ હોય તો આ બધું શીખવાનું જ છે. ” એક બહેને કહ્યું, “ ગિજુભાઈ, તમે અમને સાથે જમવાનું કહો છો. પણ તમે પોતે જ કેમ એમની સાથે નથી જમતા ? ” તે જ દિવસે ગિજુભાઈએ હમીદાબેનને ચાનું આમંત્રણ આપ્યું અને બીજે દિવસે સાથે જમ્યા પણ ખરા. એ અધ્યાપનમંદિર વખતે પહેલાવહેલા જ મુસલમાન બેન હમીદાબેન સ્વિખજી હતા. પછી તો દાર્જિન વિરોધ ન હતો. આખું વર્ષ કાઠને ખખરે વ નથી પડી કે અમે બધા કાની સાથે જમીએ છીએ. એ જ વર્ષમા એક હરીજન ભાઈમહેન હતા. ઘણાને અડવામા ખાસ વાધો ન હતો પણ જમવામા હતો પૂ ગિજુભાઈ આ મધુ જાણના હતા. તેમણે બહેનોની નમણાઈ દૂર કરવા એક કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો. અધ્યાપનમંદિરના દરેક ભાઈમહેને દરિજન આશ્રમમા જઈને જમવાનું હતું અને તે પણ હરિજન ભાઈમહેનોના હાથનું કાઠને મનમાં કંઈ રહ્યું નહિ સૌ સાથે જમ્યા. હરિજન ભાઈમહેનો સાથે જ બેડાં, પીરસ્તુ, વ. આમ નાતગતની, કામની, ઊંચાનીચાની અનેક સક્રિયતા ભાવનાઓ પૂ ગિજુભાઈએ ઊંડાવી વિશાળ દષ્ટિથી જોતાં, વિચારતા ને વર્તાતા અનેક ભાઈમહેનોને કર્મી મૂક્યા અધ્યાપનમંદિરમા છ જેટલા હરિજન ભાઈમહેનો પણ આવી ગરા છે. બાળમંદિરમા હરિજન બાળકો પણ આગતા. અધ્યાપનમંદિરમા ખાદી પહેરવાનું ફરજિયાત હતું, કાતરાનું પણ હતું. આન મની દષ્ટિએ બહેનોને શિક્ષણ આપવાનું ભૂખ્યા નથી.

એક બહેન પોતાના દમ માસના માળકને ઘરે મૂકીને બચુરા

આવેલાં. પૂ. ગિજુભાઈને ખબર પડતાં કહ્યું, “ અધ્યાપનમંદિરનું શિક્ષણ લેવું એ ગોણુ વાત છે અને નાના બાળકને સાચવવું એ મુખ્ય બાબત છે. તમે લાગણી ને હોંશયી તણાઈને અહીં આવ્યાં છો. પણ વર્ષ દરમિયાન તમારા બાળકની યું સ્થિતિ યશે તેની તમને કદપના છે? હું તમને શું શિખવાડવાનો છું? તમારે તમારા બાળક પાસેથી જ શીખવાવું છે. તેને ઉઠેરી મોડું કગ્ગું એ જ સાચું ભણતર છે. હું જાણું છું કે તમે અનેક મુશ્કેલીઓ વેઠીને આવ્યાં દશો. તમને પોતાને બાળકને મૂકીને આવતાં છવ ન જ ચાલ્યો હોય. પણ તમારામાં કંઈક શીખવાની ધગશ છે માટે જ આવ્યાં છો. તમારું બાળક મોડું યશે તમે આવશે ત્યારે અવશ્ય તમને જ્ઞાન આપીશ. અત્યારે તો તમારે તમારા બાળકને જ ઉઠેરવાનું. બાળકને દુઃખી કરીને હું તમને અહીં ન ભણાવી શકું. અત્યારે તો તમે એને તમારો ગુરુ કરજો અને જે શીખી શકાય તે તેની પાસેથી શીખજો. ” આમ બાળક પ્રત્યે તેમની ભાવના અને મમતા અનદદ દનાં બહેનોને સાચો ગ્સ્તો બનાવવાનું તેઓ કદી ન જૂલતા.

એક વાર અધ્યાપનમંદિરનાં ભાઈબહેનોનો ઉત્સવ હતો. ઉત્સવમાં ભાગ લેવા એક ભાઈનાં પત્ની પણ આવેલાં. સાંજે અંદનીમાં ભાઈબહેનોના સમૂહરાસ દના. પેલાં બહેનને અમે કહ્યું, “ ચાલો. ” ત્યારે તેણે કહ્યું, “ તમે બધાં બહેનો, ભાઈઓ સાથે રાસ લ્યો છો તેથી હું નહિ આવું. કારણ કે જો ભાઈઓ સાથે હું ઘડિયાગસ લઉં તો મારા પતને ગમે નહિ તેમણે મને ના પાડી છે. ” ત્યારે તે ભાઈ અમારી સાથે રાસ લેવા હતા. બીજે દિવસે પૂ. ગિજુભાઈએ કહ્યું, “ હું જાણું છું કે આમાં ધણા ભાઈઓ એવા છે કે જે સ્ત્રીઓ સાથે હળવાભળવા વગેરે બનતી

છૂટ લે છે અને પોતાની સ્ત્રી ખીજ પુરુષો સાથે છૂટથી જોડે કે સાથે દાંડિયારાસ લે તો તેઓ સહન નથી કરી શકતા. ત્યાં તેમનું મન સંકુચિત થઈ જાય છે. તો તમારું મન જે એટલું બધું સંકુચિત હોય તો તમારે ખીજ સ્ત્રીઓ સાથે છૂટથી ન બળવું જોઈએ, કારણ તમે પોતે તમારી સ્ત્રીને ખીજ પુરુષો સાથે નથી બળવા દેતા. જે તમે પોતે ઉદાર બની તમારી સ્ત્રીને ખીજ પુરુષો સાથે બળવા દો તો જ તમને ખીજની સ્ત્રી સાથે છૂટથી બળી શકવાનો અધિકાર છે નહિતર નહિ. આની પાછળ સ્ત્રીઓને વધારે ગુલામ રાખવાની પુરુષોની વૃત્તિ અને ધણીપણું કરવાનો હક દેખાઈ આવે છે. ” બહેનો માટે ગિજુભાઈને ઘણું માન અને સદ્-ભાવ હતાં. બહેનોનું અપમાન થાય તે તેઓ સાખી ન શકતા.

આમ પૂ ગિજુભાઈએ અધ્યાપનમંદિર મારફત બહેનોની મહત્વની સેવા કરી છે અને તેમને આગળ લીધી છે. આ બહેનો તથા તેની પાસે બચુનારાંખેલનારાં અનેક બાળકો તેમના સદાય ઋણી રહેશે. આપણે ઇચ્છીએ કે આ ઋણ પેઠી દર પેઠી વધતું જ જાય એટલે કે આદર્શ બાળશિક્ષણનો ફેલાવો વિશેષ ને વિશેષ થતો જાય. સરવાળે જૂની દમનું દમનકારી ને વિકાસવિરોધક શિક્ષણ ક્યાંએ ન રહે એટલે એ જ ઋણ આપણી વિશાળ ને અમૂલ્ય મૂડી બની રહેશે.

અનન્ય ઉપાસક

પૂજ્ય ગિજુભાઈ અનેકના મિત્ર, મુરખી, સલાહકાર ને શુભેચ્છક હતા. વતસલ પિતા પોતાનાં સતાનની જેવી ચિતા કરે ને ઉત્કર્ષથી રાગે તેમ તેઓ અનેક ભાઈબહેનોની ચિતા કરતા ને તેમને માર્ગદર્શન કરી સહાય કરતા તેમની પત્રલેખનની ધારા સદાય અવિરતપણે ચાલુ જ રહેતી સૌને મમત્વથી પોતાના કરી લેવાની તેમનામા અજબ કળા હતી.

અલગત કોઈ કોઈને ગિજુભાઈ વિરો કહેવાનું દશે, કાર્મ બાગતમા મતભેદ કે વિરોધ પણ દશે ફગ્ન અદા કરવા જેવું આકરું ને કડવું ખીલું એક પણ કામ નથી અનેક ભાઈબહેનો અધ્યાપનમંદિરમાં એકઠાં થતાં, એમથી કોઈકને તો કંઈક કહેવું જે પડ્યું હોય સાચું કહેતા જે માફું લગાડનાગ ધણા હોય જ. કોઈ કોઈ એવા દશે કે જેમને દુ ખલુ હોય પેટમાં ને ફૂટે માથું. એમને એમ થવું હશે કે ગિજુભાઈ તે વગી કાણુ ? એ કયા બધું ભણેલ છે ? ક્યાં ઈંગ્લાન્ડમેરિકાની ડિગ્રી લઈ આપ્યા છે ? એ સાચું છે કે ગિજુભાઈ એમ એ, પી એચ ડી, બી. એ, બી ડી, એસ ડી સી કે એવું કશું જ નહતા. જ્યાં એમની કામ કરવાની અજબ શક્તિ, એમની વ્યવસ્થા ને દીર્ઘદર્ષિ. બાગપ્રેમ ને બાગરણવણી માટેની અજબ નિદા એ બધું જેઈ ભવમના મજેવાં, પગેલ જઈ

આવેલા ને પોતાની શક્તિ વિશે વધારે પડતો વિશ્વાસ ને ગુમાન રાખનારા પણ છક્ક થઈ ગયા, મોમા આગળી ઘાલી ગયા તેમનું ગુમાન ગળી ગયું

ગિજુભાઈએ જે ઈર્ષ્ય તે ગૂજરાતભરમા ને દિન્દિભરમા બાળ કુળવણીના ક્ષેત્રમા કાઠ નથી કરી શક્યા એ નિર્ણિવાદ છે છતા કાઈ કાઈ મિચારા તેજ્જ્વળથી અદખાને બળી ગયા હશે તેને એમ યાચ ખરું કે માળુ આપણે કંઈ નહિ ને આ વળી આવડા મોટા સાથી ? એવા લોકો મનમા દાઝે તો એનો બીજો ઉપાય નથી ને રાગે તો પ્રેરણા મેળવી ઉત્તર પામે પોતાની શક્તિ ને ગુણ પ્રમાણે જ માણસ બીજાનું મન્માન કરે છે, તોલ કરે છે ને પોતાનો કરાવે છે ગિજુભાઈના જીવનથી ચોધુ ભણેના ને વગર ડિગ્રીનાળા અનેક ભાઈમહેનોના જીવનમા આત્મવિશ્વાસનો અજન્મ સચ્ચા થયો તેઓ સમજ્યા કે આત્મિક ધર્મશ એ જ મહત્ત્વની ને સાચી વસ્તુ છે

ગિજુભાઈ કાઠને સલાદ આપે તો વૈજ્ઞાનિકની જેમ ત્રાહિત રીતે આકરુ લાગે તો પણ સાચુ કહે તમને આકરુ લાગે ન ગમે છતા મારે સાચી વાત જણાવની જોઈએ ઠીક લાગે તો ફરીવાર આવજો નહિતર તમારી ઈચ્છા હુ તો સારુ શુ ને ખરાખ શુ એ તારીને તમને કહું કરવાનું તમાગ દાયમા છે. હું તમારી ચોક્કી કરવા આવવાનો નથી માણસ પોને જ પોતાનો ચોક્કીદાર, સુધારક, ગક્ક ને શિક્ષક છે ' આમ ગિજુભાઈ કાઠને દમાણુ ન કરતા છતા પોતાને સાચુ લાગે તેનું બીજાને કડવું લાગે તો પણ કહેવાનું ન ચૂકતા

એક ગણીતા પ્રજ્ઞસેવક જેમણે આઠઠસ વર્ષ ગાંધીજી તાથે

આશ્રમમાં ગાળ્ય છે ને અઢી દાયકાથી જાહેરસેવાનું કામ કરે છે એવા એકે એક વાર પૂરેલું “સહશિક્ષણનો અખતરો કરવા જતા ગાંધીજીના હાથ ઢાળેના ને તેને માટે એમને દિ મત નહોતી ગ્હી એ જ મમ ગિલુબાર્ઠ આટવી સહેલાઈથી ને આનંદપૂર્વક કેમ પાગ પાડી શકે કે ?” પાશુ પોતે જ કહ્યું, “માગ સાબળવા પ્રમાણે એમને ખાસ બહુ મુશ્કેલી પડતી હોય એમ નથી લાગતું તમને આ સફળતાનું ગ્દસ્ય શું લાગે છે ?” સ્વાતંત્ર્ય, પ્રેમ, મમત્વ તથા ગિલુબાર્ઠની માર્યપદ્ધતિ એવી હતી-બમણાત્રમણા કામનો ધસારો, એક મમ પુરુ ન થાય ત્યા ખીજ ત્રણ યોજનાઓ ને કાર્યક્રમ હાજર જ હોય, ત્યા પ્રેમ કરવાનો વખત ક્યારથી ગ્હે ? કોઈને કમ કહેવાઈ ગયું હોય, કોઈને માફ લાગ્યું હોય કોઈને અગત કે ગ્રૈદુમ્નિક મૂજવણ હોય તો તેને ગિલુબાર્ઠ પોતાની પાસે જોલાવે અથવા તેની પામે જાય, આશાસન આપે, ગન્મત કરાવે, દસાવે ને રાજી કરીને છૂટા પડે. આ તેમની સફળતાનું ગ્દસ્ય હતું.

માણસની પારખ

માણસનું પારખુ કરતા આવડતું એ એક ઉત્તમ કળા છે જેને માણસને પારખના આવડે છે તે ખીજા પામેથી હોશે દેશે પાગ વિનાનું કામ કરાવી શકે છે જેને જે ગમતું હોય ને આવડતું હોય એવું તેની પામેથી કામ કરાવે. કોઈ સગીરમર, વૃત્ત-દાગ, ચિત્રમગ, વ્યાખ્યાતા જે કોઈ આવે તેનો લાભ તેવાનું ન ચૂંના કોઈ વાર્તા કહેનાર આદે નો તેને ય ને કોડે. કોઈ ગ્વખિ-નેતા આવે કોઈ નટ આવે કોઈ ગ્કગ આવે, કોઈ કૃતિયાઓ આવે જાનું મેવક કે પુરુષમતપના અવગ્યાપક આવે કોઈ રજ પ રસ ફનાગ આવે કે કોઈ જાજના નિન્મુ ન બને તો તેનો

લાલ લેવાનું ગિજુભાઈ કહી ન બૂલે આવી રીતે અધ્યાપનમંદિર દરમિયાન અનેક જુદી જુદી આવડતનાળા નિષ્ણાત ભાષ્યમહેનોનો લાભ અધ્યાપનમંદિરના ભાષ્યમહેનોને મળ્યો છે

“ અધ્યાપનમંદિરમા આવનારા મોટી ઉમરના ભાષ્યમહેનો સુદ્ધા નાની નાની બામતો માટે કેમ ઝગડતા હશે ને ફરિયાદ કરવા આવતા હશે ? કોઈ પાણીનું તો કોઈ વાળવાનું તો કોઈ શણગારનું કે પોતાને કરવાની પૂર્વતૈયારીનું કામ નથી કરતા પૂછ્યા વિના લેવું, બીજાની જગ્યાએ કચરો નાખવો વ કેમ કરતા હશે ? ” એક ભાષ્યએ વિદ્યાર્થી ભાષ્યમહેનો હાજર ન હતા ત્યારે આવો પ્રશ્ન પૂછ્યો “ આ બધાની પાછળ કરણ્ય એ કે આપણું બાળકોને ઘર આગળ કે સમાજમા સામાજિક શિક્ષણ અથવા સમૂહ-જીવનની તાલીમ જ આપવામા આવતી નથી, એટલે આ બધા ભાષ્યમહેનો મોટા હોવા છતાં એમને સભ્યતાથી વર્તતા કે જોલતા-ચાલતા નથી આવડતુ કોઈની સાથે ગમે તેમ જોલાય નહિ, કોઈનું કંઈ પૂછ્યા સિવાય લેવાય નહિ, કોઈને કશું નુકશાન કમય નહિ. વ જાતની સન્માનની ભાવના કે સામાજિક શિક્ષણની તાલીમ ઘર આગળ તેમ જ શાળામા મળવી જોઈએ એ આ લોકોને મળી નથી એ આ અવિવેકને-અન્યસ્થાના કાગલરૂપ કે આપણુ જીવન એકવવાયુ વધારે છે એને સમૂહગત જીવન, સમૂહગત તાલીમ ને સમૂહગત શિક્ષણની ખાસ જરૂર છે ”

ગિજુભાઈને કહીએ કે, “ આને ફરવા તો મ્હને “ક્યા ફરવા આવુ ? હજી તો ઘણા કામ છે ” વાચવાવખવાનું હોય, કોઈને મળવાનું હોય, બાળમંદિરનું કામ હોય આમ અનેક કામ હોય સલામા જવાનું પૂછીએ તો કહેશે કે-“નાનાજાઈ ગરા એટલે

બધું આવી ગયું." પોતાને છાપું વાંચવાનો એ વખત ન મળે એટલે ખીજાને પૂછીને સમાચાર જાણી લે. 'એક કામમાં ખૂલ્યા તે ખૂલ્યા, ત્યાં ત્યાં માયાં શું મારવાં?' એ તેમનો મૌન આદેશ હતો.

ગિજુભાઈની કામની ઝડપ અજાણ હતી, ગમે તેટલું કામ હોય તો પણ ઝપાટામધ ઉકેલી મૂકે કામ એટલાં ઉપાડે ને એટલાં જોગથી ઉપાડે કે કાઈકને તો દેકારો લાગે. શાંતિપ્રિય માણસો તો મૂઝાઈ જાય. ધાગુને એમ થાય કે ગિજુભાઈ તે આટલાં બધા કામને કેમ પહોંચી વળી શકના હશે? પણ ખીલું કોઈ પચામ વર્ષમાં ન કરી શકે તેટલું કામ પંદર વર્ષમાં એકને દાંચે આટલી ઝડપ, ધગશ ને પ્રમુજ આંતરિક આવેગ મિત્રાય બનવાનું અસાધ્ય છે. આટલી ઝડપ ને જ્ઞેષમાં બહુ ઝીણું ન સાગી શકાય એ એ કે છ નમજી શકે તેમ છે કૃષ્ણમાયી પોગ જોખી ચકાપ ખગ પાનુ આનમ હીચો તો મરવાળે કેટલું આગળ વધી ગયા એ તરફ જ નજર ગમ્પના હોય છે. એકને દાંચે, આગમદિગેનું, બાળકી સખુનું, અધ્યાપનમદિરનું આગસ દિલ્લનું એમ નૂન બાળકીસદાનું મટે અનેકવિધ અદાલતો ગનિમાન કર્યાં એ એની ઝડપ ને દોલત નો ન બની શકેન

કામ છતાં ગિજુભાઈનું હૃદય શાંતિપ્રિય હતું. તેઓ ભારિષ્ટ હૃદયના ને ધૃમજગ! શ્રદા રાખનાર હતા. મોંઘીનેન પામે કેટલીયે વાર જાગનો અવાગવા ને બહિરસર્માં તરમોળ ચક મંજીર ખની જતા. એમનું હૃદય શાંતિને બહિરપ્રિય હતું. એક વખત ગિજુ-ભાઈએ મમતજ પ્રતિ એક પત્રમાં લખેલું: "હું ત્યાં કેવો પમાલખાં હતો એ તમે જોઈશું દશે. જેમ તેમ ખાતો હતો, જેમ તેમ પાતો હતો, ૨૮૫૮ કપાં પડેને ને જાગેન કામ પરીકે અદો ને પરીકે

ત્યા-હાયવોય ને ધમાલમાં અમારુ જીવન જાય છે. આ વસ્તુ સાચી નથી ને સારી થે નથી એ હું જાણુ છુ તમાગ જેવા શાંતિપ્રિય માણસને આ બધુ મહુ વિચિત્ર લાગે પણ અમારા જેવા માટે ખીજે ગસ્તો નથી મારા જેવા શાંતિ ઈચ્છે તો પણ મગી શકે તેમ નથી ” આમ ગિજુભાઈ બહારથી ધમાનમા છના અતગથી શાંતિપ્રિય હતા

ગિજુભાઈ સૈનિક જેવી ઢડક શિશ્તમા માનતા અમુક બાગત નક્કી કરી હોય એ ગમે તે બોગે ને મહેનતે થરી જ જોઈએ, ન થઈ હોય તો ધૂળ કાઢી નાખે ગિજુભાઈ ખિજાય ત્યારે કોઈના નહિ એવી ખીજતો બોગ થઈ પડનારને લાગે કે ગિજુભાઈ તો ભારે કોધી છે પણ એ કોધ તો અશિસ્ત અને અન્યવચ્ચાને અગે હોય આની સાથેસાથ ગિજુભાઈમા એ પણ એક ખૂબી હતી કે અમુક બાગત પની ગઈ એટલે એ વિશે કંઈ જ નહિ કહેતુ ઘટે તેને કહી લે પણ પછી એ વિશે ઢી એક શબ્ પણ ન બોલે સભારે પણ નહિ આમ દરગુજર પ્રવાની આદર્ગપાક આપવાની, જવાનદારીનો ખ્યાલ આપવાની, ક્ષમા આપવાની, ઉ ૧૨ મન ગખી ગમી જવાની દિવસમા ખેચાર વખત કછક ને કછક ગમત કરી મૌને હસાવી મન હળવા ને પ્રસન્ન કરવાની તેમનામા ખાસ આવડત હતી

ગિજુભાઈ પોતે સખત મમ કરતા કાગમા સૂઈ રહે એટલા માટે તો છે ના કેટનારે વર્ષોથી બોગમ્ એાઠો કરી પ્રવાહી ઉપર જ વધારે રહેતા કામ કરી કીને દેહને ધસી નાખ્યો શરીર કશું કરે તેવુ ન હતુ છતાં અદગના ચનગનતા આત્માથી રહેનાવું ન હતુ રા જોટના છેત્વા અખ્યાપનમંત્રિ વખતે તો રાતના

બાર બાર વાગ્યા સુધી જાગી બહેનોનું કાતરકામ, માટીકામ, ભરત-કામ રંગોળીકામ વ લુએ, તપાસે ને પરીક્ષા કરે. પાછા સવારે ચાર વાગ્યે જીડીને ગાંધીજીની પ્રાર્થનામાં જાય. આ બધું પોતાને માટે હતું. પણ ખીજને માટે તો છેલ્લા ત્રણ વર્ષથી કહેતા કે “વખતસર આવો ને વખત થાય એટલે બાળમંદિર પર ખોટી ન થાય. ઘેર આરામ કરો રજામાં બિલકુલ કોઈએ કામ બતાવવું નહિ ને કોઈએ કરવું પણ નહિ રજામાં તો ફરવાનું ને મજા કરવાની કામ કરવું હોય તો રજાનો અર્થ શો છે?”

બ્યારે શિક્ષકો ને બાઈબહેનો વાર્તા કહેતાં ને ગીત ગાતાં ચે શરમાતાં ત્યારે ગિલુબાઈએ ગીતો ગાયાં ને વાર્તાઓ સંભળાવી એટલું જ નહિ પણ નાચ કરતાં ને નાટકો કરતાં ચે કરી દીધાં. જીબ વિનાનાં ને શરમાળ મનાતાં અનેક બાઈબહેનો નૃત્ય, અભિનય ને નાટકોમાં ખીલી જોડ્યાં. ગિલુબાઈ આરબ યાય ને ધનિયો હજમ યાય, દલો તરવાડી યાય ને વાલિયાબાઈ ચે યાય, રાજ યાય ને ગુરુજી ચે યાય. આમ અનેક નાટકોમાં જાતે જીતરીને કેટલાંચે બાઈબહેનોનો ક્ષોભ ઓછો કર્યો ને નાટકને શિક્ષણને યોગ્ય એવું સ્થાન અપાવ્યું. આમ છેવટની ઘડી સુધી ઘણું ઘણું કામ કરવાની મહત્વાકાંક્ષા ધરાવતાં, સદાય સ્મૃતિમાં ને જ્ઞેશમાં રહેતાં નિત્ય-સુવાન ને અમર આત્મા પાસેથી આપણને સદાય પ્રેરણા મળ્યા કરો.

હુમુબાઈ

સંસ્મરણુદિ'

કેટલાક પોતાની ભૂલ જોઈ શકતા નથી, કેટલાક જુએ છે તો કબૂલ રાખતા નથી અને થોડા જ પોતાની ભૂલ સમજી દિલગીરી દર્શાવે છે. સ્વ પૂ ગિજુભાઈ એ ત્રીજા વર્ગના થોડામાના એક હતા એવો મારો અનુભવ છે

એક દિવસ અમારા બાળઅધ્યાપનમંદિરના પાણિયારે પાણી નહોતું રાત્રિના બે વાગ્યાને આશરે હશે વાચતાં વાચતા મને તૃષ્ણા લાગી અને પાણી તો નહોતું. મારા જેવા બીજા કોઈને પણ પાણીની જરૂર પડશે એમ સમજી હું ચોવીસ ટાકીએ પાણી ભરવા ગયો, પણ ત્યાં એ ટાકી ખાલી હતી છેવટે વિચાર આવ્યો કે ગિજુભાઈ રાજ કહે છે કે અહીં આવેલા તમે સૌ ભાઈમહેનો હો તો મારે અત્યારે કોઈ બહેન પાસે પાણી માગતા કેમ મંકાય રાખવો? પૂરતો વિચાર કરી બહેનોની ઓસરીએ પાણી પીવા ગયો હાથમા મત્તી અને લોટો લઈને ગયો. ત્યારે ગૃહપતિએ પોતાના નિયમનુ ખડન ચક્ર હોય એમ માન્યુ અને ગિજુભાઈને જણાવી એમની આજ્ઞા લઈ મને બોલાવવા આવ્યા. હું પાણી પીને ગયો પૂ ગિજુમાર્ગને મે સત્ય હકીકત જાહેર કરી ત્યારે તેમણે જણાવ્યું, 'તમારે જો પાણી જ જોઈતું હતું તો મારે ત્યાં આવવું હતું. આ વાક્યથી મને લાગ્યું કે મારા ઉપર એમની દષ્ટિ શુદ્ધપૂર્ણ હતી

જોઈએ, પણ એમના રોજના ભાઈમહેનનો સબધ સમજાવના વાક્યોનુ મે એમને ફરી સમજાવ કરાવી જણાવ્યુ કે બહેનોની બીજા ભાઈઓને ન હોવી જોઈએ અને ભાઈઓની બીજા બહેનોને પણ ન હોવી જોઈએ ”

એ વાત એમણે સ્વીકારી પણ સસ્થામા રહી સાચવવાની ફરજનુ પણ એમણે સાથે સાથે ભાન કરાવ્યુ, અને સમૂહજીવન માટે મને એ સત્ય લાગ્યુ કેમ કે અનેકવિધ વ્યક્તિનો બનેલો સમૂહ અને તેની મનોવૃત્તિની પિછાન એકદમ કોઈને ન થાય બીજે દિવસે અધ્યાપનમંદિરના વર્ગમા મે એક પ્રશ્ન કર્યો

એ પ્રશ્ન ફરજિયાત કાતણનો હતો, એ ફરજિયાત નહિ પણ મરજિયાત જોઈએ એમ બહુમતી ઠગવવા મયતી હતી મે કહ્યુ “ ગિજુભાઈ પોતેજ ત્યારે ફરજિયાત ન કાંતતા હોય ત્યા તેઓ ફરજિયાત કાતવાનો સસ્થાનો નિયમ શી રીતે ધડી શકે ? અને એ પ્રશ્નના જવાબમા અમાન ધવાય તેવી વાણી સ્વ પૂ ગિજુ ભાઈએ મને સલાગાવી મારો આત્મા કમળી ઊઠ્યો અને હું એમની નજીક ગયો અને મારા આત્માનો કમળાટ આસુરૂપે બહાર આવ્યો. ગુરુશિષ્યનુ અતઃ તે દિવસે તૂટયુ, અને વહાનસ્રોથી રીતે તેમણે કહ્યુ “ મને સમજતાં વાર થઈ તે માટે દિવગીર છુ અને તેનુ કારણ ગર્ભસાલના તમારા બનાવના પૂર્વગ્રહની છાપ છે આજે તે બેઠ વૂર્યો છે ” એથી પણ જાણે મંતોષ ન થયો હોય તેમ એમણે એક પત્ર લખ્યો.

પ્રિય ચિ. ધન્વજલાલ,

જલ કાલે મે તમને દૂલબ્યા અને રડાબ્યા મારુ અતર પણ ફ પાણુ તો છેજ અને તમે તે રાત્રે મહ્યા ત્યારે જોઈ શક્યા હશે

તમે નચિત રહેશો તમને જાહેરમા કહ્યુ તેથી માહુ લાગ્યુ હોય તો હું જાહેરમા તે માટે તમે ઈચ્છા તો દિવગીર થાઉં. તમારુ અપમાન કરીને મારે કયા રહેલુ ?

૧-૯-૩૩

તમારો ગિજુભાઈ

આમ પોતાની જાતને નિબંધપાતપણે જોવી અને પોતાની ત્રુટિઓ સમજવી એ મહાન પુરુષો જ કરી શકે છે અને પૂ. ગિજુભાઈ મહાન હતા.

સને ૧૯૩૩ ની સાલ, હુ ત્યારે દક્ષિણામૂર્તિના બાળ-અધ્યાપનમર્ગનો એક વિદ્યાર્થી બન્યો ત્યારે તે અગાઉની જિજ્ઞાસા કોઈ પણ ઠેકાણે નહિ નિહાળેલુ એવુ સાંસ્કૃતિક અને વ્યાભાવિક વાતાવરણ મે જોયુ અને એની મારા ઉપર અપૂર્વ છાપ પડી.

તાજી લડતના સૈનિકોળા વચ્ચેથી આવેલ અનેક ભાઈ બહેનો વચ્ચેનુ જીવન દેશની આઝાદીના ગુંજારવથી ભરચક હતું.

“ સાતવે તને સાથરો તારો ”

બાકી પરભાઈ

વધારે તેમા શું તારુ ?

એ કાવ્યપકિત પ્રમાણે એક મોટી ધર્મશાળા જેવા ખડમા માત્ર લામા સૂઈ થકીએ તેટલી જ જગ્યા વચ્ચે રહીને જીવવાનું પ્રથમ દષ્ટિએ ધણાને નહોતુ ગમ્યુ, પણ જ્યારે બે સન પૂરા થયા અને સૌ સૌને ધેર જતા હતા તે વેળા વિનય દેના પૂ. ગિજુભાઈ આવ્યા ત્યારે તો એમ થયુ કે પૂ. ગિજુભાઈના જ્ઞાન-રસતુ પાન કરવા માટે જે દ્રષ્ટિયુ વાળાને પણ મેરતી એવુ પડે તો પણ સારું

અને મેં જ્યારે વિયોગની વાત નિઃસંકાય પ્રગટ કરી ત્યારે તેમણે કહેલા શબ્દો હજી મગજમાંથી ગયા નથી.

“ થોડો સંગાથ લાંબા ગાળે જુદા રહી શકવાની શક્તિરૂપ છે. કોઈને કોઈ પણ જાતનો વિયોગ સાલવો જ ન જોઈએ એવી મારી માન્યતા છે. ”

એમની એ માન્યતા પ્રમાણે તો આજે આપણી વચ્ચે એ નથી છતાં એમનો વિયોગ આપણને સાલવો ન જોઈએ. પણ એ તો મહાનુભાવ હતા. વંદન હજો, હમરો વંદન હજો એ મહાનુભાવને.

કૃષિરાયાર્થ

સ્મરણોની સુવાસ

મહાપુરુષનું દર્શન વિવિધ હોય છે હિમાલયને જોનાર દરેક હિમાલય વિશે જુદું જુદું દર્શન થયું કહેશે કાચ્ય કે હિમાલયની મહત્તા માપવાની દૃષ્ટિ દરેક પાસે જુદી જુદી છે. દરેક પોતાની રીતે જુએ છે. કવિ હિમાલયમા ભરત્યક કવિતાનું દર્શન કરશે, કલાકાર હિમાલયને કળાભંડાર તરીકે ઓળખશે, તત્ત્વજ્ઞાની હિમાલયને તત્ત્વજ્ઞાનનું આદિસ્થાન તરીકે ઓળખશે, વૈદરાજ્ય કે વૈજ્ઞાનિક હિમાલયને સર્વવસ્તુ ભંડાર તરીકે જોશે બધી દૃષ્ટિએ મહાત્મ નીવડે તે જ હિમાલય-ગિરિવર કહેવાય આમ ગિજુ-ભાઈ માટે બન્યું છે જડીમેનની ત્રણ ઓરડીના સસારમા મહા-લતા ગિજુભાઈ જોશે જોયા હતા તેઓ કહે છે કે તેઓની અદે-ખાઈ આવે એવા એ ભાગ્યશાળી ગૃહસ્થ હતા વિદ્વાનો, કેળવણીકારો, વૈજ્ઞાનિકો ધૂજનેરો, ગજદારી મુસદ્દીઓની વચ્ચે ગિજુભાઈને જેમણે જોયા હતા તેઓ કહે છે કે તેઓનું સ્થાન સૌમા અનોખું પડે છે લોક કહે છે તેવા તે પતુછ નથી લાગતા શિક્ષકોની વચ્ચે તો તેઓ 'પરમ શિક્ષક' લાગતા. બાળકોની વચ્ચે તો સાવ બાળક બની જતા નાટકમા સાગ નટ હતા નાયમા સારા વૃત્તકાર બની શકતા મુસાફરીમા એકદિન સાથી થઈ શકતા પન-વરદાગમા અને વહીવટમાં તેઓ પોતાને 'અમેગિજન' કહેતા ધર્મની રીતે

તેઓ સાથે જ 'ઓલિયા પીર' હતા. ગોદડીને માત્રો ઓઠતાં, બગાસાં ખાતાં ખાતાં સ્વપ્નામાં પણ બાલોપાસનાના મત્રો ઉચ્ચારતા. તેમની આંખમાંથી કોઈ આશ્ચર્યક જાદુભર્યાં જામી ઝરતું કે જેના પાશે સૌ બંધાઈ જવામાં લાજ્ય માનતા. છતાં દરેકને પોતાને જરૂરી તેવી જીવનકલ્પના તેમની પાસેથી મળી જતી. આવા ગિજુભાઈ 'દિમાલવ'ની જેમ વિવિધ દર્શન આપી ગયા. તેમાંથી વાનગીરૂપે કેટલાંક સમજીને અહીં રજૂ કરીયા.

પરમ સાધક

એક મુરબ્બી કે જેણે જીવનભર ખાદીપ્રવૃત્તિદ્વારા ત્રીજા જનતાની મેવા કરી છે તેઓએ એક વાર કહેલું કે હિન્દુસ્તાનમાં ખામી હોય તો સાધકોની છે. ગમે તે ક્ષેત્ર લો પણ દરેક ક્ષેત્રમાં સાધકોની ખોટ કમલે ને પગલે જણાય છે. હિન્દુસ્તાનમાં મદાસભાવાદી સરકારને ભારતની પુનર્રચના કરવી છે પણ દરેક ક્ષેત્રમાં આવી પુનર્રચના માટે દીવારૂપ સાધનાથી માર્ગદર્શન કરી શકે તેવા સ્ત્રીપુરુષો ક્યાં છે? જીવનને પ્રયોગરૂપ જીવી બતાવનાર કોણ છે? મદાન જીવન એટલે જ પ્રયોગો કરી કરી ધ્યેયલક્ષી જીવન-સમામ ખેલનાર જીવન. આજે દળને યુવકો વિદ્યાપીઠોમાંથી બહાર પડે છે ને તેઓ સારી નોકરીઓ મેળવવાના ધ્યેય સિવાય નીકળતા નથી. પણ રાષ્ટ્રજીવનના એકાદ ક્ષેત્રને તેઓ જીવનક્ષેત્ર બનાવવાનું ધ્યેય કદાપી શક્યા એ નથી. ગિજુભાઈએ આવા મધનમથ જીવન માટે જીવી બતાવ્યું પરંતુ ખેડમાં લકીષ થયા. ક્યાંપિ જીવનમત્ર ન મળ્યો. ક્યાંપિ જીવનમતોષ ન મોઘી શક્યા. જેવટ બા તોગવર્ણને માટે જીવ્યા તેઓની સમગ્ર આ જીવનમાંથી ખમી જવા કેટલેટલી લાલચો તેમને મળે હતી એક ઉદ્યોગપતિએ તો માગે તે ચરને-એ પોતાને ત્યાં નોકરી લેવા જાણાવ્યું હતું. એક રજવાડાએ ત્રણસ

साथे वर्षासमनाणी नोकरा साभे आनीने धरी हती राजना हजर
 इपिया श्री भजे तेवा भिन वडील लागीदार छाशवारे लागीदारी यालु
 राखवा हमेशा तैया छे जेम जख्यावता राज ने राज गोटुमिक
 आर्थिक मुश्केलीये। पशु नडेली जाणजे सिनेभा जेवानु कडे ने
 गिजुभाध हा पाडे पशु पाडीट जेवता आठ आना ये तेमा होय
 नहि जेकना जेक दीकगने लारे जेवी मादगी आवे, द्या कराव-
 वाना पैसा न होय तो य गिजुभाध हाडे गजे प्रकाशका ने पुस्तक-
 विक्रेताये लालये आपे " अमने तमाग पुस्तका आपो-आम
 पुरस्कार हेतु " गिजुभाध कडे ' भाध, आभा तमागे, 'दक्षिणा-
 भूति प्रकाशनमदि' छे त्या सुधी काष्ठये मान पुस्तका माटे
 यिता न करवी " आम आर्थिक मूजवशोनी वच्ये पशु तेजे
 जालोपासनाना साधक जनेला

माधनु जीजु लक्ष्मण पुढवा द्वार पोतानी साधनाना
 तत्त्वदर्शन माटे तेजे नम्र विद्यार्थी तगीके हमेशा आतुर गेता.
 दृगवलीना पुस्तका वाचता, चियागता ने मोन्टीमेरीनी दृष्टिजे कसता.
 हिंदुस्तानने पशु तेजे मध्यस्थ राखता जेक वाग मोन्टीमेरी-
 समेलन वेणा जेक युवान भिरे ' मानस पृथक्करण ' नी रीते
 जाणशिक्षणी पद्धति तरीके मोन्टीमेरी पद्धति सवापरी नथी जेम
 जुजेश डिडानी गिजुभाधये यथामति ज्वाण आप्या तो य पेना
 भाधने सतोप न थयो सो नारनो लेना हता ता गिजुभाध
 आच्या ने पेता भिनने क्यु, ' भाध, तमागी वाते माथी
 होय जे तो मने सज्यु ने अदी जागमन्निमा ग्यु ? तमने माठ
 आमनन ह तमे मारी साथे आवी ज्जजे तमे माग गुरु, ह
 तमागे शिष्य. आपजे तमागी रीते थदापूर्वक प्रयेजे करीजे."

પેલા યુવાનમિત્રે કહેતુ બગબર યાદ છે “ ગિજુભાઈ, તમે ક્યું છે તેવુ માગથી મ્હી થવાનુ નથી પણ academic ચર્ચા ખાતર સામા વિચારો ગ્જૂ કરવાનો મારો આશય હોય ”

‘ અરે ભાઈ, તે માટે હિન્દમાં હજી વાગ છે બાળકો તરફ ન્યાં આપણી નજર પડી નથી, ન્યાં બાળકોની મેવાને એક રાષ્ટ્ર ને હિતમરી સેવા તરીકે સ્વીકારતા નથી, ન્યા ત્યજાયેલાંની માફક બાળકો અનાયામે ઊઠે છે ત્યા આ academic ચર્ચા શુ ઉપયોગી થશે ? ત્યા તો મારા મત પ્રમાણે બાળકો પ્રત્યેની આપણે સમાજની જીવનદષ્ટિ બદલી શકીએ તો ય ધણુ ક્યું ગણાય બાકી તમાગ જેવા યુવાનોની ખાધે મેસી શાસ્ત્રીય બાળકજીવણીની રચના કરવાના મને કોડ છે તમે આ બાળમહિમ્ની ટેમ્પરીએ આવી જાઓ તમને પહેલો કાળિયો ભરાવીશ ટુ પછી ભરીશ ”

વળી ગિજુભાઈએ બાળનંદિર ચરૂ મ્યું ને જીવનપર્યંત તેઓ ‘ યાનાંબધુ ’ તરીકે ગહેલા કોઈની પામેથી ખમર મળે કે કોઈ શોકને ત્યાં વિનાયતથી સાધનો આન્યા છે મોનીસોરી રૂફલ ચાલે છે બનાગસ ને મલકતામાં પણ બાળગૃહ છે ગિજુભાઈ કાશીએ કે મક્કા યાત્રાએ જવાનુ હોય તેમ તૈયારી મરે ને શ્રદ્ધાજી ભક્ત જન તરીકે યાત્રા મરી આવે. મુસાફરીથી કઠી કટાળે નહિ ગમે તે ગામ જાય તો નિશાળ તો જેવાના, ત્યાંના પુસ્તકાલય કે સેવા-પ્રવૃત્તિ જેવાના, ચમૂતરો ન અનક્ષેત્ર પણ તેટલી જ નિઠાથી જેવાના. એમ વેળા એમ પગમે પાણી પીધા પછી હલે ‘ ઈન્દુ ભાઈ જીવનમા આટલુ મે મ્યાનિા લઢાવો મળે તો ય બસ છે આલુ એમ પાણીનું પગ મારીને જીવી શકાય તો ય આપણો મોથ છે ”

પુસ્તકો તેઓ આંખ ના પાડે તો ય વાચતા વિચારો મગગ થાકીને લોથ થાય તો ય કરતા ચર્ચા કરવાની હોય તો ગતદહાડો કે સ્થળભેદ હોય જ નહિ ઘડીક આમ કરીને થાકે ત્યારે આખ મીચી લેતા પૂછીએ તો કહે, “ નોખિયો નોખવેલ સુધી આવે તેમ જીવન-શ્રદ્ધાને હું તાજ કરી લઉં છું ” સાથે જ ગિજુભાઈ હ મેશતાળ evergreen હતી.

સાધક સાધનાતુ નાતુ કામ પણ પૂરતી ચીવટથી કરે છે. અમે જે મિત્રો કેળવણીની દષ્ટિ મેળવવા ગયા વિદ્યાપીઠના ઉત્તીર્ણ તરીકે અમને જ્ઞાનનો ફાંકો હતો પહેલે દિવસે કામની વહે-ચણી થઈ અમારામાંથી એક જણને બાળમદિરના ઓરડામાંથી કબૂતરોની પડતી હગાર કાઢવાતુ કામ સોંપાયુ અને ખીજને બાળકોના જાજરના ખાડા ખોદવાતુ ને પૂરવાતુ કામ સોંપાયુ. અમે બને કાચવાયા આ તે બાથવાતુ કે ગુલામી એમ બોલાઈ જવાયુ ગિજુભાઈ પણ ચીકાયા ને કહે ‘ તમારે આ કામ ન કરવુ હોય તો અહીં ખીજુ મારી પાસે શીખવાતુ નથી આજે રાતે જ ગાડી પકડો હું વગાવા આનીશ નાનાબાઈને કહેવડાવો કે બાથુ મોકલાવે ” અમે સુખ થઈ ગયા સૌ વીખગયા અમે બાળમદિરની ઓસરીમાં મૂગા બેઠા હતા માનજગની લાગગીમાં અમે બળતા હતા ત્યાં ગિજુભાઈ આવ્યા અમારે ખત્રે હાથ મૂક્યો, “ મિત્રો, શા માટે મૂઝાવ હો ? મને પણ તમારા દુ ખ-મા ભાગીદાર ગણો તમારા જેવા વિદ્યાર્થી ખોવા મને ગમતા હશે ? આજે તો સેક્ટો બાળશિક્ષકોની જરૂર છે ત્યાં તમારા જેવા પ્રાણુવાન ઓછા અહીં આવે છે ? આ કામમાંથી તમને ‘ બાળશિક્ષક ’ તરીકેની સાચી તાલીમ આપોઆપ મગશે એની મારી શ્રદ્ધા છે તમારે બાળશિક્ષક બનતાં મા થવુ પડશે આપને.

જ્ઞાનદીવડો તમારી પાસે છે, માની શ્રદ્ધા નથી તે આવા કામમાંથી મળી જશે. બાકી પુસ્તકો, વ્યાખ્યાનો, પદાર્થપાઠો બધું ય છે તે આપણે પ્રયત્ને મેળવી પાગલ થઈ શકીએ, પણ શ્રદ્ધા વિના સર્વ ધૂળ છે માન્ટીમેરીના નામે અદ્યતન ગણાવ છું છતાં મારે તમને કહેવું જોઈએ કે આ સ્થાન સાંદીપતીની પ્રણાલિ પ્રમાણે પ્રાચીન છે" બસ અમે પછી રહી ગયા બીજા દિવસથી અમારા અભ્યાસક્રમ પૂરો થયો ત્યાં સુધી આ ને આવાં અનેક કામોમાંથી અમે સદર્પ પસાર થયા મોટે ભાગે ગિજુભાઈ આ બધા કામોમાં અમારી વચ્ચે જ હોય! સાધકનું આ ત્રીજું લક્ષણ. નાનું કામ પણ ચીવટથી કરવું તે પણ સાધનાનું આવશ્યક સાધન છે તે અમે જાણ્યું

લોકપ્રિય ગુરુ

ગિજુભાઈ લોકપ્રિય ગુરુ હતા.

ગિજુભાઈની પામે જાતજાનના શિષ્યો આવતા. શિષ્યોના આવવાના દેવુઓ પણ જુદા જુદા ગ્રહેતા કોઈ સાચા શિક્ષક થવા આવતા તે કોઈ આર્થિક ફેરીવગના લોભે આવતા કોઈ કામ વચગના કે જાગ્યું કોઈ કામને માટેના લાયક નીવડેલા આનના, તે કોઈ જા + ય Enarcy શોખ ખાતર આવના કોઈ સસાર અસાગ થવાથી આવના, કોઈ સસારમાં મુખધમરી અગરમતી થવા પણ આવના કોઈ કુટુંબથી લ્યજેલા આવના તે કોઈ પતિન જખાતા આવતા કિજુભાઈ જાણવને માટે દીપક દગલ તેમના યોગ્ય જ સદવાસના તેમના અતેરાસનુ સુખાન્ય મેળવીને કુદ મેળવતા બધા પોતાના જીવનવિચાર અપદ્ધ થતા જેના ને સાનક ઉત્તરબર્ષા જીવનપદ્ધત્ત કરીને કામે લાગતા તેથી તે તેમના

શિષ્યોના સમુદાયમાં કવિતા રેલાઈ શકતી કળાના વિવિધ ચમકારા આવતા. લોકકળાના દાડિયારાસની ઝભાવટ આવતી બાળકેળવણીનાં અંગેઅંગતી ઝીણવટભરી કુનેદ અદાર આવતી. બાળકોની દુનિયાને પોતાની જ દુનિયા માની ત્યગ્નયેલા ને તરડોડાયેલાંની જીવનશ્રદ્ધા ફૂટતી. પ્રદર્શન, પ્રકાશનમાળાઓ, પ્રચારકાર્યક્રમો એ બધાયમા ઉપાસનાભરી વૃત્તિની લોકપ્રિયતા દોમી આવતી.

ફેટલી યે વાર બને છે તેમ ગિજુભાઈ સમક્ષ ચાડીચુગલી પણ થતી તેઓ સાબળી રહેતા. તેમની પાસે આવનારની અશક્તિનું માપ તેઓ કદી ન કાઢતા, પણ તેની શક્તિનું માપ ગઢતા, ને તે માપેથી ઉપાડીને એવી રીતે Treatment આપતા કે તે શક્તિ અનેકગણી વધી જતાં શિષ્યને તેનો ખ્યાલ પણ ન આવે, ને ગિજુભાઈ તો તટસ્થ લાગે. સાચો ડુશળ કારીગર તો તે જ કે પોતાની પાસે આવી પડેલા આજાપાતળા સાધનોમાથી નવા નવા નમૂના બતાવે. સ્વ ગિજુભાઈએ એ રીતે પોતાના બહોળા શિષ્યસમુદાયને તાલીમ આપી ગૂજરાતનું બાળકેળવણીનું ક્ષેત્ર તૈયાગ કરેલું છે.

વર્ધાયોજના અને ગિજુભાઈ

“ પણ ગિજુભાઈ, અમારે તમારી પાસેથી વર્ધાયોજના વિશે અભિપ્રાય જાણવો છે. ”

“ લો, વર્ધાયોજના હિન્દુસ્તાન માટે આશીર્વાદ સમ છે. ” એવો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપ્યા છતાં પૂછનાર ભાઈ સતોષાયા નહિ. ટૂંકામાં બેલવાની વાત ગિજુભાઈ કદી સ્વીકારતા નથી. શાસ્ત્રીય પરિભાષામા વાત કરનાર ગિજુભાઈ આમ એક શ્રદ્ધાનું વાક્ય ઉચ્ચારે તે સમજી શકાય નહિ. વળી વર્ધાયોજનાના એક ધામ

જેવા વિકૃલ કન્યાવિદ્યાલય, નડિયાદના સ્થાનમાં શાસ્ત્રીય કૃળવણી-કાર તરીકે જાણીતા ગિજુભાઈ પાસે નવું જાણવાની ઈચ્છા થાય તે પણ સ્વાભાવિક છે. પછી તેા ચર્ચા ચાલી. રાતના ત્રણેક વાગ્યા તેની ખબર પણ ન પડી ચર્ચાના સાર એ હતો કે “ ભાઈ, ગાંધીજી જીવનદષ્ટા છે શ્રદ્ધાપૂર્વક દેશના જીવનને પારખે છે ને અનિવાર્ય એવા જીવનઘટક તરફ દોરે છે. તેના કૃળરૂપ આ વર્ધાયોજનાની સૂચના હું માનું છું. આ દષ્ટિ આપી તે દેશ ઉપર મોટો આશીર્વાદ છે. હવે કૃળવણીકાર કે શિક્ષકનો ધર્મ બીજો છે. તેણે તેા આ દષ્ટિએ જે કૃળ લાવવાની જરૂર લાગે છે તેની પદ્ધતિ શોધવાનું છે, તેના પ્રયોગો કરવાનું છે ”

“ પણ, આવા પ્રયોગો સ્વયસ્ફૂર્તિ ને સ્વાતંત્ર્યને માગે યઈ શકે ? ”

ગિજુભાઈ તરત બેઠા યઈ ગયા. “ હા, જરૂર યઈ શકે. જીવનનો સફળુષ્ય એ રીતે જ કૃળવાય તેા સાચો સફળુષ્ય બને. આક્રી કાતવાનું કરીને સારા કાંતનાર બનાવાના છીએ. કાંતવાની પાછળ અદ્વિસક સસ્કૃતિની જીવનદષ્ટિ કૃળવવાનો જે હેતુ વર્ધાયોજનાની પાછળ છે તે સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વયસ્ફૂર્તિના ઉપર રચાયેલી શિક્ષણપદ્ધતિથી આવવાનો છે. યાજાદારા લોકજીવનને જે પથટો આપવાનું ગાંધીજી કહે છે તે પણ આ માગે શક્ય છે. મદ્રાસમાની સરકારે ધારે છે તેમ જલહી ગામેગામ આવી યાજાઓ નહિ સ્થાપી યકાય. બાકી ગાંધીજીએ કૃળવણીનું જે દષ્ટિનિદુ ફેરવી દીધું છે, તેમાંથી કાળે કરીને દ્વિ-કુસ્તાનને નવજીવન મળવાનું છે. ”

બાજનાસહિત્યનાં મૂળ

સાહિત્ય અને જીવનનો સબંધ સર્જન અને સર્જક જેવો છે.

જીવન એ સર્જક છે ને સાહિત્ય એ સર્જન છે. સર્જકનાં મૂળ એટલે જીવનનાં પાણી સાચાં તો સાહિત્યસર્જન મોતી જેવું સ્વચ્છ થાય છે. ગિજુભાઈ બાળકોની દુનિયામાં જીવ્યા એટલે તેમની સર્જકભૂમિકા બાળકોની દુનિયા બની. તેમણે જીવનનાં દર્શન, સાહિત્યનાં દર્શન, દેશપ્રગતિનાં દર્શન, કળાવિકાસનાં દર્શન બાળકોની દુનિયામાં જ્યાં ને તે તેઓએ ગૂજરાતી બાળસાહિત્યના જનક બનીને સૌને કરાવ્યાં.

બાળકોની સાથે રહેતાં તેઓને લોકજીવનનાં કુદરતી આંદોલનોમાં જવાનું થયું. કારણ કે તેઓને લોકજીવન જ માનવતા દાખવતું લાગ્યું. આમ યતાં લોકવાર્તાઓ, લોકગીતો, કથાનકો, લોકનૃત્યો ને લોકસંગીતના રાહોના જૂમખાં ને જૂમખાં સાહિત્યના મરજીવા બનીને લઈ આવ્યા. આ કામમાં તેમના સાથી આજે મુંબઈના રેડિયો સ્ટેશને ખોલે છે ત્યારે વિસરાતા લોકજીવનના કંઠના મધુર સૂર તેમની સાક્ષી પૂરે છે. બાળવાર્તાઓના પાંચે ભાગ લોકજીવનની રમૂજ વાતો માત્ર રજૂ કરતા નથી. પરંતુ કાકાસાહેબે પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે તેમ લોકપ્રાણસંચય છે. જીવનમાં વણી ગયેલી સંસ્કારિતાના દર્શક ને દોરનાર છે. 'વાર્તાશાસ્ત્ર 'નું પુસ્તક જ્યારે બહાર પડ્યું ત્યારે 'સાહિત્ય 'ના તંત્રી શ્રી. મટુભાઈએ કહ્યું હતું, " દસપંદર વરસે આવું એક અભ્યાસ, ચિંતન અને શાસ્ત્રીયતા રજૂ કરતું પુસ્તક અવગણન માટે આવે છે." પોતાના બાળક નરેન્દ્રની ઢળવણીનો વિચાર કરતા આખીએ બાળશિક્ષાના શાસ્ત્રના આચારનો વિચાર તેમણે કર્યો ટીકું, આખી કે સુશિક્ષાના જીવનવિકાસના સાથી બનતાં કેટલાંક પુસ્તકો બાળસાહિત્યમાં આપ્યાં. બાળમંદિરનાં બાળકોના કિલ્લોડની વચ્ચે બાળસાહિત્યને તેમણે રચ્યું છે. તેનાં પાત્રો, વાતચીતો, દર્શ્યો 'બધું' યે

રોજ-અ-રોજ ના અનુભવો છે. માનસશાસ્ત્ર, શિક્ષણશાસ્ત્ર, કે બીજાં આનુસંગિક શાસ્ત્રોની દ્રષ્ટીએ આ સાહિત્ય પાછળથી ચલ્યું છે. તેમને તો રમતાં બાળકને જેતાં ઘડીક ખૂલે ખેસી જતા આપણે જોઈએ છીએ બાળકોનાં ચિત્રો કાઢેલાં કામળોમાં પેનસીલથી અમર વાતો તેમણે લખી છે. બાળકોનાં માનસને અનુરૂપ અને વિચાર તથા ભાષાને અનુરૂપ બાળસાહિત્ય ઝરેલું હોવાથી ગિજુભાઈ આજે ગૂજરાતી બાળસાહિત્યના 'પિતા' અન્યા છે. સાક્ષરો ને વિદ્વાનેશને અન્યાય કરવા માટે નહિ, પણ તેઓની માફી ચાહીને કહું છું કે બાળસાહિત્યને પાગરાવવું હોય તો પુરશોટિબલથી જરા નીચે ઊતરો ને ગિજુભાઈની માફક બાળકો સાથે પહેલાં રમતાં શીખો. પાઠ્યપુસ્તકોને પણ બાળકોને પથ્ય બનાવવાં હોય નો તેના રચનારાઓએ બાળગ્ગનનાં બાળકો અનવું પડશે તેઓની સાક્ષરતા આમ હજતા દીપી ઊકરો ને બાળસાહિત્ય વિશાળ ને વિવિધતાભર્યું રહે. બાળસાહિત્યનાં મૂળ બાળકુનિયા છે એ ગિજુભાઈના જીવને સાબિત કર્યું છે.

નમ્ર માનવ

મોટા થવું સટેલુ હશે પણ મોટા અન્યા પંજી નમ્ર માનવ-પ્રેમી થવું ઘણું જ અઘરું છે. ગૂજરાતના સફલાગ્યે યોડાંક આંગળીને વેઢે ગણી શકાય તેવા આવા નમ્ર માનવપ્રેમીનાં જીવતાં દર્શન આપણે કરી શકીએ છીએ. ગાંધીજીનો પહેલો નંબર ને બીજી હરોળમા ઠક્કરઆપા, અમીનસાહેબ, રવિશંકર મહારાજ, ને આપણા ગિજુભાઈ સ્થાન લઈ શકે. બાળકોની સેવાનું ક્ષેત્ર ગિજુભાઈએ પસંદ કર્યું, અક્ષરજ્ઞાન ફેલાવી અધાપો ટાળ્યો, માબાપોને સમાજ ને બાળકો પ્રત્યે નવી દૃષ્ટિ આપી, વિકાસ માગતા સેકડો યુવકયુવતીઓને બાળસેવાનો મંત્ર આપ્યો, અને એવાં

અનેક કાર્ય કર્યાં. જેને પરિણામે આને ગિજુભાઈ એટલે 'નમ્ર માનવતા' એમ જ આપણે બોલી ગીડીએ.

ગૂજરાતે આ નમ્ર માનવને સન્માનવા ત્રણ વર્ષ ઉપર ન્યારે ઠરાવ કર્યો ત્યારે અમારા વિદ્યાર્થીસમૂહમાં જરાક જેવડા મતભેદે મોટું રૂપ લીધું હતું. તે વેળા આપણને તેમણે પત્ર લખ્યો હતો:-

ભાવનગર, તા. ૧-૧૧-૩૭

પ્રિય ભાઈમહેનો,

તમે જેમ અન્યાર સુધી સુઠર કામ કર્યું એમ હવે થોડું બકી છે તે પૂરું કરો જ એવી મારી શ્રદ્ધા છે.

ગૂજરાતના બાળકોનું આ સન્માન છે હું તેા નિમિત્તમાત્ર છું એમ હું સમજું છું અને તમે પણ સમજજો

તમારી સૌની સહાય ન હોત તો આહું કામ આટલે સુધી ન પહોંચત. આપણે સૌ રજેમંગે કામ પાર પાડી ગૂજરાત આગળ ઠીંગળા મોટે બંધા રહીએ તો કેવું સારું !

આયરે કોઈ વ્યક્તિ કે સંસ્થા સામે જેવાનો વખત નથી. મારો કહ દોષ દોષ તો તે માટે તમારી સૌની ક્ષમા માગી લઉં છું હું આ બાળસન્માનનું કામ શાંતિથી પાર પડે એમ માગુ છું.

લિ. તમારો સૌનો ગિજુભાઈ

આથી વધારે નમ્ર માનવ પોતાના શિષ્યો સમક્ષ કોણુ દરો? તેમણે જે માગણી તે વેળાએ કરી તે આજે પણ આપણી સમક્ષ છે. બાળકોગવણીના ક્ષેત્રમાં તેમણે આદરેલાં બાળસન્માનનાં કાર્ય અધૂરાં છે. તે આપણે યથાશક્તિમતિ પૂર્ણ કરીએ તેમાં જ આ 'નમ્ર માનવ' નું ત્રણુ અદા કરી શકાને.

પ્રેરણામૂર્તિ ગિજુભાઈ

બાળઅધ્યાપનમંદિરમાં દાખલ થવા માટે એક સવારે હું શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ બાળમંદિરના યોગાનમા જઈ પહોંચ્યો ત્યારે જૂખરા ગગમ હાફકોટના ગજવામા હાથ ગખી, કપક કામકાજ કરતા, ગિજુભાઈને મે પહેલવહેલા દીકા

ને તે જ પળથી ગિજુભાઈએ પોતાના કાર્યો કરતા કરતા અન્ય વિદ્યાર્થીઓ સાથે, મને પણ શિક્ષણ અને સાહિત્યની પ્રેરણા પ્રેરવા માડી.

જોટલુ તેમણે વ્યાખ્યાનોદ્વારા આપ્યું તે કરતા કશું બહું વધારે પોતાના નિત્યના કામકાજદ્વારા આપ્યું

ઘણીએ વાર પ્રાત કાળના ચાગ વાગ્યે, તેમની આગા મુજબ તેમના ખારણાં પર હળવા બેત્રણ ટકારા માગતા ગિજુભાઈ જાગી જતા અને તરત જ લેખો લખાવવા બેસી જતા કેટલાય જાણીતાં લખાણોની નમ્લ કરવાના એ મુખગ પ્રસંગો હજીયે, જાણે ગઈ-કાલની વાત હોય તેવી રીતે, યાદ આપી જાય છે

બાળકો તરફ ને તેવી જ રીતે મોટા વિદ્યાર્થીઓ તરફ, સમદષ્ટિથી બાળમંદિરમા પ્રેરણા પાતા ગિજુભાઈને હવે તો સ્મરવાના જ રહ્યા

ધણીવાર ધણાને કડકે લાગતા ગિજુભાઈ, જે કાઈ તેમની પાસે નિખાલસપણે વાતચીત કરે તો, સાચા શુભેચ્છક વડીલ તરીકે મમતા દાખવતા એ જાણીતી વાત છે.

“ ગિજુભાઈ, આ પ્રસંગ તો આપના સ્મરણોમા કાઠવાર નોંધવા જેવો છે. ”

“ અરે ભાઈ, હું જ તારા સ્મરણો લખીશને ? ”

એક વાર વાતચીતમા, તેમણે પોતાના પુત્રની માછીના વિકટ પ્રસંગે એક શુભેચ્છકે મોકલેલી મદદ, અગત મદદ ન લેની તે દષ્ટિએ, સાભાગ પાળી વાળેલી તે વિગત જાણતા ઉપરનું વાક્ય કહેલું ને હસતા ગિજુભાઈએ હસીને તેનો જવાબ આપેના.

એના નિસ્વાર્થો ગિજુભાઈના જીવનના કેટલાય આવા પ્રસંગો આપણે જાણતા પણ નહિ હોઈએ

શિક્ષણસેવાની પેઠે જ બાળસાહિત્ય સેવાની પ્રેરણા પણ તેમણે અનેકને આપી છે અને તે નિસ્વાર્થે, બાળકોની ખાતર જ. એ સેવા કરવાની ભાવના પણ તેમણે પ્રેરી છે

પ્રેરણામૂર્તિ ગિજુભાઈ એક નાના તેજસ્વી દીવા જેના હતા, જેમણે પોતાનામાથી અનેક નાનામોટા દીવા પ્રકટાવ્યા છે

આપણા માળશિક્ષણ અને માળસાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ગિજુભાઈ કાઈ નિસર્ગો ?

મૌનમિલન

મારા મંસમરણનું નામ હું 'મૌન મિલન' આપું છે કારણ કે તે સ્વ. ગિજુભાઈ સાથેનું એક વિચિત્ર અને વાતચીત વિનાનું મિલન હતું.

ત્યારે સ્વ. ગિજુભાઈ દક્ષિણામૂર્તિમાં હતા. બાળમંદિરની લાંબી રંગએ લગભગ પૂરી થવા આવી હતી ફરી ઊંચડવાને માત્ર એકબે દિવસો જ બાકી હતા હું મારા નાના ભાઈને દાખલ કરવા માટે ત્યાં ગયેલો. અતિથિવિભાગવાળા ભાઈએ મને પૂછ્યું, "તમે શ્રી. ગિજુભાઈને મળવા માગો છો?" મેં એમનું નામ અને કામ સાંભળેલું પણ દર્શનનો લાભ નહોતો મળ્યો. મેં સ્વીકૃતિ સ્વચ્છ માથુ હલાવ્યું અને બન્ને બાળમંદિર તરફ ઊપડ્યા. સાથે આવેલા ભાઈએ બહાર ઊભા રહી, મોટા ઓરડામાં કામ કરતા એક આદેશ વયના પુરુષ તરફ આંગળી ચીંધીને કહ્યું, 'ઓ પેલા, ગિજુભાઈ રહ્યા. જ્યાં મુલાકાત કરી લ્યો.' હું હર્ષથી અને ઉલ્લાસથી આગળ વધ્યો. સાથે મારા મસ્તિષ્કમાં અનેક પ્રશ્નો ઉભરાવા લાગ્યા. 'મારી મુલાકાતનો હેતુ શો?' 'શ્રી. ગિજુભાઈ મને આવકાર આપશે કે કેમ?' 'હું એમને શું પૂછીશ?' ત્યાં તો હું લગભગ દગવાળ પામે જઈ પહોંચ્યો હતો હું એમને ખોલાવું તે પહેલાં એમના તરફ એક દષ્ટિ નાખી. તેઓ બાળમંદિરનાં સાધનો સ્વયં

સાફ કંવામાં અને વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવવામાં એવા તો મશગૂલ હતા કે એમની તસ્લીમતા ભગ કંવાનું મને ઉચિત ન લાગ્યું મને એમ થયું કે હું કોઈ કેળવણીની અથવા માનસશાસ્ત્રની ગૂચ ઉકેલવા તો આવ્યો નથી માત્ર એમને મળવા માગું છું તેઓ મોટા માણસ છે એટલા માટે જ ના ? તેમનાથી કષ્ટક પ્રેરણા મેળવી શકું એટલા માટે જ ના ? તો આટલા માટે એમને કામ કરતા અટકાવવાની શું જરૂર છે ? તેથી મને કે તેમને શું ફાયદો થવાનો છે ? શું એમની આવી ગજબ ક્રિયાશક્તિ અને કામ કરવાની દબથી હું કષ્ટ પ્રેરણા ન મેળવી શકું ? શું વાતચીત વિના મારી મુલાકાત વ્યર્થ જરો ? માગ મને નિશ્ચયાત્મક જવાબ આપો.

‘ ના, તારી મુલાકાત સફળ થઈ છે ’

મને કોઈ દિવ્ય વસ્તુ મળી હોય એવા આત્મસંતોષ સાથે હું પાછો ફર્યો મારી આ વર્તણૂકથી સાથે આવેલા ભાઈએ સાશ્વર્ય પૂછ્યું, ‘ કેમ વાતચીત ન કરી ? ’ મેં જવાબ આપ્યો, ‘ ખાસ જરૂર ન જણાઈ. ’ અને અમે બન્ને મૂગા મૂગા નિવાસમાં પાછા આવ્યા.

સ્વ ગિજુભાઈએ તે દિવસે મને અવિશ્રાંત ક્રિયાશક્તિનો, સ્વાવલંબનનો, સ્વચ્છતાનો, વ્યવસ્થાનો, અને શાંતિનો મૌન-પાઠ શીખ્યો.

પ્રથમ સ્વયંસંસ્કૃરિત સર્જન

સવત ૧૯૭૫ની સાલમાં માળમદિર ઊધડયુ એ વખતે નહોતુ એને પોતાનુ મડાન કે નહોતા પૂરુ સાધનસામગ્રી હતા થોડાએક મોન્ટીગેરીસાધનો અને નીલમનાગ પેનેસમાધી આવેના થોડાએક ગમખા અને ચિત્રો તે વખતે ન હતા બાળમદિરને પૂરો સ્ટાફ કે ન હતી બાગશિક્ષણની કાષ્ટને જાણુ

પણ હતા એક ગિજુભાષ જે પોતે તે વખતે મોન્ટીસોરી પદ્ધતિના અધ્યાસી હતા પણ તેમણે તે વખતથી જ અધ્યાપન મદિરન સ્થાપના કરી દીધેલી 'એ પોતે પુસ્તકો વાંચતા જાય પ્રયોગો કરતા જાય અને સાધેના શિક્ષકોને સમજવતા જાય તે વખતની તેમની અખૂટ શ્રદ્ધા તો તેમની સાથે કામ કરનારા જ જાણે

એક બાળક હતુ. તે બાળમદિર સામે જોયા સિવાય તેના પર્યાયયા પર બેસી ગહેતુ. ગિજુભાષ તેનુ અવનોકન કર્યા કરતા મને અવનોકન કરતા મુઝવણ થતી કે આ માળક કષ્ટ જ કરતુ નથી, તો પત્ની તેને કષ્ટ કામ આપતુ જોઇએ તું ગિજુભાષ સાથે ચર્ચા કરુ કે આનુ શુ કરશુ ? ગિજુભાષ કહે 'આ મોન્ટી સોરીપદ્ધતિમાં તો તમારે અને મારે ધીરજ રાખ્યે જ જુદકા. અવલોમન કર્યા કરો' લગભગ ૭ માસથી બાળક આવે ખરુ પણ એ જ [ધાતમાં બેઠી ગહે

છેવટ એક દિવસ એ બાળક ઝોરડામાં આવ્યું આવ્યું તો આવ્યું પણ એકદમ ચાક અને પાટિયું લઈ તે લખવા જ માંડ્યું. એક જ અક્ષર 'ભ' 'ભ' લખ્યા જ કરે, લખ્યા જ કરે.

તે દિવસે ગિજુભાઈના આનંદનો પાર ન હતો તેમણે તે પાટિયા ફોટોગ્રાફરને ત્યાં મોઝી તેના ફોટા લેવરાવ્યા અને મને કહેવા લાગ્યા, 'આજે મને મોન્ટીસોરીપદ્ધતિની ચાની લાથ લાગી છે' તે દિવસે તેમને જણે આત્મદર્શન ચયુ હોય તેટલો આનંદ થયો.

ત્યાર પછી તેમણે આના સ્વયંસ્ફૂર્તિ કામોના ઘણાં ય દર્શનો મને કરાવ્યાં અને મને પણ અત્યાગ સુધી નહોતું સમજ્યું તે સમજ્યું કે મોન્ટીસોરીપદ્ધતિ એટલે બાળકના સ્વતંત્રપણે સ્વતંત્રસ્ફૂરિત સર્જનની પદ્ધતિ.

ગિજુભાઈના સસ્મરણોનો કાંઈ પાર આવે એમ નથી તેઓ બાળકોના બેલી તરીકે તો પ્રસિદ્ધ થયા છે, પણ તેઓ બીજી રીતે બહેનોના બેલી-સાચા વીગ હતા. ગમે તે બહેનો તેમની પાસે જાય જરા પણ ક્ષોભ વગર બહેનો તેમને ખરી વાત, મૂઝવણ કહે સલાહસૂચના માગે અને ગિજુભાઈ પણ તેમને સાચી સલાહ-સૂચના આપવામાં સ્થળ કે સમયની દરકાર ન કરે ગમે તે વિષયમાં મૂઝાયેલી કેટલીએ બહેનોને ગિજુભાઈના તરફથી સાચું દિશા-સૂચન મળ્યું છે.

બાળશિક્ષણની બાબતમાં તેમણે અગ્રણ્ય કામ કર્યું છે એ કહેવાની જરૂર જ નથી પણ જે કામ સહજાનંદ સ્વામીએ સ્વામી-નારાયણપયનો પ્રચાર કરી કેટલાય અભણ અને જડ માણસોને સરકારી કર્યાં હતા, તેવું જ કામ ગિજુભાઈએ બાળકશિક્ષણ માધ્યમ

છે. કેટલાંય અભણ અને જડ જેવાં ભાષ્યહેનોને સાચું બાળ-શિક્ષણનું જ્ઞાન આપી ઉચ્ચે ચડાવ્યાં છે. અને આજે ગૂજરાત અને બૃહદ્ ગૂજરાતમાં જ્યાં જોશો ત્યાં નૂતન બાળશિક્ષણ અધ્યાપનમંદિરના શિક્ષકો નજરે પડે છે. લગભગ સાતસોથી વ્યાક્રમે શિક્ષકો તેમણે તૈયાર કર્યાં છે, એ નોંધ તો ખીજા ઘણા અને ઘણી રીતે લેજો.

ગિજુભાઈનો દેહ તો ગયો છે પણ આત્મા અમર છે. જ્યાં તેમનો આત્મા હોય ત્યાં તેમને મારી રમણાંજલિ છે. પ્રભુ તેમના આત્માને શાંતિ આપેા.

નર્મદાખહેન રાવળ

એ સ્વપ્નાં

મુ ગિજુભાઈ બાળમંદિરની ઓસરીમા આગ મારી રહ્યા હતા સંધ્યાકાળનો વખત હતો સૂરજનારાયણ મોરતગાવની ટેકરીઓ પાછળ અદૃશ્ય થતા હતા. મારુ કામ પતાવીને હું પણ મુ. ગિજુભાઈની સાથે આટા મારવા લાગ્યો.

આટા માગતા માગતા બાળમંદિરની જમણી બાજુની ખાલી જગ્યા તરફ આગળી ચોંધીને મુ ગિજુભાઈ કહે, “જુઓ શકરભાઈ, આપણે અહીંયા બાળકોની વિદ્યાપીઠ (Children's University) કઢવી છે ”

હું તો આ સાંભળીને આલો જ બની ગયો. બાળકોની વિદ્યાપીઠ! ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, મુબઇ યુનિવર્સિટી એવું મધુ સાંભળ્યું હતું, મોટી ઉમરના વિદ્યાર્થીઓ માટેની વિદ્યાપીઠોની વાતો સાંભળી હતી, પરંતુ બાળકોની વિદ્યાપીઠની તો સ્વપ્નેય કલ્પના ન હતી.

એમણે તો આગળ ચલાવ્યું, ‘ જુઓ, અહીંયા આપણે જુદી જુદી જાતનાં બાળકોનો અભ્યાસ કરવાનું રાખીશું. માળમાનસના અભ્યાસ માટે આપણે જે અનેકવિધ અખતરાઓ કરવા છે તે આપણી આ વિદ્યાપીઠ મારફત કરીશું. આધ્યાત્મ, લૂના, અપગ એવાં બાળકોને રાખીશું અને એમના માનસ ઉપર એમની શારીરિક ઊંચુપોની શી અસર થાય છે તે તપાસીશું, એવી જ રીતે માનસિક ઊંચુપોનો પણ આપણે અભ્યાસ કરીશું, જુદાં વર્ગોમાથી આવતા બાળકોની જુદી જુદી આસિયતો અને ટેવોનો પણ અભ્યાસ થઈ શકશે

આ પ્રમણે અકધા પોણા કલાક સુધી એમણે પોતાની

આખી યોગના ઠલી સંભળાવી. હું તો આશ્ચર્યચકિત થઈને સાંભળી રહ્યો હતો. સાચે જ એ એક અદ્ભુત કલ્પના હતી. આ ભવ્ય કલ્પના હજી સ્વભવત જ રહી છે.

આવું જ એમનું ખીલું સ્વપ્ન હતું બાળગાનકોષનું. આ સ્વપ્ન તો ફળીભૂત થવાનાં પગરણ મંડાયાં પણ હતાં. બાળગાન-કોષની ઓફિસ પણ શરૂ થઈ ગઈ હતી. એની પ્રાથમિક તૈયારીઓ પણ થઈ ગઈ હતી પણ સંજોગવશાત એ બધું અંધ કરવું પડ્યું અને પૂ. ગિજુભાઈનું એ સ્વપ્ન પણ અધૂરું જ રહ્યું. ગૂઝરાતનાં બાળકોને એક સારા એવા બાળગાનકોષની બેઠ ધરવાના એમને બહુ ઢોડ હતા. એને માટે તનતોડ મહેનત કરવાની એમની તૈયારી હતી. પણ આદર્શો અધૂરો રહ્યાં.

કેવટ કેવટમાં પૂ. ગિજુભાઈનું વક્ષણ આધ્યાત્મિકતા તરફ ગયું હતું. આને અગિ એમણે મુંદર પુસ્તકાલય પણ વસાવ્યું હતું. એમની ઇચ્છા તો હતી દિમાલયમાં કોઈક જગ્યાએ એકાદ નાનકડો આશ્રમ ખોલીને રહેવાની. પણ ત્યાં પણ એ સેવા તો બાળકોની જ ધરવા માગના હતા. ત્યાં રહીને એમને વિચાર તો આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ બાળકોને જોઈને અંદર યા યા ફેરફારો થઈ શકે એને. અભ્યાસ કરવાનો હતો.

આવી તો પૂ. ગિજુભાઈનાં અનેક સ્વપ્નો હતાં. આખરે એમાંથી જેટલાં ફળીભૂત કરી શકાયું ? ફળીભૂત ન કરી શકીએ તો એ તમ્ક પગલાં તો જરૂર મારીએ. તો જ આખરે એમનું યોગ્ય તર્પણ શુદ્ધ કરી શકાય.

સાચો ઉમર્યાગી

માનવજીવનમાં એક જ ક્ષણ જીવનનું નાવ કંઈ દિશાએ જશે તે નક્કી કરે છે. નીચેના એક જ દશ્યથી ગિજુભાઈએ જીવનક્ષેત્ર અદ્વ્યુ' એક દહાડો વઢવાણ શહેરની વધીલની ઓફિસનું મારીએથી નીચેનું દશ્ય જોયું. કાખે બેસાડીને ચોટિયો બરતા ભગ્તા પોતાના બાળખને "હા માગ... ને ભણવું છે ક્યા ?" એવી ગાળો દેતાં એક વાણિયાને ત્યારે જોયો ત્યારે ગિજુભાઈને આત્મા કંકળાં ઊકથો અને બાળજીવનને ચરણે તેની સકળ શક્તિ ધગ્વાનો મહાન નિશ્ચય કર્યો. તે બાવનગર આવ્યા નવીન દષ્ટિની પાચ વરસ સુધી ઉપાસના કરી અને તેમણે સર્વાવ્યાપી, સર્વદેશી એવા એક જીવનતત્ત્વનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કર્યો. તે દક્ષિણામૂર્તિના આજીવનસભ્ય બન્યા ગિજુભાઈ મોન્ટીસોરીપદ્ધતિ પાછળ ગાડા ગાડા ચર્ષ ગયા તે વખતે ગૂજરાતમાં બે જ બાળમદિર હતા ગિજુભાઈએ મોન્ટીસોરી પ્રમોથન સાધનેા મેળવ્યા તે સાધનેાએ તેમનામા ચેતનાસચાગ કર્યો ગિજુભાઈ દિવસે દિવસે બાળકોની નજીક આવવા લાગ્યા. ડો મોન્ટીસોરીના પુસ્તકો વાચ્યા, વિચાર્યા, તેમથી પ્રેરણાપિયુષ પીધા તે અને બાળકોળવણી પાછળ ભેખ ધારણ કર્યો તેમણે ગૂજરાતના માયાપો, શિક્ષકોને પડકાર કર્યો 'બાળકને સન્માનો, સ્વાતંત્ર્ય આપો, ન ડરાવો, ન શિક્ષા કરો' ગૂજરાતે આ પડકાર ઝીલી લીધો ગૂજરાતમા બાળસ્વાતંત્ર્યનો નવો યુગ શરૂ થયો પરિણામે ગિજુભાઈ બાળકોના મુક્તિદાતા તરીકે પ્રસિદ્ધિમા આવ્યા

આ નુતન કેળવણીનો નવીન પ્રકાશ નીન દષ્ટિ ધેગ્ધેર ફલાવવા માટે 'શિક્ષણ પત્રિકા' નામની માસિક પત્રિકા કાઢી બાળ-

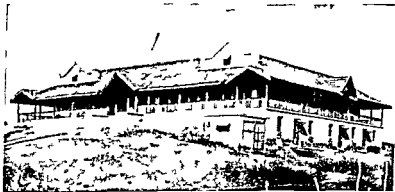
પ્રવાહ વહા કરતો. ભાષામાં કે વિચારમાં કયાંયે સુધારવા કે અટકવા તેમને શકાવું પડ્યાનો મને અનુભવ નથી. અને થોડાં વર્ષોમાં ખીજા અનેક વ્યવસાયો અને આખા દિવસના સતત કામને અંતે જે થોડી ક્ષણો મળતી તેમાં તેમણે ઢગલાબધ સાહિત્ય આપ્યું છે. હું એમના સર્જનનો અનેક વખતનો સાક્ષી રહી શક્યો છું તે માટે મને ધન્ય માનું છું.

Stick to your guns એ એમનો આદેશ હતો. સોપેલા કે સ્વીકારેલા કામને દઢતાથી વળગી રહેવું એ એમનું સૂત્ર હતું. આ જાતની ભાવના તેમના સંસર્ગમાં જે જે અનેક ભાષ્યબહેનો આવ્યાં છે તેમને તેમણે સતત આપ્યા કરી છે, અને પ્રાણવાન બનાવ્યા છે.

એમના જેવા કર્તવ્યપરાયણ બનવું એ એમના માટેની શ્રેષ્ઠ અંજલિ છે.

ગાપાળરાવ વિક્રાંસ

સ્વ ગિજુભાઈની પ્રયોગભૂમિ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ બાલમહિર

શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ બાલમહિરમા બાનનાટકો બજવાતા તેનો એક પ્રસંગ વચ્ચે
ગિજુભાઈ રાજ તરીકે પ્રેક્ષક છે

ધી ખાયા ગુડ ખાયા ઔર ચલતે ક્યું નહિ?

એક વખત દક્ષિણામૂર્તિનાં બાળસમેલનમાં બાળનાટકો ભજવાતાં હતાં. વાણિયાની જન પગ્ણીને પાછી વળતી હતી સાથે એક આરમ્બ હતો. આરમ્બને વેશ થી ગિજુભાઈએ લીધો હતો.

જનના ગાડા જતાં હતા હાથમાં ઉઘાડી તરવારે આગળ તેની પાછળ ચાલતો હતો. જનના ગાડાં ઉતાવળે ચાલે-દોડે, આગળ વધારે પાછળ પડે વાણિયા તાણ કરીને કહે, 'ચાલિસ બેડ જાઓ' આગળ કહે, 'નહિ, હમ તો ચલેગે' એમ વાણિયાતાણ અને આરમ્બને ઉદ્ધુ ચાલતુ હતુ પણ આગળ ધીમે ધીમે વધારે પાછળ પડતો જતો હતો, તેથી તે કટાળનો હતો પણ થાકના જતા હતા અને તે કળવા માડ્યા હતા, તેથી આરમ્બ વધારે ને વધારે ખીજતો હતો. છેવટે આરમ્બથી એ સહન થયુ નહિ એટલે પેની ઉઘાડી તરવાર ન પોતાના પગમાં ઘેચીને કહેવા લાગ્યો, 'સાલે! ધી ખાયા, ગુડ ખાયા ઔર ચલતે ક્યું નહિ?' એમ કહી પગને જખમી કર્યો વાણિયાએને આ ખમર પડી તેમણે આગળને વધારે જખમી થતા અટકાવ્યો અને તેને ઉપાડીને પરાણે ગાડામાં નાખ્યો.

પૂ. શ્રી ગિજુભાઈએ દક્ષિણામૂર્તિના આજીવનસમ્બંધનું આરમ્બ-પણું સ્વીકાર્યું હતું બાળમંદિર ઉપાડીને બાળશિક્ષણનો આદેશ મેળ્યો હતો. દક્ષિણામૂર્તિના એ જ આરમ્બે છેવટ પોતાના દેહની આહુતિ આપીને બાળશિક્ષણની સાધનામાં પોતાનો પ્રાણ-આત્મા ઉમેર્યો છે.

પૂજ્ય ગિજુભાઈની સાધનામાં આપણે સર્વ બાળશિક્ષણમાં પ્રગતિકાર્ય કરતા ગહીને જ તેમના આત્માને શાંતિ આપવાની પરમાત્માને પ્રાર્થના કરીએ

મનુભાઈ મોરારજી ભટ્ટ

બાળકોના તારણહાર ગિજુભાઈ

ગિજુભાઈને આપણે હવે વધારે ને વધારે સંભારીશું, કારણ કે તેમની ખોટ કોઈથી પૂરી શકાય એમ નથી. એમણે પોતાની જીવન-ભાવના પાછળ બીજાં સર્વ સુખોનો ત્યાગ કર્યો હતો એમ કહું તો જરા જે ખોટું નથી. વકીલાત છોડી, વહેવાર તરછોડ્યો, આરામ ગુમાવ્યો, તબિયત ગુમાવી પણ કર્તવ્ય ઠેક લગી ન છોડ્યું. જેવટનાં જે વર્ષો તેમણે પૂર્ણ આરામ લીધો હોત તો આમ ન બનત એમ કહી શકીએ પણ ધ્યેય પાછળ ખૂટી પડેલો જીવ કોઈનો રોક્યો રોકાય ?

શિક્ષણમાં માનસચાત્રનું મહત્ત્વ અને પ્રભાવ કોણે સમજાવ્યાં ? આપણા દેશના બાળજીવનની મારપીટ, કુટુંબ, કચવાટ અને રાતલિયાપણાના દાવા માખાપો અને શિક્ષકો સામે નોંધાવી કોણે જીત મેળવી અને બાળજીવનમાં સ્વાતંત્ર્ય, આનંદ અને રંગના કુવારા હિડાવ્યા એ કોણે ? એમણે શાસ્ત્રીયતાની એય લીધી હતી ખરી પણ લાગણીનું દબાણ વધારે ઉપજાવ્યું અને બાળકો પર ધા કરનારા, તેમનાં હૃદયો ચથરાવનારા જલ્મીમ પંજલોને યંભાવી દીધા છે.

હવે એમના જેવી ધગશભરી ખુબેશ કરનાર કોઈ નથી. બીજા બધા તો એમના પદાવેલા છે. ગિજુભાઈનું કહેણું આચરશે પણ ગિજુભાઈનું ધારણું વિચારશે થોડા. ગિજુભાઈએ સ્વતંત્ર માનવી-ઓની વાડીઓ તૈયાર કરી આપી છે. એનો પાક સચવાશે તો ગૂંજરાત સ્વતંત્રતાને સ્વપ્ન નહિ રહેવા દે. ગિજુભાઈનો આત્મા ત્યારે જ પરમ શાંતિ અનુભવશે.

રવિશંકર મહારાજકર રાવળ

પ્રેમાંજલિ

સુરબ્ધી પ્રિય ગિજુભાઈ,

તમારે ગયે કેટલા દિવસ થયા તે ખબર છે ? ત્યાં કેલેન્ડરે કે પંચાગ મળે છે કે નહિ ? કે અહીંનાં વર્ષો વીતી જાય ત્યારે ત્યાં માત્ર એક ઘડી જ થાય છે ? કોઈ દિ' કાગળ લખવાનું' ય મન થાય છે કે નહિ ? પરના જવાબો લખવામાં તો તમે એકા હતા. આજે કાગળ નાખ્યો હોય તો ત્રીજે દિવસે જવાજ હાથમાં આવીને ઊભો રહે, પણ આજકાલ કોણ જાણે કેમ આમ સાવ આજસુ ચંદ્ર ગયા છે ? દૂર દૂરનાં ગામડાંમાં જ્યાં પોસ્ટ ઓફિસ પણ ન હોય, ત્યાંની મુસાફરીમાં પણ તમારો પત્રવ્યવહાર તો નિયમિત જ ચાલતો. તમે શું એથી ય બૂંડા કોઈ ગામમાં ગયા છે, જ્યાં પોસ્ટ ઓફિસ તો શું પણ કાગળકલમ ને ટિકિટ કશું ન મળે ? ના, ના. એ કેમ માનું ? તમને એ બધાં વિના ચાલે કેમ ? જરૂર આટલા દિવસોમાં તો તમે ગમે એવી જગ્યાએ હો પરંતુ લખવાનું સાધન શોધી કાઢ્યું જ હશે.

ત્યારે શું આ જગત આખાથી તમે રિસાઈ ગયા છે ? એક તો જરા ય ખબર આપ્યા વગર, મળ્યા વગર, એકાએક ચાલ્યા જવું ને પાછો કાગળ પણ ન લખવો ! યાદ રાખજોને જ્યારે મળીશ ત્યારે આ ગુના બદલ તમને એટલું મારીશ, કે તમે તોખાહ પોકારી જશો. ફરી કોઈ દહાડો અમને છોડીને આમ જતા રહેવાની હિંમત પણ નહિ કરો.

તમને ખબર કે કમ તમારા મૂંચની ? ક્યાંથી હોય ? વગર અટક્યે જગ ય પાછા જોયા વિના બસ જીવન આપુ ગણે દોડવાની શરતમા ઊતર્યા હો. એમ ધસમસ્યા દોડ્યા જ ક્યું છે પાછા કેટલા વૃક્ષો, કેટલા તરણાં, કેટલા પથરા, કેટલી ગજલો! એકવારના સુખદ તમ ચરણરૂપરૂપા પાવન થયેલી ફરી જાગી ડોક ફરી નીરખે કે તમારી વાટ, એની કોઈ દિ' પાછળ ડોક ફેંચી અખના પશુ ફરી કે ?

એ પાગસમણિ ! જ્યાં જ્યાં સ્પર્શ થયો તમારો ત્યાં ત્યાં તમે લોહનુ સુવર્ણ સંવર્ણ કે એની ખમર તમને ક્યાંથી પડે ? એ તો ખમર હોય એ લોહને, કા તો જગતની બગાડના ચોડમી એને પાગસમણિને એની પરવા પશુ શાની હોય ?

કમ જણવામા ચિત્ત ન ચોટયુ હોય, કમમાં જમરો હોય, ક્યાય ટમટુ તો હોય જ નહિ, એવા કેટકેટલા યુવાનો તમારે એથે આજે માનવ બની ગયા, જીવનના સાચે પન્થે પળ્યા, તમે એમને જીવન સમજાવ્યુ ?

પતિ સાથે બનવું ન હોય, રાજ માયાપને ઘેર ગઢી કટાણી હોય, નોકરી મગ્ય એટલુ જાણવું ન હોય એવી કેટકેટલી બહેનોના તને આંધુ લોયા ને યોગ્ય દોગવણી આપી સાચે રસ્તે ચાલી ? મારમણા માસ્તગના ત્રામે ત્રાસેલા અસખ્ય બાગકાને તમે માસ્તગના અને ગોખણપટ્ટીના ત્રાસમાથી છોડાવ્યા

જાણ્યામણ્યા હોય બહારથી ખૂબ સસ્મરી ને સુધરેલા દેખાતા દોય, ટ્રેન્યુએટ કે એમ. એ હોય છતાં જીવન શુ એ જમને ખમર ન હોય, સાચા સરકારની ઝાખી પશુ ન હોય એવા કેટકેટલાં બાઈમહેનોને તમે સસ્મરના સ્નેહજળ સોંપી સજીવન કર્યા ?

આ બધાં ય આજે તમારી ઓથ વિના ઊભાં છે. જીવનની પળે પળે જેમને તમારી સલાહની—સૂચનાની જરૂર પડતી, તમારી આંખે જ આ બધાં દેખતાં ને સારું નરસું પ્રીછતાં, તે બધાં આજે તમને સંભારે છે ને રડે છે; કોણુ લૂછે એમનાં આંસુ ?

એક વાર આમ હું ય ગાંડી બની હતી. જોતીતી વાટ માત્ર મૃત્યુની. આંખો આંસુથી છલકાઈ જતી હતી, ક્યા ય ઊત્તમ દેખાતો ન હતો, તે વેળા તેં પકજો મુજ હાથ ને દાખવ્યો આ રસ્તો. બધાને મન ભલે તું દાદા હો—આપ હો, પણ મારી તો તુ મૂછાળી મા જ ને ?

ઓ મા ! તારા વિના કોણુ ફેરવે એ સ્નેહ તીતરનો હાથ મુજ શરીર પર ? મા તારા શબ્દે શબ્દે પોરસ ચડતું મા તું ખરડો થાબડી કહે, “ બેટા બીમસેન ! ” ત્યારે બાણે જગત સામે બાથ બીડવાની શક્તિ આવતી એ બધું આજે ક્યાં છે ?

ઓ મા ! વારંવાર સ્વપ્નમાં તું દેખાય છે પણ સાચેસાચ ક્યારે ફરી દેખાશે ? મારી મા ! મારા ગિજુબાઈ, મારા જીવનપથના માર્ગદર્શક ! વધારે શું લખુ ? તેં તો બે ચક્ષુ ખોઈ સહસ્ત્ર ચક્ષુ મેળવ્યાં છે, આજે અહીંની વાતો—મારા અન્તરની વાતો તું બણી શકે છે, એ મારો વિશ્વાસ છે. આજ સુધી જેમ સાચે પન્થે દોરતો આવ્યો છે એમ દોરજો અને એટલા આશીર્વાદ આપજો મા ! કે તારી માફક જીવની છેલ્લી પળ સુધી, શરીરના છેલ્લા રક્તમિન્દુ સુધી હૃદયના છેલ્લા ધમકારા સુધી કર્તવ્ય ન ચૂકું. યસ ત્યારે.

તારી લાડકી જશુ

स्वर्गस्थ गुरु

४ स १९२०-३१ ना दक्षिणभूमिं भाणअध्यापनमद्विरमा
 दाअन यवानुं भारे तो अकरमात अेक विगल सन्मिन द्वारा न अन्धु-
 पक्षु अे अकरमात न भारे तो भावि अवनना सुभद्र पायारप अन्यो-
 भाणअध्यापनमद्विरनु वातावरणु ने पू गिरुभार्ध, ताराभेनु
 व्यक्तित्व न कोष्ठ अेवु अग्न्य हतु के त्या अेक वर्षं गाणनारमा
 देरकां यष्ट न न्य. आधुनाते आभ भजे तेम अवनदष्टि पक्षु
 अध्यापनमद्विरमा न मणी तेम हडेवाय त्यानी रहेणुकीकणु,
 गणुी विचार, वर्तन, वाचन, व्यवहार वगेरे तमाम भाजनो कोष्ठ
 अेवी उन्ध कक्षाअे नेवा-अनुभववा भजे के वर्षना वसवाटे
 तो आपल्यामा कोष्ठ लुदी न पुमारी आवी न्य. भारा नेवाने
 तो त्या सुधीना विचार आवे के ' लम पडेला भाणकेणवणुीनु
 अनिवार्य अेवु आ ज्ञान सौने मगनु न नेधअे पण ते
 स्वेच्छाअे लेवाय के धार्मिक अथवा सामाजिक अधनधी । भावि
 प्रमना उद्दां भारे तेदनु आवश्यक छे न.

अध्यापनमद्विरना कोष्ठ विद्यार्थी विरो के अेकाद ने अनारो
 विगे मिनज्वाअदार लोक गने तेम भोत्या हगे पक्षु त्यानी
 लक्षुतर विरो के भजेल अवनसकां विरो तो प्रधनाअेमत लक्षु

नथी त्यांना विद्यार्थीश्रवणने। आनंद ने संस्कृत वातावरण तो
कार्य अनौकिक न हतु ।

हमेशने माटे अम न लागे के क्या चोकावाणु ने टूट दधिनुं
ट्रेनींग कोलेजेनु लालनग ने क्या दक्षिणामूर्ति आणअध्यापन-
मदिरनु सौना व्यमित्व भीनवतु, विकासक ने स्वातंत्र्यपोषक
अेवु उच्च कोटीनु अध्ययन। अन्यने धर्मा उपजवे अेवु अे
सारु ने सुभद्र लक्ष्यतर गिणुबार्ध ने तारामेन सिवाय भीणु
कार्य आणकेणवशीना क्षेत्रमा आपी शके तेम हतु ?

आणमदिग्भाथी योअ काणे आणकाने मुक्त यानुं तो न न
गमतु पशु मोटा विद्यार्थीअेने य वर्षान्ते छूटा पडवानु न रुयतु
अेकभीजननी विदाय सौनी आगे लीजवती अेवु तो गिणुबार्ध ने
तारामेननुं सौने ममत्व लिलु यतु अेथी सारे कुटुम्बभाव आण
सुधी पशु अनेक विद्यार्थीअे जणरी रखा डे

गिणुबार्ध सौने पोताना न लागे अने अरेभग तेम न
हतु गिणुबार्ध सौ साथे जुदी जुदी रीते पशु अेवा तो सकगायेला
रहेता के तेमना अवसानथी आणकेणवशीमा पडेन नगरी जोट
नेटली न सौने पोताना स्थल के छत्ररूप प्रिय स्वजन गथानी
मोटी जोट हेभाध

गिणुबार्ध धयुने लुदा जुदा पासावाणा हेभाया हजे पशु
भारे पोताने माटे कहु तो तेअे मारा अेक ने अजेड अेवा
प्रिय स्वजन हता, आधाररूप वडीन हना मुग्गी मित्ररूपे
रहेता छर्ता गुरु हता ने आदर्श शिक्षक हता

अेमनी शक्तिअेभाथी आपणुने शीभवानु भजे सद्गुणै।

જોઈ પૂજ્યભાવ પેદા થાય ને જ્ઞાન માટે માન પેદા થાય પણ અંધશ્રદ્ધા તો ક્યારેય પેદા ન થાય તેવા તો તેઓ સરળ ને સાદા હતા.

તેમની કામ શીખવવાની ને શક્તિ ખીલે તેવું કામ આપવાની રીત કોઈ અજ્ઞ્ય હતી. પોતાની જાતમાં વિશ્વાસ આવે અને ઉત્સાહપૂર્વક માણસ આગળ વધે તેવાં તો એમનાં વર્તન ને વ્યવહાર હતાં.

સદ્ગુણો લખતાં પાર ન આવે ને સંભારતાં સમયની મર્યાદા ન રહે તેટલું તો તેમની સાથેના પાંચસાત વર્ષના વસવાટે આપ્યું છે. છતાં મર્યાદામાં માન સમજી એ મારા સ્વ. પૂ. ગુરુ ગિજુભાઈને અનેકાનેક વંદન કરી વિરમું છું.

વિષ્ણુભાઈ જ. ભટ્ટ

બાળશિક્ષણના ઝંડાધારી

આપણે ત્યાં અંગ્રેજી શિક્ષણના પ્રચાર પત્રી આપણુ પીઠે માટેનું સાહિત્ય ઠીક ઠીક વિમસ પામ્યે જતુ, પણ બાળકો વિશેનું તેમ જ બાળકો માટેનું સાહિત્ય આપણે ત્યાં મિનકુન ન હતુ.

એક માણસ જાગ્યો અને એ સ્થિતિને એણે પોતાના વીથ વર્ષના કાર્યસમયમાં છેક જ પનટારી દીધી એ માણસ તે સ્વર્ગસ્થ ગિજુભાષ બધેકા

ગિજુભાષ સન્નેગાનુસાર ઝાઝુ બરૂી ન રાક્યા અને ચરુ-આતમાં જે ધધે સ્વીકારવો પડયો તે પણ તેમના સ્વભાવને બરાબર બધ બેસતો ન હતો તો પણ એમનો વિદ્યાબ્યાસગ તો ચાલુ જ રહ્યો. જાણીતા સાક્ષર શ્રી ગમનાગયણુ વિ પાઠક એમના બાળસ્નેહી ભાવનગર હતા તે દર્મિયાન તે દિવસોમાં લભ્ય એવુ બધુ ગૂઝરાની શિષ્ટ સાહિત્ય એમણે વાચી નાખેનુ અને આક્રિકામાં એ વાચન અકુગિત ધધ કાન્યનેખનરૂપે મદાગ આવેનુ અને તે પત્રી મુનમના ત્રણેક વર્ષના વસવાટ દર્મિયાન ચી ગમનારાયણુ વિ પાઠક, શ્રી મહાદેવ દેસાષ અને એના બીજા સાહિત્યરસિક દોસ્તોનો ગાઠ સહવાસ રહેનો, એટલે એમની સાહિત્યનેખનપ્રવર્તિત તો ચાનુ જ હતી

તેઓ ડિસ્ટ્રિક્ટ પીઠક થયા અને વઢવાણુ ચક્રેગમા રડીલાત

શરૂ કરી. બેરીસ્ટર શ્રી. પોપટલાલ ચૂડગર, ' સૌરાષ્ટ્ર 'વાળા શ્રી. અમૃતલાલ શેઠ અને સ્વ. દેશસેવક શ્રી. મણિલાલ કોઠારી એમના એ વેળાના સાથી. આ ઉપરથી જ સમગ્ર શકાશે કે શરૂઆતથી જ ગિજુલાઈનું મિત્રમંડળ પણ કેવું પ્રાણવાન અને સાહિત્યરસિક હતું.

દરમિયાન એવા સંજોગો બન્યા કે એના જીવનની કાર્ય-દિશા પલટાઈ ગઈ અને ગૂજરાતના સદ્ભાગ્યે ગૂજરાતને એક બાળકેળવણીશાસ્ત્રી સાંપડ્યો.

શરૂઆતમાં દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થામાં ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓના ગૃહપતિ અને એ એક વર્ષ ત્યાંની સ્કૂલના આચાર્ય બન્યા અને ૧૯૨૦ માં એ સંસ્થામાં ગૂજરાતનું પહેલવહેલું મોન્ટ્રીમેરી બાળમંદિર સ્થપાયું તેના તેઓ આચાર્ય બન્યા. ત્યારથી તે બેટી ઘડી સુધી તેમણે બાળશિક્ષણ અને બાળસાહિત્યની જ ઉપાસના અને સેવા કરી. પોતે બાળશિક્ષણ અને શિક્ષણશાસ્ત્રનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં, તેને પચાસ્યાં, તેના વિચારોને ચાલતા બાળમંદિરમાં અવદારુ રીતે લગાવ્યા અને પાછળથી એ જ સંસ્થામાં અધ્યાપનમંદિર શરૂ કરી પોતે અનુ-ભવેલા બાળશિક્ષણને ગૂજરાતજરમાં પ્રસરાવ્યું. સાથેસાથ એમણે બાળશિક્ષણને સાહિત્ય વિશે લખવા માંડ્યું અને અત્યારે પણ એ જ ધોરણે ચાલતી ' શિક્ષણ પત્રિકા ' એમના એ કાર્યના સ્મારક-સ્તંભ તરીકે ઊભી છે બાળકો વિશેનાં શિક્ષણસાહિત્ય ઉપરાંત એમણે ગૂજરાતને થોડાંધ બાળસાહિત્ય આપ્યું. દક્ષિણામૂર્તિની બાળસાહિત્યમાળા, બાળસાહિત્યગુચ્છ અને બાળસાહિત્યચારિકા એ એમનાં જ પરિશ્રમનાં ફળ છે.

પણ એમના એ પ્રયત્નો વડે આખા યે ગૂજરાતની બાળકો સંબંધની દવા જ પલટાઈ ગઈ. ઠેર ઠેર બાળમંદિર સ્થપાયાં, એમની

સીધી કે આડકતરી પ્રેરણાથી બાળકો માટે સાહિત્ય લખાવા માડ્યું, બાળમાસિકો શરૂ થયા અને જેમ જેમ આ પ્રવૃત્તિ વિકસતી ગઈ તેમ તેમ વિચારોની અને અનુભવોની આપણે માટે નાનીમોની પરિપક્વો પણ મળવા માડી વધુમાં ગિજુભાઈએ ગૂજરાત સમસ્તમાં પ્રવાસો કરી પોતાની વાણીદ્વારા પણ આ બાળશિક્ષણપ્રવૃત્તિને અનેકગણું જોર આપ્યું.

ગૂજરાતના નાનામોટા ગરીબતવગર, ગામડિયા તે શહેરી ગિજુભાઈના કામ અને નામથી એટલા બધાં પરિચિત થયા છે કે ખૂણામાં ખૂણે પડેલા ગામમાં એમના નામથી જાણીતું કોઈ ને કોઈ મળી આવે છે એમની કોઈને કોઈ પુસ્તિકા જડી આવે છે ગિજુભાઈનું આ પ્રચારકામ બૃહદ ગૂજરાત અને ઠેક ઠેક દરિયાપાર પણ પહોંચેલું.

આમ આ એક નાનકડા માનવીએ માત્ર બે દસકામાં જ ગૂજરાતની બાળશિક્ષણવિષયક સિકલ બદલાવી નાખી અને સૌને એક અવાજે કહેવું પડે છે કે ગાંધીજીને બાદ કળ્તા હમણાં હમણાં ગૂજરાતે આવો બીજો અડધી કાર્તિકાર કોઈપણ ક્ષેત્રમાં કોઈએ જોયો નથી.

ગિજુભાઈ બાળશિક્ષણના અધિકારી હતા. ગિજુભાઈનું નામ અને કામ અમર રહ્યું !

મહાન વિભૂતિ

મહાન વિભૂતિએ જગતની અંદર કોઈ વિશિષ્ટ જીવનસદૈશ સાથે જન્મ ધરે છે. સ્વ. ગિજુભાષનો જીવનસદૈશ બાળકો-વણીનો શાસ્ત્રીય સર્વાંગ સંપૂર્ણ વિકાસનો હતો. તેઓશ્રીના પરિવ્યયમાં આવનાર સૌ જાણે છે કે તેમનો ધંધો શરૂઆતથી જ શિક્ષણનો ન હતો. જીવનમાં કોઈક ધન્ય ઘડીએ એવી આવે છે કે જીવનનો રાહ પલટી નાખે છે. એ રીતે સ્વ. ગિજુભાષના પ્રસંગમાં પણ બનેલું હતું. તે સર્વ કોઈને સુવિદિત છે. પોતાનાં પ્રિય બાળકોની કેળવણીના વિચારે તેમને અનોખો માર્ગ સૂચ્યો. તેઓને સમસ્ત બાળજગતની સેવા કરવાના કોડ જાગ્યા. જીવનમાં આ રીતે અનોખો પગલો આવ્યો અને સ્વર્ગસ્થ એક આદર્શ કેળવણીકાર બની ગયા.

તેમના સંપર્કમાં આવનાર સૌ કોઈ તેમનામાં રહેલ વિશિષ્ટ ગુણોનો લાભ મેળવ્યા વગર નહિ જ રહ્યું હોય. તેઓ એક આદર્શ કેળવણીકાર જ ન હતા પરંતુ સત્કર્મ મિત્ર, સમાજસુધારક તથા બાળજગતના અમૂલ્ય ખજાનારૂપ હતા. તેમના જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણ તેઓએ બાળકના સર્વાંગ સંપૂર્ણ વિકાસની સિદ્ધિ માટે ખર્ચો છે. તેઓશ્રીને પુનિશ્રમનો ખ્યાલ પણ આવ્યો નથી. બાળકો માટે સાદિત્ય, રમવાનાં સ્થાન, સાધન અને રમકડાં, બાળકો

માટેના પ્રવાસો વગરે જુદાં જુદાં ક્ષેત્રમાં તેમણે તેમનું જીવન જોતપોત કરી દીધેન ઉમર વધતી જતી હતી તેમ તેમનું જ્ઞેમ અને ધગશ વધતા જતા હતા તેઓ સદા યુવાનને સગમાવે એટલું કાર્ય કરતા એ વાત સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે.

આટલો કામનો ખોજો હોવા છતાં તેઓએ તેમનો હસમુખો સ્વભાવ છોડ્યો નથી ત્યારે જુઓ ત્યારે તેમના મુખ ઉપર ફિગસ્તા સગખુ સાત્ત્વિક હાસ્ય તરતુ જ હતું તેમના અહોગ ઉપર સદા પ્રસન્નતા અને પ્રકુલ્યતા જ પ્રકાશતા પગિશ્રમ લાગ્યો હોય એવું તેઓએ કદી વ્યક્ત કર્યું જ નથી, એવું જ નહિ પણ ગજકોટ માળ-અધ્યાપનમંદિર શરૂ કર્યું ત્યારે તેઓશ્રીની તમિયત ખરેખર લયડી હતી છતાં એવા જ અને એટલા જ જુઓમાંથી મે તેમને જામ કરતા નિહાળ્યા હતા મે વિદ્યાર્થીઓના હાથની ખુરસી ખનાવી તેના ઉપર બેસી તેઓ પ્રવચન કરના જતા તે વખતે ગુરુશિષ્યનો સ મધ વાદ આવ્યો તેમના શિષ્યો સદા તેમની એવા કરવા તત્પર ગહેના અને તેમા તેમનું સદ્ભાગ્ય સમજતા તેમના શિષ્યોમા આવી જાતની ભાવના જાગ્રત કરવા માટે તેમનો નિર્મળ પ્રેમ જ કારણુ-ભૂત હતો તેઓ તેમના શિષ્યોના અગત જીવનના ઉત્કર્ષ માટે સદા ઉત્સુક રહેતા અને જોઓ તેમની સલાહ માગતા તેમને તેમણે સાચી અને સોનેરી સલાહ આપી છે, એ માગ અતુલવથી સિદ્ધ થયેલ વાત છે તેમનું શિષ્યો પ્રત્યેનું પિતા સગખુ વાત્સલ્ય તેમની નજીક સર્વ શિષ્યોને દોરી જતું

તેઓએ કેળવણીના અનિષ્ટ તત્ત્વોને જગત સમક્ષ સચોટ-રીતે રજૂ કરી તેમને દૂર કરવા માટે જે ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે તે અજોડ છે હાલની પરીક્ષાપદ્ધતિ તેમ જ પ્રાથમિક કેળવણીમાં

રહેલ સંસ્કારવિહોણાં તરનો દૂર કરવાને તેમણે જે પરિશ્રમ લીધો છે તે કાર્મથી પણ અગણ્યો નથી. તેમની પરીક્ષાપદ્ધતિ એટલી તો શાસ્ત્રીય હતી કે બાળક ગભરાયા વગર પ્રશ્નોના જવાબ આપતાં બાળકોને ન આવડે એવું પૂછવું એ ખરી પરીક્ષા નથી પણ બાળકોને જે આવડતું હોય તેમાંથી તે કેવા જવાબ આપે છે તેની તપાસ કરવી એ જ ખરી શુદ્ધિચિકિત્સા છે, એમ તેઓનું માનવું હતું. અને તેમની પરીક્ષાપદ્ધતિમાં એ નવી દ્રષ્ટિ સ્પષ્ટરીતે નગરે પડતી.

તેમનું વિવિધ વિષયોનું બહોણું જ્ઞાન માણસને મુગ્ધ કરી નાખે તેવું હતું. પક્ષીઓ સંબંધેનું જ્ઞાન, વનસ્પતિ મંત્રધેનું જ્ઞાન, તારા અને ગ્રહો સંબંધેનું જ્ઞાન એટલું તો સુંદર અને તલસ્પર્શી હતું કે તેમની સાથે પરિચયમાં આવનાર મંત્રમુગ્ધ બની ગયા વિના રહેતા નહિ. તેઓ જે વિષયની વાત શરૂ કરતા એ વિષયનું અથવા ધૃતિ સુધીનું શાસ્ત્રીય બયાન રજૂ કરતા. તેમની કહેવાની શૈલી એટલી સરળ હતી કે સાંભળનાર સહેલાઈથી દરેક વસ્તુ સમજી શકે જ.

તેઓ દંભમાં માનનાર ન હતા. જે સામાજિક સુધારાની આવશ્યકતા તેમને જણાતી તે સુધારા સમાજની ટીકાની દરકાર કર્યા વગર તેઓ અમલમાં મૂકી દેતા. અત્યારે ચાલી રહેલ આતિથ્ય-સંસ્કારની પ્રથા તેઓ પસંદ ન કરતા. એકાદ પ્રસંગે હું તેમની સાથે દનો ત્યારે તેમને મેં કહેતા સાંભળેલા કે આપણા સમાજમાં આ પ્રથા પણ કાન્તિ માગે છે. દિંદની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થાય એવું આતિથ્ય કરવું જોઈએ. આંધળિયું આંગ્લ-અનુકરણ તેમને અચ્છું જ નહિ.

તેઓનો દાસ્યવિનોદ ધણે જ ઉચ્ચ શાંતિનો અને માર્મિક

હતો. તેઓ જે વ્યક્તિ સાથે વાતો કરતા તેનું માનસ સમજી લઈ તેને અનુરૂપ વાર્તાલાપ કરતા, એને રુચિકર થાય એવો વિનોદ કરતા.

દૂંકાણુમાં તેમના પરિચયમાં આવનાર ઉપર તેઓ એટલી સુંદર અને સચોટ છાપ પાડતા કે આને આપણને સૌને તેમની ઊણુપ ડગલે અને પગલે લાગે છે. તેમનાં જતાં બાળજગત એક આદર્શ માતા ખોઈ ખેડું હોય એવું લાગે છે. બાળસાહિત્યનું ક્ષેત્ર તેજવિહોણું થઈ ગયું હોય એમ જણાય છે. તેમના મિત્રો, અને સ્નેહીઓ તેમના વગર આને વિષાદ અનુભવતા જણાય છે. સદ્ગતની ખોટ આને નહિ પણ ભવિષ્યમાં પણ જણાશે જ. દૂંક સમયની વિદાય પણ માનવીને મૂંઝવનારી નીવડે છે તો આ તો અનંત કાળની વિદાય કેમ સાલ્યા વગર રહે ! પ્રભુ તેમના આત્માને શાંતિ અર્પે, અને તેમણે આદરેલું ભગીરથ કામ પૂર્ણ કરવામાં સૌને સહાયરૂપ થાય.

બાળકોનો વકીલ

[સુંબઈ ઈલાકાના માજી મુખ્ય પ્રધાન બાળાસાહેબ
એરે મુબઈથી ઓડકારટ કરેલુ બાવણ]

કોઈ પણ પ્રજાનુ નસીમ તેના બાળકોની પીઠ પર સવારી કરે છે સૌ કોઈ આજે નવી દુનિયાની વાતો કરે છે, સૌ કોઈ નવી દુનિયા ધડવાની વાતો કરે છે છતાં જે જગતમા કંઈક છે, આખી દુનિયા કુદમા હોમાઈ ગઈ છે કોઈને ખબર નથી કે જગતને માટે કેઈ વેદનાઓ હજુ બાકી હશે વ્યક્તિગત અથવા સામુદાયિક દેષમાથી આ દુનિયાના તમામ કંઈકાઓ જન્મ ધરે છે જગતના માનવીઓને વિશ્વપ્રેમના પાઠો શીખવાઈ ગયા છે પણ મૂળને કોગ રાખીને પાદડાને પાણી પાવાનો અર્થ તો મૂર્ખાઈ જ છે દુનિયાના વિકાસની અને જગતના સુખની આવી તો બાળકના હૃદયમા જ છુપાઈ રહી છે

બાળકનો વિકાસ કરો, તેમના આત્માને ઉત્તર કરો ને સુખી દુનિયાનુ સર્જન થશે.

બાળકના સાચા વિકાસ સિવાય કેગવણીનો મર્મ બીજો એક નથી આ મર્મની સાધના ખાતર બાળકની કેગવણી અને તેની રમતગમતનો પાયો બાળકોની નૈસર્ગિક સુદ્ધિને ગરોળર પોષે એ રીતે ધડવો ઘટે

બાળકોની કેળવણીના ચોક્કસ સિદ્ધાંત યોજવા જોઈએ અને તે સિદ્ધાંતોની સમજણ બાળકોના માન્યતા મર્યાદા આપી જોઈએ.

બાળકને સાચી કેળવણી આપવાનું પહેલું પગલું માતાપિતાની સાચી કેળવણી દ્વારા જ હોવાનું છે અને બાળકને ગમ્મત સાથે જ્ઞાન આપે એવા શિક્ષકો તૈયાર કરવા જોઈએ.

સાચા શિક્ષકો સિવાય કેળવણીની કામગીરી સરકારે સાચો વિકાસ મળતો નથી.

બાળકોનાં કુમળાં અને વિકસતા હૃદયમાં જે અનેકવિધ ભાવનાઓ જીવંત રહી છે એ ભાવનાઓને યથાચોગ્ય વેગ આપવાનો સદ્ગુણ જોનાર જડતો નથી એ માનવી સાચો શિક્ષક નથી.

ગિતુભાઈ બાળકોના પરમ ચાહક હતા. ગિતુભાઈ કહેતા, ' પગે પગે નાના બાળકોમાં વસતા મોટા આત્માનું હું દર્શન કરું છું. એ દર્શન મારામાં એ પ્રેરણા ઉપજાવી ગયું છે કે બાળકોના અધિકારોની સ્થાપના કરવાને જ હું જીવનો રહું અને એ કામ કરના જ હું મરી ખૂદ '

આ પ્રેરણાને પરિણામે ગિતુભાઈએ બાળકોની કારી ધારણ કરી બાળકોના જીવનને ગિતુભાઈએ અભ્યાસ કર્યો. ભાવનગરના બાળમંદિરમાં ગિતુભાઈએ અનેક પ્રયોગો કર્યા બાળકોને ઉત્સાહિત કરી વાર્તાઓ ગિતુભાઈએ તૈયાર કરી બાળકોને માટે ગિતુભાઈએ નાટકો લખ્યા, પરીઓની વાર્તાઓ લખી, પ્રવાસનાં વર્ણન લખ્યા અને મદાપુરને ના જીવન લખ્યા, કહેવનો લખી અને ગીતો લખ્યા.

' શિક્ષણ પત્રિકા ' નામની પોતાની માસિક પત્રિકાદ્વારા ગિતુભાઈએ કેળવણીને લગતું ખરું જ્ઞાન ફેલાવવાની તકનીક કરી.

શિક્ષકોના વર્ગો ઊભા કરીને ગિજુભાષ્ટએ લગભગ ૫૦૦ શિક્ષકો તૈયાર કર્યાં. આ શિક્ષકોને ગિજુભાષ્ટએ નવી દૃષ્ટિની બક્ષિષ્ કરી. શિક્ષકવર્ગની નવી પ્રતિષ્ઠા જન્માવવાને ગિજુભાષ્ટએ તજવીજ કરી. શિક્ષકના કાર્યને વેકની કક્ષામાંથી કાઢીને ગિજુભાષ્ટએ શિક્ષકના ધંધાને ઉન્નત કર્યો.

આખા દેશ પર અને ખાસ કરીને કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ગૂજરાત પર ગિજુભાષ્ટએ ભારે ઉપકાર કર્યો.

આવા પુરુષની યાદ કાયમ રાખવા માટે સ્વાભાવિક રીતે જ કચ્છા જાગ્રત થઈ છે. સ્મારક તરીકે બાળકેળવણીનું સુંદર કેન્દ્ર ઊભું કરવાને એક વગદાર સમિતિની સ્થાપના થઈ છે.

ગિજુભાષ્ટ મહાન કેળવણીકાર હતા. ગિજુભાષ્ટનો આદર્શ ગૂજરાત મૂર્તિમંત કરે અને બાળકેળવણીનાં ગિજુભાષ્ટનાં અનેક વિધ સ્વપ્નાઓ કૃણીભૂત કરે.

ગિજુભાઈને

ઉછેર મનુખાળના અટપટા અને આકરા.
શરીર મન ઈન્દ્રિયો હૃદયબુદ્ધિ આત્મા ધરી,
અહીં મનુજ-ખાળકો પૃથિવી-પાટલે ભિતરે,
વિકાસ-પથયે પ્રવૃત્ત, પણ એશિયાળી દશા;
એહે સતત રનેહ સખ્ય સુસહાય આત્મીયની.

અહીં નસીબવંત કો'ક અનુકૂળતાને વરે,
અસખ્ય અસહાય હ્યાં, અનુભવે અકારી સ્થિતિ.
વિરૂપ, વિણુ રંગ ઢંગ, જ્યમ જંગલી ઝાંખરાં,
વિના સજગ દેખમાળ ત્યમ ઉછરે ખાલુકાં.

અકાળ જનનીત્વ હ્યાં,

અજાણુ જનકત્વ હ્યાં,

અયોગ્ય સમયાંતરાલ પ્રભવે પ્રસૂતિ યહાં,

વિના સમજશક્તિ કોહ જનકત્વ દામ્પત્યના.

ન સાનયુત આહ હ્યાં,

ન ભાનયુત ભાવ હ્યાં,

ન માનયુત સ્થાન હ્યાં,

ન ખાલહિત ધ્યાન હ્યાં;

अर्ही अधिक लाड वा अपदथा उपेक्षा यडां.
 त्यर्ही तुं सभ डो'क णालप्रभु पूजके जगता-
 रथी रुचिर टेकरी शिखर णालमंदिर ते
 करी अचल ओकनिष्ट अविराम आराधना.
 नवा अभतरा, नवां दरशनो, नवी साधना,
 वही सरल सूत्रमंत्र शिशुभाण संवर्धने
 रथी विशद दर्शने शिशुविकास अथावलि,
 धरी विमल दिव्य न्योत शिशु रक्षणे शिक्षणे.

(अनुष्टुप)

प्रजोध्या शिक्षके शिष्ये, प्रजोध्यां माततातने,
 गुर्गरीमंदिरे श्रीधी प्रतिष्ठा णालकृष्णनी.
 णालवात्सल्यनी नेले समर्पी शुभ साधना,
 गुर्गरीगौरवे जेवा गिजुमार्थ ! नमो नमः

लाभशांटेर पांडे

મારાં સંસ્મરણો

વ્યાપક અર્થમાં જોવા લાગીએ તો દરેક પ્રકારના સાહિત્યનું સર્જન આપણા સ્મરણોમાંથી થાય છે તેમ નથી લાગતું? આપણા સંસ્મરણોનું સામાજિકરણ સાહિત્યમાં જ્યાં ત્યાં દેખાય છે. આપણી આનુનાનુની સૃષ્ટિમાંથી દિનપ્રતિદિન અનેક જ્ઞાની ક્રિયાપ્રક્રિયાઓ થતી હોય છે. તે બધીમાંથી શક્ય તેટલો અનુભવ આપણે કરીએ છીએ પણ આપણા એ અનુભવો વિસ્મૃતિના પ્રચંડ ઘોષમાં અદૃશ્ય થાય છે, અને તેમાંથી જે ખરેખર વજનદાર હોય તે જ વિસ્મૃતિના પ્રવાહનો સામનો કરી રત્નવત્ સ્મૃતિના તળિયે જઈ જોએ છે સ્મૃતિને તળિયે જઈ જોવા આ અનુભવો એટલે જ સ્મરણો. સ્વ ગિજુભાઈનું સ્મરણ થતા જ્યારે વિસ્મૃતિના પ્રવાહમાં હું જોઈ છું ત્યારે તે પ્રવાહને તળિયે સ્થિર થઈ મેઠેલ કેટલાંય સસ્મરણો મારી નજરે ચડે છે અને એમાંથી શબ્દોનું રૂપ આપવા માટે ક્યાં પીરૂં લઈ ને ક્યાં નાંદ તેની સમગ્રજી પાતી નથી.

દક્ષિણામૂર્તિ માહેતું મારું પહેલું અકવાડિયું મને અનેક રીતે સ્મરણીય લાગે છે હું નાગપુર તરફથી આવેલો પહેલા અકવાડિયામાં જોયેલું દક્ષિણામૂર્તિનું ભવ્ય વાતાવરણ ત્યાંના કાર્યકર્તાઓનો અવિગ્ન ઉવ્રમ, તેમના જીવનનું સાદાપણું આદર્શ-

जुवन जुवानी तेमनी महत्वाकाक्षा, तेनी साथेसाथ सयम अने सहृदयता वगेरेनी प्रतीति थता मारा मनमा भारी जूनी सृष्टि सजधी जे तुलना थइ थछ ते मारु परिवर्तन कराव-
 वामा मंगलुभूत थछ. दक्षिणामूर्तिमा आव्ये। त्यारे कडि
 मावाडी गूजरातीने। अके शब्द नहोते। आवकते। पासे अके चैसे।
 नहोते। मनमा अत्यंत अस्वस्थ थयेले। छता गिजुभाधने हुं कछ
 जल्थावा हेतो नहोते। रोज सवारे ७-७। ना सुमारे गिजुभाध
 सौ विद्यार्थीओना सभायारे आवे जोली साइसइ करीने स्नान
 वगेरे पतावी हुं पथु त्यारे तैयार थछ जते। भारी भरी स्थिति
 गिजुभाधने जल्थावी दडि ? अेम वारवार विचार करतो अेट
 लाभा अेक दिवस, “ गुड मेनिंग मि. नामले। काय बरा बाहेना ? ”
 गिजुभाधने स्वर आव्ये। “ गुड मेनिंग. ” मारे स्वर जरा
 यिनाइ हने। “ शानी यिता तमे करे अे ? ” तेओ जोल्या
 “ यिता ! ना ना अडी शानी यिता होय ? ” लागेले। धको
 धुपावने हुं जोल्ये। सारु, तमारा पपु इपिया सत्र शीना कले
 लरार्थ जगे वायवा लागे, निश्चित थछ कामे लागे। ” आश्चर्यने
 आवे। धको आपी गिजुभाध जीजु ओरडीओ तरइ वल्या हुं
 विचारमा पज्जे आ माजुसने यितानु कारख कछ शीने समज्यु ?
 गिजुभाध जे तत्परताथी अेम्ना कुशग पूछी जीजु विद्यार्थी
 तरइ वगता हता ते अ्पावकाथमा तेमनी पासेथी जुलासे।
 मेणवी न थये। ते आओ दिवस मारा आश्चर्यने निवेडे न
 आये। केम ओणप्यु हसे मारु भनेगत गिजुभाधअे ? साज
 थछ “ याले नामले इरवा आवरो ? ”

जटपट तैयार थधने हुं अेमनी साथे थरो। “ केम जरेजरे
 ओणपीने तमारा मननी वात ? ” यालता यालना गिजुभाध

બોલ્યા. “ કેમ જાણ્યું? મને હજીએ આશ્ચર્ય થાય છે.” મેં કહ્યું. તે જ દિવસે બપોરે મારા મિત્ર તરફથી મળેલ પોસ્ટકાર્ડની મને યાદ આવી. તેમાં તેણે પોતાની આર્થિક મદદ કરવાની અશક્તિ મને જણાવેલી. શું તે ગિજુભાઈ વાંચી ગયા હશે? મને શંકા પડી. પણ મેં તે દર્શાવી નહિ. મેં કહ્યું, “ ગિજુભાઈ, છેલ્લા બે ચાર દિવસ હું ખરેખર બહુ અસ્થિર રહ્યો હતો. આપનો ઉપકાર હું ખરેખર ભૂલીશ નહિ.”

“ ઉપકાર કોણુ કોના પર કરે છે? બધું ઇશ્વરની કૃપાથી થાય છે. હવે ચલાવો તમારો અભ્યાસ નિશ્ચિંત મને.”

શરદ્પૂર્ણિમાનો ઉત્સવ હતો. “ મિ. નામલે, ઉત્સવ જોડો લગ્ન રીતે જીવની સકાય તેડો જીવો. જે જે જોઈએ તે મારી પાસે માગજો. પણ ઉત્સવ નમૂનેદાર થવો જોઈએ.” વિદ્યાર્થીઓની સુદ્ધિને, કલ્પનાને સર્વાવકાશ નિર્માણ કરી દઈ તેઓમાં આત્મ વિશ્વાસ પેદા કરવો એ ગિજુભાઈના શિક્ષણની ચાવી હતી. મારી કલ્પનાને સ્વૈરવિહારી છોડી મેં એક ભવ્ય દેખાવ ઉત્પન્ન કરવાનું ઠરાવ્યું. કલામંદિરની આજુબાજુની ઈમારતો તાજેતરમાં જ તૈયાર થયેલી. આવકું મોટું ચોરમ પટાંગણ, પણ ઊંચું, ખાડા ટેકરાવાળું અને ગોખરુ અને ધાસથી ભરેલું. તેને સ્વચ્છ કરી તે પર શુભ બિજાયત, મધ્યવર્તી મોટા શ્વેત ચમૂતરો, તેના પર મનોરંજક કાર્યક્રમ નાટકો વગેરે. આગણીની ચારે બાજુ સફેદ ધ્વજોથી શોભિત કરવાની અને વચ્ચે વચ્ચે ભાલા જેવા સ્તંભો ખોસવાના. બધાને શુભ ખાદીનો પોશાક. નાટ્યપ્રયોગો પણ એવાં જ કપડાંમાં કરવાના. કલામંદિર પણ શુભ કાચના ખાલામાં દ્યોત સળગાવી ગમવાનું અને તેમાં હાંડી ને ઝૂમરો

પણ સદેદ. ચાંદનીમાંના આ બધા એકરંગી લઘ્ય દેખાવના વર્ણ-
 નથી ખુશ થઈ ગિજુભાઈ બોલ્યા, “ જોલો ત્યારે હવે તમારે શું
 જોઈએ ? ” મેં કહ્યું: “ કાચના પ્યાલા અમુક, ઝૂમર અમુક.” પણ
 ભાવનગરમાં આ વસ્તુઓ સ્વદેશી ન મળે, ત્યારે મળતી વિદેશી
 વસ્તુઓ આ ઉત્સવમાં વપરાય કે નહિ તે પર મોટી ગડમથલ
 ચાલી. કલોપાસક વિદ્યાર્થીઓ કહેતા કે કલા એ ભૌગોલિક વા
 રાજકીય બંધનોથી પર છે. બીજાઓ કહે: “ કલામાં સ્વદેશીયતા
 ન હોય તો તે આદર્શ કલા ન કહેવાય.” પેલાઓ કહે: “ કલા, કલા
 માટે જ રાખીએ તો જ કલા અંતીમ ઉત્કર્ષ સાધી શકે. બહુ-
 રતના વસ્તુધરા છે. તેના સૃષ્ટ પદાર્થોને સ્વદેશીવિદેશીના કૃત્રિમ
 વર્ગીકરણથી વિભાગીને કલાનો અત્યુચ્ચ ઉત્કર્ષ સાધવામાં અડ-
 ચણ ન જોઈએ. કલા વ્યક્તિનિષ્ઠ હોય છે, પણ સારા સાધનો
 વગર તે ખીલે નહિ. ” બીજાઓ કહે: “ કલામાં સ્વદેશીયતા ન
 હોય તો જીવનમાં તે ન ઊતરે. આખરે કલા તો આપણા લોક-
 જીવન માટે છે ને ! દેશપરદેશની ભારે ભારે વસ્તુઓ સંગ્રહિત કરવી
 તે કલા નથી. કલાના માધ્યમે પર નિયંત્રણા જરૂર જોઈએ.
 કારણ સ્વદેશીમાં જ સ્વમાન જળવાય. જીવવા મરવાનો ત્યાં
 પ્રશ્ન ઊભો થયો હોય ત્યાં સ્વદેશીવસ્તુ કંઈક પાલન કરી સમાજમાં
 આદર્શ ઊભો કરવો જોઈએ. આપણા ઉત્સવો જો વિલાયતી વસ્તુઓ
 દ્વારા ઉજવવામાં આવે તો પ્રગ્લને ઊંધો દાખલો ખેસે છે.”

આમ બંને પક્ષોના સામસામા વિચારો શ્રી ગિજુભાઈએ
 સાંભળી લીધા. ચોડીવાર મૂગા રહ્યા પછી ધીમા અને નિશ્ચિન
 અવાજમાં તેઓ બોલવા માંડ્યા.

“ આ દેવમંદિરો બંધાયું છે તે આશુમાનુના સ્મરણમાં જ

બંધાર્યા છે તેવું લાગતું નથી. દેશદેશના પદ્ધતિ તેના કલાવિધાન માટે યોગ્યથેલ આપણે આપણી નજરે જોઈએ છીએ. દેવમંદિરો એ આપણું સામાજિક સર્જન છે. પણ આપણા વૈયક્તિક જીવનમાં સ્વદેશીયતા પ્રધાન રથાને હોતી જોઈએ. કલાવિકાસને આપણે અટકાવવા માગતા નથી અને છતાં જીવવા માગીએ છીએ. કલા માટે કલા હોઈ શકે અને જીવન માટે પણ કલા હોઈ શકે. એમાંના શુદ્ધ ભેદો આપણે પારખવા જોઈએ. પણ એ ઊંડા પાણીમાં તમને ઉતારવા કરતાં મને લાગે છે કે આજની ઉત્સવયોજના આપણે તોડી ન પાડીએ. એમની કલ્પનાશક્તિ ખીલવા દઉંએ. એક અભ્યાસ કરવાના પ્રસંગ તરીકે એને લઈએ, અને તેના પરથી જેને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરવા દઉંએ.” આ પ્રસંગ શ્રી. ગિજુમાઈના લાક્ષણિક વ્યક્તિત્વ માટે મને હજી એ સાંભરે છે.

શ્રી. ના. નામલે

પહેલું અને છેલ્લું દર્શન

મૃત્યુ પહેલાં લગભગ એક વર્ષે, ભાવનગર બાળમંદિરના એમના મકાનમાં કૃષ્ણ શરીરે તેઓ દમની બિમારી ભોગવતા હતા. એ પછી તે ફરી એક વર્ષ માટે અધ્યાપનમંદિરનો વર્ગ ચલાવવાનો એમણે નિર્ણય કરેલ અને એ રાજકોટમાં પૂરો પણ કર્યો.

એક રાત્રે હું તેમની પાસે ગયેલો. કષ્ટસાધ્ય વ્યાધિથી હું પણ ઘેરાયેલો હતો. ઘણી વાતોને અંતે, પયારીમાંથી બિડી મને બહાર વળાવવા આવતાં પગથિયાં પરથી બિતરતાં બિતરતાં તેઓ બોલ્યા, 'બન, તું તારી બિમારીમાંથી તદ્દન મુક્ત થઈ જઈશ.' મને એ વખતે મારી સ્થિતિ જોતાં સાવ તંદુરસ્ત થવાની આશા બહુ ન હતી એટલે હું હસ્યો. તેમણે વધુ આગળ વધી એક મોગરા પાસે જઈ, તેહું એક ફૂલ તોડ્યું અને મારા હાથમાં આપ્યું અને બોલ્યા, 'હું જે કહું છું તે બરાબર કહું છું. મારા કહેવાની સાક્ષી તરીકે જો આ ફૂલ તને આપું છું.'

અને આજે એ વાતને ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં છે અને ઘણા લોકોને આશ્ચર્ય થાય એ રીતે બિમારીમાંથી મુક્ત થઈ ફરી મેં નવજીવન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

આ મુલાકાત પહેલાં પણ જ્યારે પહેલીવાર હું મંબીર

ઓપરેશન માટે મુખ્યત્વે ગ્વાના થતો હતો ત્યારે ભાવનગરથી વઢવાણ સુધી તેઓ ટ્રેનમાં સાથે હતા ત્યારે પણ હું નિગશાપૂર્ણ હતો, ત્યારે તેઓએ પૂરી રીતે આશાપૂર્ણ બની મને કહેવું, “ મોટા મોટા ઝંઝાવાતો જીવનમાં આવી જવા સ્વાભાવિક છે ત્યારે મોટા વા-વટોળ પસાર થાય છે ત્યારે ધાસ નીચું નમી જાય છે એ પસાર થઈ જતાં ફરી પાછું પોતાની ગિચાઈ પ્રાપ્ત કરે છે એ નિર્મૂળ નહિ થાય તારા ઉપર એવા આ ઝંઝાવાત છે એ પસાર થતા તું પાછો જીવો થઈશ ”

કેટલો મમતાપૂર્ણ આશાવાદ અને દૃઢતા તેઓને માગ માટે હતા ? મારા જીવનમાં મેં માનેલા થોડા નજીકના સાચા મુરખીઓ માથી આમણે એકે જ મારા દેહના ટકવા વિશે આશાવાદ સેવેલ

આજથી લગભગ ૨૫ વર્ષ પહેલાં દક્ષિણામૂર્તિ સંઘમાં હું વિદ્યાર્થી તરીકે દાખલ થયેલો. નાનાભાઈ અને ગિજુભાઈની જોડી જ અમારા મુરખીઓ તરીકેની હતી.

ગિજુભાઈ અમારા વિનયમદિરના આચાર્ય હતા. લાંબુ ધોતિયુ, લાંબો કોટ સાથે કાઠિયાવાડી ફેટા અને આંખે ચશ્મ એ વખતે વિનયમદિરમાં કેની રીતે શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન હશે તે તો કોણ જાણે, પણ અમને પહેલી અગ્રેજીવાળાઓને કાર્ષક વધારે પ્રેમળ રીતે અને સારી રીતે શીખવવાના તેઓ યત્ન કરતા હતા એવું યાદ છે. અમોને તેઓ અગ્રેજી પરિચય-પદ્ધતિ (Direct method) થી શીખવતા અને ત્યારે તેમને અમારા વર્ગમાંથી એક છોકરાએ સવાલજવાનમાં કહેવું, “ Throw your turban outside ” આવા સવાલને પણ તેઓ

ગણી ખાતા, અને એ પ્રયત્નપૂર્વક, કારણ એમની પ્રકૃતિ બહુ તેજ હતી. મારા બીજા એક સગા બાઇને 'તને ઝાડે જીંધે માથે બાંધી નીચે તાપ કરવો જોઇએ.' એવું પણ એમણે કહેલું એવી એક માનસિક સ્થિતિમાંથી તેઓ પસાર થયેલા.

અમારા તમામ જાતના તોફાનોને પરિણામે તેઓ જ વધુ દુઃખિત થતા એવું મને આજે યાદ આવે છે અમારા વર્ગના અંદર અંદરના જે છોકરાઓ વચ્ચેની દુશ્મનાવટ ધણી વધેલી તેને પણ તેઓ અંદર અંદરની સમજાવટ પછી, બહાર એક ખાડા હતો અને તેમાં રેતી હતી તેની અંદર રીતસર સૌને એકઠાં બેસાડી વચ્ચે દટાવી દેવાને એમણે પ્રયોગ કરેલો.

છોકરાઓ ન્યારે મસ્તી કરે ત્યારે શિક્ષાને ઓછામાં ઓછો પ્રયોગ કેમ કરવો તે તરફ તેમને બહુ સમજણપૂર્વકનો પ્રયાસ હતો, એ મને આજે બહુ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

અમને બીજું મધું શીખવતા પણ ધર્મશિક્ષણમાં ધર્માત્માઓનાં જીવનચરિતો કહેવાની તેમની રીતે અમારા સૌના પર અનહદ છાપ પાડી છે. જ્ઞાનેશ્વર, રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને હેરટે ચૈતન્યપ્રભુની વાતોમાં તેઓ એટલા તન્મય બનતા અને અમને બનાવતા કે આખા વર્ગને તેઓ ઓધાર આંસુઓએ રડાવતા. જેને અમે ઠોકાર વિદ્યાર્થી ગણી શકીએ એવા વિદ્યાર્થીને પણ રડનો અમે જોતા. છુદ્દ અને ચૈતન્યનાં જે ચરિતો વખતે તેઓ પોતે પોતાની જાત પરથી કાજૂ ગુમાવી રડતા રડતા વર્ગમાંથી પસાર થઈ જતા આજે આટલાં વર્ષો ય મને દેખાય છે.

અને પછી તો બાળકેળવણીના ક્ષેત્રમાં તેઓ આગ્યા. નાનાં બાળકો વચ્ચે તેઓને કામ કરતા જેવા માટે અમે વિદ્યાર્થીઓ બહુ આતુરતાથી જતા. ટોળાબંધ બાળકોને વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ આપવી અને તેઓની આગળ વાર્તાઓ કહેવી એ બધું એમણે સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલું. આ કામ બીજાઓને આશ્ચર્ય કરાવતું છતાં તેઓને મન થોડા કાર્ય મળ્યું હતું એમ આજે સમજાય છે.

અને પછી તો ટેકરી પરનું બાળમંદિર બન્યું.

જે કામ પોતે ઉઠાવે તેમાં તેઓ એટલા એતપ્રેત બની રહેતા કે પછી તેને અંગે જ જેઓ સાથે કામ પડે તેમની સાથે તેઓ પરિચય પાડતા અને તેઓને વખત આપતા. એને અંગે તેઓ ધણી વખત મારી નજરે છુટ્ટા અને અભિમાની પણ જણાયા હતા. પછીથી વિનયમંદિર તેમનું ચોરમાયું છોકરું હોય એમ તેઓ વર્તતા હોય એમ મને લાગતું, અને એ વાત મેં એમને કહેલી પણ ખરી. તેઓ તે વખતે માત્ર હસેલા જ.

વિદ્યાપીઠ છોડી હું ભાવનગર ગયો અને તુઝો આગ્યો કે ચાલો અધ્યાપનમંદિરમાં ભણુવા. એ દરમિયાન તેમણે બાળશિક્ષકો તૈયાર કરવાનું અધ્યાપનમંદિર શરૂ કરી દીધેલું. રસોડામાં જમતાં જમતાં મને કહ્યું, “ ચાલ ભણુવા ” મેં કહ્યું, “ હું આવીશ. ” “ જરૂર આવ, તને સગસ પગાર અપાવીશ ! ”

અને હું એક વર્ષ માટે તેમાં જોડાયો. વિનયમંદિરમાં રહ્યાં બાળમંદિર છોડ્યાં રમાડવાની એક નિશાળ માત્ર દેખાયેલી, વિદ્યાપીઠમાં જ્યાં પછી પણ બાળમંદિર વિશે વધુ સ્પષ્ટ કલ્પના જ

નહિ આવેલી અને જ્યારે તેના અધ્યાપનમંદિરમાં જોડાયો ત્યારે પણ બાળમંદિરની સમજણ જ ન હતી. આજે એમ લાગે છે કે માણસજાતને સાચા સ્વરૂપે સમજવાની અને ઠેળવણીને નામે જે કંઈ ચાલે છે તેને બદલે શું હોષ શકે તે સમજવા માટે જીવનની નિશાળમાં હું ગયેલો. શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં સ્પષ્ટ અજ્ઞવાળું આપનાર મારે માટેની શરૂઆતની તે જ નિશાળ બની હતી.

અધ્યાપનમંદિરમાં દાખલ થતાં અમારે એક ફોર્મ ભરવાનું હતું. જુદા જુદા સવાલો એમાં પૂછવામાં આવતા. એક સવાલ હતો: "તમને ગાતા આવડે છે ?" મેં લખ્યું: "ના." એક વાર મને ગાવા બેસાડ્યો. મેં એક ભજન ગાયું. ગિજુભાઈને એ ગમ્યું. ગિજુભાઈએ બહાર નીકળી કહ્યું: "તેં તારા જવાબમાં જૂઠું statement કેમ કયું" કે ગાતા નથી આવડતું ?" મેં કહ્યું: "હજી હું એમ જ કહું છું, મને ગાતા નથી આવડતું. ગાતા આવડવાનો મારો વિવેક મને કહે છે કે તને ગાતા નથી આવડતું. અને એ દષ્ટિએ હું સાચો છું."

એક વાર બાગીકાને પત્રો નાખવાની એક ટપાલપેટી મને રિપેર કરવા આપી. ઉપર કાગળ ચોંટાડવાના દના. હું ચોંટાડી લાગ્યો. તેમને તે પસંદ ન પડ્યું. એટલે જામી ટેકરી પરથી તે પેટીનેા પા ફરી દીધો અને પસાર થઈ ગયા. એ પ્રસંગ પાથી જ ત્યાંથી અન્નાસ ઊંડી દર્મને બાગવાનો વિચાર કરેલો. "આ ફેંકી ફેવાની રીત તે કઈ જાતની ? તમારું જાતુતર તમારી પાસે રાખો. હું જાઉં છું." "અરે બહા, ગડો સો ! ત્યારે સારું કેમ ન કરી લાગ્યો ? હું મારી પતેથી ક્યાં જતો હતો ?" અને

એવી પ્રેમળ રીતે તેમના સકંજમાં હું આવ્યો કે મારે નિષ્ક્રમ મારે છોડવો પડ્યો.

જૂના જમાનાના ગુરુઓ જે રીતે શિષ્યોને તંગ કરતા અને છતાં શિષ્યો વિદ્યાસંપાદનને માટે ગુરુના કડક વ્યવહારો નિભાવતા એવું એમના પરત્વે મને લાગતું હતું. પણ એ બધું જ ત્યારે જ સંભવે જ્યારે અસ્પર્શ પ્રેમળ લાગણીઓના વહેતા પ્રવાહો એક બીજાનાં અંતરોએ ઝોળખ્યા હોય.

અધ્યાપનમંદિરનાં જેટલાં ભાષ્યહેતો તેમના હાથ નીચે પસાર થઈ જતાં તે સૌની પાસેથી તેઓ જીવનના નાનાંમોટાં તમામ કામો કરવાની શક્તિ અને હોશિયારી મેળવીને જાય તેવી અપેક્ષા રાખતા. એ બધા જ ભાષ્યહેતો પોતા પાસેથી ગયાં પછી સૌ સાથે તેઓ જીવન્ત સંબંધ રાખવાની પૂરી જગૃત રાખતા. વિદ્યાર્થીઓની શક્તિઅશક્તિને તેઓ પોતાની જ શક્તિઅશક્તિ માનતા અને કામ કરનાર તમામને પોતપોતાને સ્થાને અતિઉત્સાહથી દૂર રહ્યા પ્રેરણા આપે જ જતા. 'શિક્ષણ પત્રિકા'ની હિન્દી પ્રકાશનની જવાબદારી મારે માથે ઈંદોરમાં આવી. નાનામાં નાની સૂચનાઓ તેઓ હંમેશ ટપાલથી આપતા અને છતાં તેને માટેની બધી જ જવાબદારી, પૂરી શ્રદ્ધાથી તેઓએ મારા પર મૂકી દીધેલી. "હિન્દી જગતમાં જે સફળતા મળશે તેની વિશ્વમાળા તારા ગળામાં હું પહેરાવીશ." એવું લખીને પણ મારે માથેની જવાબદારી અને ઉત્સાહ તેમણે વધાર્યો જ હતો.

દહતા અને કાર્યપરાયણતા તેમને ઢાઢોઢાઢ ઝાઝા ગઈ હતી.

તેમના એકેએક મર્મમાં અને એકેએક પગલામાં એટલું જોઈ ગહેતું કે એને એમાંથી પાઠા હટાવવું અશક્ય જ રહેતું પોતાને લાગતી સાચી વાત કોઈને દુ ખ લાગે તો એ કહેવામાં તેઓ અચકાતા નહિ પૂ ગાંધીજીએ લખેલી પહેલી બાળપોથી એમના પાસે પદરેક વર્ષ પહેલા આવેલી ત્યારે તેની ઉપર સોએક પાના જોટલી મક ટીમ લખેલી મે વાચી હતી એ વખતે એમની જે વિચારસંગઠી હતી તે પ્રમાણે એ ઉપર સન્નહ, કહેવાતું મ્હી નાખ્યું હતું કદાચને આજે એ લખાણમાં ફેરફાર પણ એમણે કર્યો હોત એવું મને દેખાય છે

સુશીમતો દુ ખ, કલેશ તમામનો ધણો ય સામનો એમના જીવનમાં એમને કરવો પડ્યો હતો પણ જીવનની અને જીવનના વ્યવહારોની એ નક્કર હકીકતો જ એમણે સમજી એ બધાનો સિધર રિતે તેઓ સામનો કરતા એ બધામાં પોતે મનથી ધણીવાર દુ ખી ચતા, કલેશ પણ અનુભવતા અને પરિણામે આ જીવનના વ્યવહારથી પણ ચવા અને અતર્કુખ બની, મનની શાંતિ મેગવવા તેઓ મર્મમાં જ હીન ગહેતા કામ સિવાય આગમથી અને વાતો કરતા બેસવાની એમના વિશેની મને ખપના જ નથી આવી ચકની અને એમના હેવટના અત સુધી, એ જ દહતાથી શ્રદ્ધાથી જોરથી પોતાના શરીરના બોગે તેઓએ પોતાનું જીવનકાર્ય કર્યા કર્યું કર્યો માણસ ક્યુ અને હર્ષ જાતનું કાર્ય કરે છે એ વિગે એમને ઓછી પરવા હતી. કાર્ય કરનાર કેટલી ચીવટથી, શ્રદ્ધાથી બારી કાર્યથી અને હેવટ સુધી પોતાના કાર્યને પાગ પાડવા એની ગદે છે એમાં જ તેના જીવનનું સાક્ષ્ય ગણાય તેમ તેઓનું દહ માનવું હતું. એમના સ્વભાવની આ ખાસિયત એમના મૃત્યુ સુધી દેખાઈ

જે વાતચીત વખતે મારી તબિયત વિશે એમણે શુભ ધ્વજેલું તે જ વખતે પોતાને વિશે વાતચીતમાં એમણે મને જણાવ્યું, 'હવે મારામાં દેહતત્ત્વ ઝોણું જ છે. પ્રાણુતત્ત્વને આધારે ટકું છું.' અને છતાં, એ પછી તો એમણે રાજકોટમાં અધ્યાપનમંદિર ચલાવ્યું. મિત્રોએ એમને કામથી નિવૃત્ત થવાને વીનવેલાં, પણ ગમે તે કારણે મનથી અસ્વસ્થ ગિજુભાઈ કામમાંથી જ શાંતિ મેળવવાનો પ્રયાસ કરતા હોય એવું મને લાગ્યા કરેલું. દુઃખ એ એક એવી શક્તિ છે કે જોને જે કામમાં વાળવામાં આવે તો એ એક મોટી શક્તિ બને છે એ એમની માન્યતા એમણે પ્રત્યક્ષ જીવનમાં ઉતારેલ. છેવટ છેવટ શરીરની અમુખાકારી, કૌટુંબિક જીવનની અડચણો, મિત્રો સાથેના કાર્પનિમિત્તેના ધર્ષણો, માનસિક મૂંઝવણો વગેરેનો સામનો એમણે કેટલી રિચર રીતે ને બહાદુરીથી કર્યો એ અમે એમની નજીક રહેનાગઓએ જાણ્યું છે. એમનું મનોબળ એટલું જબરું હતું અને એમની કલ્પનાઓ એટલી સ્થૂળ જીવનની સલના પર અવલભેલી હતી કે નાનીમોટી તમામ યોજનાઓમાંથી તેઓ આખાદ પાર ઊતરતા

એમના જીવનના છેલ્લા પંદર દિવસ એમની પાસે રહેવાનું ને એમની સેવા કરવાનું ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું હતું.

મૃત્યુ પહેલાં બરાબર એક મહિને, રાજકોટથી એક એરો-પ્લેન મુંબઈ ગિતયું. એમાંથી એમના ભક્તમિત્ર બેરીસ્ટર પોપટલાલ સુઝર સાથે તેઓ ગિતયા અમે તેમને લેવા ગયેલા. શરીરને ટકે ટકે તેઓને મોટર પામે લાગ્યા ને ખુરશી પર બેસાર્યા સૌની સાથે હસ્તધૂનન કરી ખગરો પૂછ્યા ને દસતા દસના રવાના થયા.

બેરીસ્ટર સુઝરે એમને વિનવ્યા: 'મુંબઈમાં આપણે તમારી

તખિયત બરાબર તપાસાવી લઇએ ' એમનુ કહેવુ હતુ ' મારુ શરીર માત્ર હવાફેરથી ઉપયોગી હશે તો સારુ ચર્મ જ જશે ' અને સાંજે દેવલાક્ષી જતી ટ્રેનમાં તેઓ બેઠા ઢાઢ પગક્રમી જુવાન પોતાના પગક્રમની વાતો કરે એ રીતે જીવનની ચોપન વર્ષની ઉંમરે હવાઇ વિમાનમાં પોતે કરેલ મુસાફરીનુ વર્ણન તેઓ આપતા હતા.

દેવલાક્ષી જવાનુ મને બાબ્બ પ્રાપ્ત ન થયુ પરંતુ ત્યાંથી ચારેક દિવસે એમનુ ટેમ્પરેચર ઠીક ન થયુ એટલે તેઓ પચ ગની પહોંચ્યા

પચગની ગયા પછી તખિયત ઠીક હતી એટલે એમના મિત્ર શ્રી. સુદગર કેસની મુદત હતી એટલે કાઠિયાવાડ ગયા તેમણે શ્રી સુદગરને ગળ પજુ આપેલી દગમિયાનમાં એમની તખિયત બપકર રીતે બગડવાના તાર અમને મુંઝમુંઝ પહોંચતા, પહેલાં તેમના બાઇ દામુબાઇ તથા મારાબાઇ શાંતિબાઇ ત્યાં પહોંચ્યા પછીથી તેમના ચિર જીવી નરેન્દ્ર બધેકા કાઠિયાવાડથી આવતા હું તેમની સાથે પચગની પહોંચેલ. લાંબા સમયથી દમની અસર તથા કામના અતિશય યામને લીધે આવેલી અતિશય અશક્તિ અને એ ઉપરાંત મુસાફરીના પડેલ અમને પરિજામે છેલ્લે પશુધાતનો દહનો એમને થયો. કુદરતની પજુ બલિદારી જ છે ને કે એમનુ આવુ જન્મક મિત્રમણ હોવા છતાં એમના અતિશય કુ ખના દર્શા વખને માત્ર એમના એક જ વિદ્યાર્થી શ્રી. પી. ડી. અને એમના પત્ની શાંતાબહેન જ એમની પાસે હતાં ! પચગનીના ડોક્ટર અને આરોગ્યગૃહના વ્યવસ્થાપકની માધ્યે પરિજામે અમે સૌ પહોંચ્યા ત્યાં મુખીમાં શાંતિ ગદી તખિયત ફરી ઠીક બનતી ચાલી કાણુ અત્ર જુકુ પશુ હતુ અને વાચા પજુ લખ્ખમ બંધ પડી હતી એટલે જમણે દાય ને પેન કામ કર્યા

હતાં. આવી અતિશય નમણી ને અશક્ત હાલતમાં ફેટલા દૃઢ મને ને ફેટલી સ્થિરતાથી, બંધી વાતો ને સૂચનાઓ તેઓ આપતા હતા ! અમારા સૌની ખાવાપીવાની ચિન્તા, પત્રવ્યવહાર તથા પત્રોની હકીકતોથી માહિતગીરી ને તેને અગેની સૂચનાઓ, પોતાને દવાથી થતી અસરો વગેરે બહુ જ શાત રીતે બહુ અમને તેઓ લખીને આપતા ને સમજાવતા.

વહેલી સવારમાં પચગનીની ખીણોમાં whistling birds વગેરે જ્યારે બોલતા ત્યારે કાગળ પર તેઓ એના નામ લખી આપતાં !

અમને આપેલ સૂચનાઓ તથા વાક્યોમાંથી કોઈ કોઈ તો સાચે જ નોંધવા જેવા છે.

“ મને જ્યારે તમે પથારીમાં ફેરવો ત્યારે રેસ્વેના થાકેલા મજૂરો કાચળા ફેરવે એની જેમ ન ફેરવો ”

x   x   x

“ તમે બન્ને મને માહિત કરો ને એ રીતે મારી ચક્તિ બનો બનાઈ શોએ એના નાટકમાં જેમ Two officersને અમર કર્યા તેમ હું તમને મારા નાટકમાં અમર કરીશ. ”

તેઓ જ્યારે નાગજ થતા ત્યારે હું કહેતો ‘ તમે શું ડીવા પડો છો ? ’ જવાબમાં એ કહેતા ‘ મારું કાગળુ તો કડકું છે તમે જ મને ઉશ્કેરવાના પ્રસંગો ઉપસ્થિત કરો છો ’

છેલ્લે છેલ્લે જ્યારે બેરીસ્ટર સુખર વગેરે સૌ એકઠા થઈ ગયા ને પચગની છોડી એમને મુખ્ય સાગવાર માટે લાવવાનું ઠરાવ્યું ત્યારે એમણે કહેવું “ ખુદાનો દુકમ થવા દો ” અને પત્રીના એ દિવસ એમનું બહુ દર્દમય ગયા એમ કહેવાય.

“ મુ મઠ સમાચાર ” દૈનિકમાં બગાવના પાગલ દરનાથની વાત પ્રસિદ્ધ થતી એમના ભાઈ દામુભાઈને એ વાચના કર્યું દામુભાઈએ એ કામ મને મોખ્યુ વીસ વર્ષ પહેલા હુ ત્યારે દક્ષિણા-મૂર્તિમાં પહેલી અગ્રેશ્ઠ ભણતો ત્યારે આગળ જણાવ્યુ તેમ અમને તેઓ ધર્માત્માનાં ચરિતો કહેતા તેમા પાગલ દરનાથની વાત કહેલી ત્યારે પણ તેઓ રહેલા મને એ વાચતા જ એ પ્રસંગ યાદ આવ્યો ને મે એ સ્વ. ગિજુભાઈને કર્યું સાંભળતાવેત જ તેઓ બાળકની જેમ રડવા લાગ્યા. મને ઝોગડામાંથી ચાલ્યા જવા નિશાની કરી હુ ગયો

તરત જ પછી એમના ભત્રીશ મોઘીમેનને બોલારી એમની પામે ભજન ગવરાવ્યા જેમા બીજી પ્રવૃત્તિઓ કરતાં રામનામ હેતાં ધણ મોકુ થયુ એવો કષ્ટક ભાવ દતો એ સ ભલ્યા પછી ધણ તેઓ ખૂબ રોયા. આખુ વાતાવણુ હુ ખમય થયુ ને હેવટે એમણે પોતે જ સ્થિર થઈને ચિટ્ટીથી લખી જણાવ્યુ ‘ મારી આત્મદર્શન કવવાની ઝખના અધૂરી જ રહી ઈશ્વરધ્યાન ને ભક્તિ અધૂરી જ રહી હુ મારી વાત કોને સમજવુ ? ’ આ જ જગ્યાએ કહેવુ જોઈએ કે એમની હસ્તી હેલ્લી કલ્પનાઓ દ્વિમાલ્યમાં જઈ આશ્રમ કાઢી ગહેવાની હતી.

હેલ્ને ત્યારે એમની ડોકટરી પૂરી વ્યવસ્થિત સાગવાર થઈ શકે એ માટે પચગિનીથી મુમઠ લાવવાનુ હતું ત્યારે એમની તમિષત-હલ્વની હાલત બહુ ગભીર હતી છતાં હુ આગળથી વ્યવસ્થા કરવા મુમઠ ઊપાયો ત્યારે લખી આપ્યું “ I fear no consequences We go to-morrow મુમ કરોતુ ”

અને પછી તેા મુમઠ પહોંચ્યા જ

હમેશની સારવાર ચાલી મિત્રો તથા સમઘીઓનો સાગર
ભિમટયો હતો ડોને ડોને હમેશ તેઓ કૂનો મગાવના ને જ આવે
તેના પર ફેમ્તા ને ચારે તરફ વેરવા આપતા

આખરી બે દિવસોથી તેઓએ શરીર નહિ ટકે એવું બહુ
લીધું ને બે વાર એમના દીકરાને લખી આપ્યું

“ Life is not eternal I am closing my
accounts ’

x x x

“ માગ મૃત્યુ પછી કોઈ ગડગો નહિ ”

અને એ ઝેલા કનારા ને છેલ્લી ક્ષણે બેમાન જેવી હાલ-
તમા છતાં કેટલી શુદ્ધિથી મધુ સમજતા ! ! ન ઉસ્કેરાટ કે ન
ગભરાટ કેટલી શાન્તિ હતી ! ડો ના છેલ્લા લેવાતા શ્વાસો કેટલી
નિર્ભયતાથી ને ધીમેથી સમજણપૂર્વક લેવાતા હતા ! સમજીને
ટાળુ આસપાસ બોલુ જ હતુ ડોમ્ટરો પણ હતા બિઘડી ગયેલી
આખો છેલ્લે લાખો દીર્ઘશ્વાસ લેવાઈને અનતગળ માટે બધ યથ
ગઈ મૃત્યુ સમયે પણ જીવનમા વણાયેલી મૂર્તિમત દહતા જ દેખાઈ

गिण्णु गुनवान

कवित

नियामक निराखो लट्ट नानो उदार जोड्यो,
आशुवनसभ्य ओक आज यहाँ आयो है;
विठ्ठल विचार छीनो वडीलातवर्ग गिण्णु,
शिक्षक समाज कैसें स्नेह—गुंज पायो है;
गिण्णुसें कछायो नरुध आवस्थी उदार-चित्त,
शंका समृद्ध शुद्ध ओक अंतर समायो है;
पूर्ण मैं पूनरी युस्त, स्वातंत्र्य है मंत्र मेरो,
गिण्णु गुनवान गोली 'जशु' ओ सुनायो है.

७

गिण्णु ज्ञान-परीक्षा

कवित

हरको गोविन्ददास मोटो भलकार जोड्यो,
विनय-मंदिर स्थान स्थापन करवायो है;
आदर्श उदार हिल नियामकसें नरुध कछो,
आज भूं विचार जाणमंदिर स्फुरायो है;
गिण्णु जाणमानसडी परीक्षा करीजें आप,
जाणकउदार क्षण कैसो चित्त धायो है;
नियामक निराखी छाप, नानो नकलंक जोड्यो,
मैं हूं स्थूल स्थापक, प्राणु गिण्णु प्रेरनामे है.

દોહા

શંકા ગેલી સ્નેહસું, બંકા દિલ બહુલાય;
શુદ્ધ પરીક્ષા સ્થાનમેં, પ્રીત ગિણુ પરભાય.

કવિત

અપને બાલમંદિરકો બગીચો બનાયો નીકો,
માલી બની વારીકો સીંચન કરાયો હૈ;
અવસ્ય કુમાર કલી ખીલી અદ્ભૂત ઐસી,
મોગરો ચમેલી પારીજાતક કહાયો હૈ;
હમારે બાલમંદિરમેં તુતન સુપુષ્પ ખીલે,
અનોઠી સુવાસ કંઠ કોકિલ કહાયો હૈ;
કોઉ કૂલ મંદગતિ હલનચલન દેખી,
કોઈ પુષ્પ દૌડ દૌડ વિદ્યા શુભ પાયો હૈ.

૪

પૂર્વકી પ્રથા જો આજ ભારત પ્રચાર કીનો,
માનસ હૃદય ધ્યેય પૃથક્કરણુ ધાયો હૈ;
પૂન્ય હૈ પ્રભાવ તેરો ગરવી ગૂજરાત મધ્ય,
ગંગકો પ્રવાહ શબ્દ સાક્ષર કહાયો હૈ.

૫

દિલકો ઉદાર આમ ગુનકો નિધાન જેસો,
ગિણુ ગુનવાન બાળમાનસ ઘડાયો હૈ;
કવિ યશકર્ણુ કહે દિલમેં અક્ષનોસ એક,
ગરવી ગૂજરાત પ્રિય પુત્ર ગિણુ ગુમાયો હૈ.

૬

कवित

कान्ति के युगके प्रणव विधाता नैसो,
 राजद्वारी विषयमें गांधी—ज्ञान पायो है;
 भारत बिहार भाणशिक्षण णढानवालो,
 अद्भुत अनेकं सर्वोच्च स्थान पायो है;
 गिणु गुनवान चित्त—चतुर सुरान—वालो,
 भारती सपुत गिणु गोहसें गिरायो है;
 शिक्षण समाज शुभ जनक शुभायो नैसो,
 निर्मल सुकुमार हास्य नशु भाणक शुभायो है.

॥

नशकरणुके पूज्य पिता नारायणभाषके स्मरणांजलि
 नारायण स्वरूप निज—पिताके प्रमान थीन्यो,
 भाषा के बनारयो वेद—वंदन करवायो है;
 पालक हुमारे पिता पूज्य श्री पिताके प्रान,
 अंजलि उदार तीन—वारही चढायो है;
 रविदान राज—कवि राम के जे राज—मध्य,
 घेही—गतराड गूढ—रहुस्य गणायो है;
 कोटडा नरेन्द्र—कवि सुणराज के प्रताप अेक,
 डिभमत कुमार 'नशु' नगतमें नगायो है.

होहा

दक्षिणाभूर्ति देवने, वंदन वार हुनर;
 गिणु अन्य अर्पण दीयो, स्नेह अंजलि सार.

गदपी नशकरणु नारायणभाष सीपावदरवाणा